

А.М.Фатахов

ШАРВИЛИ

(риваятар, махар)

Махачкала Дагучпедгиз 1991

*И ктаб за за баде Гъуьридин ва эме
Гуьзелан экуь къаматриз бахшзава.*

СИФТЕ ГАФ

Дуьньядин гзаф халкъарихъ хъиз, лезги халкъдихъни вичин алатай девирриз, вичин къадим заманайриз талукъ, вичи вишералди, агъзурралди йисарин идалай вилик къил кутур эпос ава. Адан тIвар виридаз —гъвечIидазни чIехидаз—малум я: «Шарвили».

Вуч я «Шарвили»? И эпосдиз, гекъигун ишлемишна, ихътин къимет гуз жеда: «Шарвили» дагъларай авахъзавай, чилерикай хкатзавай къадар-гъисаб авачир къван булахар какахъна, арадал атанвай вацI я.

«Шарвили» чи къадим халкъдин тарнхда къиле фейи, адан камал дигмиш жезвай рекъин гелерин кIватIал я. А яргъал агъвалатри, риваятриз, къисайриз, малариз, манийриз... куьч хъана, чпиз чи инсанрин сивера, мецерал еке чка къуна.

Эхирни, «Шадвили» къенин чи халкъдин руьгъдин бине, чи девирдин лезгийриз чеб буш майдандал атай халкъ яз ваъ, тарихдин гьерекатри, женгерини ислягъ йикъари, тIебиатдин чIехи татугайвилерини берекатлу йикъари эбеди тестикъарнавай, вичин культура датIана вилик физвай халкъ яз къалурзавай зурба чешме я, адан къамат аквазвай гуьзгуь я.

Чаз малум тирвал, «Шарвили» эпос кIватI хъувунин карда хейлин юлдашри зегъмет чIугунва. Абурун тIварар чавай чи культурадин ктабда къизилдин гьарфаралди кхъейтIани жеда. Вужар я абур? Забит Ризванов, Байрам Салимов, Айбике Гъаниева... Амма виридалайни вилик — Агъалар Гъажиев! Чи машгъур шаир Ибрагъим Гъуьсейновани, халкъдин махарин (Шарвилидикай) хазина ишлемишна, чIехи, вич урус чIалални акъатай, поэма яратмишна. Шарвилидикай кхъизвай ксар мадни ава.

Гъеле ДГУ-дин филологический факультетда кIелзавай йисара зани чи халкъдин сивин яратмишунар кIватIуниз чIехиз майил авуна. Абур бахтавар йисар тир. Шарвилидикай гзаф суьгъбетар — риваятар, махар, къисаяр, манияр — чидай чеб заз мукъва инсанар амай... Гъайиф хъи, вахтунни садазни инсафзавач.

Гъелбетда, зун хуьрера магнитофонар, диктофонар гваз къекъвеначир. ТIебиатди ганвай зигъин лугъудай затIуникай менфят къачуналди, гзаф эсерар чарарал хтана. Гена гъакI къванни хъайиди!..

И ктабда за кIватIна, тайин къайдадиз хканвай, чеб чи чIехи эпос «Шарвилидин» игитрикай тир са къадар-эсерар гъатнава. Абур ктабда къил ва эхир авай къайдада эцигнава. «Шарвилидиз» талукъ эсерар зав мадни гва ва абур чап ийидай вахтни, зи умуд я, яргъа авач...

И ктабда гъакI, за жува кхъин хъувурвал, са шумуд махни чапнава.

Буюр, кIела!

А б д у л Ф е т я г ь .

ШАРВИЛИДИКАЙ РИВАЯТАР

ШАРВИЛИДИН ДИДЕДИКАЙ РИВАЯТ

Шарвилидин диде, лугьуда, экуьникай хьайиди я. И кар икӀа хьана.

Экуьнин гьуц Шемерханума нурарикай вичиз машгьулат патал са вуч ятӀани хразвай. Храз-храз, ам хиялди тухвана.

Гьилевай затӀ хрانا куьтягьайла, гьуцраз акуна: вичивай са гзаф гуьзел затӀ яратмишиз хьанва. Ам акьван гуьзел затӀ я хьи, Шемерханум гьуц вич анихь амуькрай, я рагь, я варзни адав гекьигиз жедачир!

«А-а-агь!»— акьатна Шемерханум гьуцрай ва гьа и гафунихь галаз гадар хьайи нефес галуькьна, ада яратмишай затӀунал чан атана.

Чан атана кьекьезвай вичи яратмишай затӀ акурла, экуьнин гьуцраз акьван шад хьана хьи, адавай гьатта шадвал хкьаз хьанач: ам, акьатна, хьуьрена. Яргьалди давам хьайи адан хьуьруьнин зерреяр, нурарихь галаз, чилел чкӀана. Хьуьруьнин зерреяр кӀвахьай чилел векьерни цуьквер экьечӀна.

Килигна экуьнин гьуц вичи яратмишна чан атай рушазни чилел экьечӀай цуькверизни векьериз ва, вичи авур кӀвалахдилаь рази хьана, лагьана:

— Вач, чилел яшамиш хьухь. Ваз цуьк акьуднавай чил лайихлу я. Ам гьа и йикьалай кьулухь ви ватан жеда! Ви тӀварни Цуьквер хьуй...

Эхиримжи гаф лагьана, Экуьнин гьуцра рушаз рахадай чӀални багьишна.

...Гьуьрче авай Алпан уьлкведин пачагь Багьринураз чуьлда кьекьезвай са гзаф гуьзел, вич раьбаризни варцариз кьалуриз тежер хьтин, кьадарсуз тӀебиатдикай пай ганвай руш акуна. Ада вичин балкӀан гьа и гуьзел рушалди гьална.

Са шумуд сеферда рушалай чарх яна, Багьринура лагьана:

— Кьанни вад йисуз зун и дуьньядал яшамиш хьана. За жуваз гьуцаривай мадни са гьакьван уьмуьр тӀалабда, гзаф ваь, амма за жуван вилик са шартӀ эцигзава: вуна зи кьадар-кьисметдин уртахвал авуна кӀанда. Эгер вуна заз ваь лагьайтӀа, зи уьмуьр чулуавди жеда, заз са шад югь, я алахьай цав ахквадач.

Жегьил гададин рикӀин михьивили гуьзел руш гьейран авуна. Цуьквера адаз разивал гана.

Гида хабар нивай гун за кьез? Хабар квекай гун за кьез? Хабар — шадвилерикай! Ирид юкьузни ирид йифиз кӀарари далдам гатана, тупӀари зуьрне яна, тӀури виляятда санани, садрани тахьай хьтин мехьер хьана.

Шадвилерихь кьадар авачир. Вири Алпан уьлкведа кӀвале-кӀвале шад хабар кьекьевена: «Пачагь Багьринураз раьбаризни варцариз кьалуриз тежедай хьтин гуьзел свас гьанва! Кьуй чеб бахтлу хьуй, суса са ценцик квай балаяр хурай!..»

Ирид йисузни, ирид вацрани, ругуд юкбуз Багъринур пачагъни Цуьквер сад-садал ашукъ хъана, амма абуруз аялар хъанач. Эверайла, кIватI жез, ахлад лагъайла, хъфей фалчи фахрайривайни абуруз са кумек гуз хъанач.

Ирид йисни, ирид варзни ругуд югъ алатна, ирид лагъай югъ алукуайла, Цуьквер пачагъдин къеледай экъечIна, чуьлдиз фена. Адан ният вич яратмишай гъуцраз, Шемерханумаз, эвер гун, адавай вич цаварал хутахун тIалабун тир.

Чуьлда къекъведай къван галат хъайи Цуьквер санал, са никIин къерехдал, ахвариз фена.

ШАРВИЛИ ХУНИКАЙ РИВАЯТ

НикIин къерехдал ксанвай Цуьквераз ахварай экуьнин гъуц Шемерхануман итим Алпан гъуц акуна. Алпан гъуцра адаз лагъана:

— Вун гъуьлуьз фена ирид йисни, ирид варзни ругуд югъ я, амма вахъ балаяр авач. Зани Шемерханума ви язухар чIугвазва. ГъакI хъайила, и чуьлдиз атана, вуна хъсан карна. За ваз са меслят къалурзава: жуван патарив гвай векьер-къаларикайни цуькверикай—виридакай тIимил-тIимил неъ, пешерилай чиг хъухъ. И кар пуд юкбуз, гъар юкбуз пуд сеферда, тикрар ая. Анжах кIвализ хъфидай рекъе кIвач хатадай цIимилдални жанавурдин гелел алукуьиз тахъуй!..

Ахварай аватай Цуьквера вичиз Алпан гъуцра лагъайвал авуна: къваларив гвай векьерикайни цуькверикай — гъардакай тIуьна, пешерилай чигедин яд хъвана. И кар ада пуд юкбуз, гъа вичиз лагъайвал, къиле тухвана. Амма пуд лагъай юкбуз, эхиримжи сеферда, кIвализ хкъведай рекъе, фикирдай акъатна, адан кIвач цIимилдални алукуьна, жанавурдин гелелни. И кар сеbeb яз, вичизни хабар авачиз, рекъе санал, адан бедендикай хкатна, векьерал шуьмягъ къван авай са аял аватна.

Цуьквер хъфена. Векьерал аватай аялди са арадилай хъиз къал къачуна, ам кIевиз на. Патавай физвай жанавурди, язух атана, адаз нек гана. И чIавуз жанавурдин гуьгъуьна гъуьрчехъан авай къван. Жанавур катна. Амма гъуьрчехъанди ам яна, къена.

Са вахт алатна—аял мадни шехъна. Адан язух атана, патавай физвай дагъдин са цIегъре адаз нек гана.

И цIегъ квай суьруьдин гуьгъуьнани гъуьрчехъан авай къван. Ада къун язавай хъел галукуьна цIегърехъ. ЦIегъ къена. Гила за кез хабар никай, квекай гун? Хабар — цIимилдикай!

Шехъзавай аялдин ван хъана ва адан язух атана, экуьнин гъуц Шемерханума цIимилдал вичин нулар алтадна. Бирдан цIимилдал чан атана. Куьне фикир ганатIа, и цIимилдал аялдин дидедин, Цуькверан къуьл алукуьайди тир.

ЦIимилдикай хъайи гъайванди аялдиз нек руз эгечIна. Аял фад-фад, сятралди, декъикъайралди чIехи жезвай, адахъ галаз сад хъиз, нек гузвай гъайвандикайни зурбади жезвай.

ЧIехи хъана, кIвачел акъалтна, чамарда гъатай аялди, тух тахъана, вичиз нек гайи гъайванни тIуьна.

ШАРВИЛИ ХВАВИЛЕ КЪАБУЛУН

Вагъши гъайванрихъ калтугзавай, чуьллерайни дагъларай катзавай зирек гада акуна са чубандиз. И чубандин тIвар БарцIил тир къван. И чубанди эверда зирек гададиз вичин къилив ва лугъуда:

— Я чан хва, заз вун и дагъларани чуьллера акваз им са шумуд югъ я. Санал вун валан кIане ксузва, муькуьнал — тарцин пуна. Им гъи гъал я вал алайди? Я ви тандал партал «дач, я ви руфуна фу авач. Вун нин хва я, вин хва. туш? Вахъ кIвал-югъ авайди яни, тахъайтIа, тушни?

—КIвал-югъ вуч затI я, халу? Партал вуч затI я?—суалар гана аялди.

Чубанди фикирна: «И аял я дилиди я, я кимиди. Им икIа терхеба рахазва. КIвал-югъ вуч ятIа чизвач... Партал вуч ятIа чизвач... Вични къецIила ава».

— Я чан хва, атIа алатна физвай хипер элкъуьра, минет хъуй!— лагъана чубанди.

Чубандиз и зирек аял ахтармишиз кIанзавай.

— Исятда,— лагъана гадади. Ада акI гьерекатна хъи, са декъикъани алатнач, суьруь санал кIватI хъувуна, гъатта адахъ суьруь хуьзвай къанба кицIерни агакънач.

Чубандиз акуна хъи, и гада ахмакъ туш, ина са кар, са аламат ава. Ада гададиз лагъана:

— Я хва, ваз кІвал-югъ вуч ятІа чизвач ман?
 — Ваъ, халу,— мягътелвилелди вилер экъисна гадади.
 — КІвал-югъ — им вун ацукъиз, ксуз, къарагъзавай чка я.
 — АкІ яз хъайила, вири чуъл кІвални югъ тушни мегер?
 — Гъамиша чуълда жеч хъи, я хва. Чуълдал марфар къвада,
 чуълдал живер къвада, чуълда гарни, къайни тІурфан жеда.
 Ахпа вучда? Чун цаварал алай чІехи гъуцариз муьтІуьгъбур я,
 чун кІвачерик квай диде-чилини балаяр я. ГъакІ хъайила, чна чун
 тІебиатди халкънавайвал къиле тухвана кІанзава. Гада хияллу хъана.
 — Вахъ тІварни авачни, я хва?
 — ТІвар вуч я, халу?

Чубандиз гила якъин чир хъана хъи, и аял садандини туш. Им сада гадарнава, я са вучиз ятІани садавай квахънава. Белки и патарай яна физвай девейрин карвандихъай галат-на, алукънавай са савдагардин аял ятІа? АкІ яз хъайила, бес им къецІила вучиз ава? Идахъ тІвар вучиз авач? Вични икъван зирек аял я...

Чубанди лагъана:

— Я вахъ тІвар авач, я кІвал-югъ, я ди-де-буба. Эхиримжиди гзаф важиблугъ я. Диде-буба галачиз, уьмуьр къиле тухуз четин я, зи хва. За вавай гзаф тІалабзава: ша вун зи хва хъухъ! Зи къарини шад жеда, зунни. Чахъ вун хътин аяларни авайди туш. Ваз диде-буба-ни жеда. Рази яни?

Гадади лагъана:

— Эгер ваз зун ви хвавиляз атана кІанза-ватІа, за ви вилик са шартІ эцигда.

— Лагъ, зй хва, ви шартІ, за яб гузва.

— Зи тІуьн гъвечІиди туш, вучиз лагъай-тІа зи кІвачериз, гъилериз, вири бедендиз зурба къуват къвезва, за ам гъиссзава. Вуна заз чІехи тІуьн гана кІанда!

Аквас-аквас чубан БарцІилан чин ачух хъа-на: налугъуди ада ракъини вичи хъиз нур гузвай.

— За ваз, зи хва, ирид калин нек иридра ирид хипен некІедик какадарна, гуда. За ваз, зи хва, гъар юкъуз са бугъа тукІвада. За ваз, зи хва, зи къаридив пуд акадинни пуд тІанурдин фу чраз тада, гъакъван ваз гуда. Мадни тух тахъайтІа, гъа и ви рикІиз кІани затІар ви вилик къведа! Чна вун гъа ваз кІандайвал хуьда. Рази яни?

— АкІ ятІа, зун рази я,—лагъана аялди.

— Хъша, зи хва, захъ галаз кІвализ. КъецІила къекъуьн айиб я. Гъайванрални чими кІуртар ала, вазни чна са кутугай алух цвада...

Няниз кІвале къаридихъ галаз меслятна, чубан БарцІила лагъана:

— И аял заз чуълдай жагъана. Идахъ тІвар авач. Им яраб цуькведилай аватай квак ятІа, цаву гадарай тІветІ ятІа, чиликай хкечІай шар ятІа,— заз чидач. Гагъ им чуълда пайда жедай, гагъни им ваз дагъларай аквадай. Мадни, чилик хъфейди хъиз, квахъдай. Заз акур алапатдихъ къадар авач, кІалуб авач!

— Белки ам жин ятІа, чан къужа?—тІуб тІузаррив агудна къариди, кичІе хъана, зур-зун акатна.

— Жин тиртІа, адан дабанар вилик жедай хъи. Идан кІвачер дуьзбур я,—жаваб гана къужади.

— Бес ам вуч хъуй?

— Вуч кІандатІа, гъам хъуй, къари. Гъар тьки ятІани им чаз гъуцари гайи аял я. Ша чна адал Шарвили тІвар эцигин?!

ШАРВИЛИДИН ШИВДИКАЙ РИВАЯТ

Чилин гъуц Атарахъ са рамаг балкІанарни са рамаг хварар авай къван. Хварари хайи таяр гъар йисуз, абур некІедихъай галатайла, чилин гъуцра дуьньядин са пипІез тухвана, ахъайзавай: векъни къал виринра ава, къуй гъанра чІехи хъуй.

Са сеферда гъуцра нубатдин йисуз хайи таяр са дагъардай гъалзавай. И чІавуз бирдан дагъардин са патай, чилий, цІай акъатна. Им цІун гъуцран, Алпанан, зарафат тир. Вири таяр кухунна, виликди катна. Чилин гъуц абурун гуьгъуьниз фена.

Са тай алай чкадал, къах хъиз экъя хъана, аламукъна. И чѳавуз чилѳай акъатай цѳун са цѳелхем и тайцин кѳвачел аватна. Кѳвач кайи тайци а саягъ пурх ийиз, чилиз, кек яна хъи, адан пурхдин нефес акъур чкадай цѳай,

кек ягъай чкадай кѳам акъатна, яд авахъна. Бедендин хамуниз тади гайи тайци вич це къатадна. Це вич къатадиз-къатадиз, ядни. куътягъ хъана, цѳайни яваш-яваш чилик хъфена.

Цѳу кана, це къатадай тайциз алааматдин къуват атана.

Хабар никай гун за квез? Хабар — чилик гъуц Атаракай. Дуъньядин атѳа кѳилиз агакъайла, гзаф гъисабна ада вичин таяр, тѳимил гъисабна,— ваъ, сад кими я. Чилин гъуц тайцихъ къекъведайвал хъана. Ина къекъвена, ана къекъвена, жагъидач тай. Кѳвачерин ван къведа, вич аквадач. Кѳвачерин ван къвезвай чкадиз феѳила, аквада хъи: гелер ава, тай авач.

Чилин гъуц тайцихъ къекъвез, тай чѳехи хъана, са шивдиз элкъвена.

Эхирни къекъведай къван галат хъайи чилин гъуцра лагъана: «И чилел зи тайциз вуж лайихлу ятѳа, ам гъадаз хъуй!..»

Гиѳа хабар никай гун за квез? Хабар — Шарвилидикай. Санай масаниз физ чамардавай шивдин кѳвачерин тарап-турупдин ванер суъруъ хуъзвай, вичихъ серки япар авай гъадазни хъанвай къван! Феѳа Шарвили шивдин гуъгуъниз анал чилер яда ада. Шивди и чилер къатѳар-къатѳар ийида, вич катда. Муъкуънал са вир къван авай фур эгъуънда ада. Шивди и фуралай регъятдиз хкадарда. Пуд лагъай чкадал ида гъерекатдалди са виш юкѳ къакъанвал авай пару эцигда. Шив, лув гана, и парудилайни элячѳа.

Хъел атана Шарвѳилидиз: «Зун жен, и шив жен, завай ам къаз тежен?! Икѳ за яшамиш хъана вучда?»—лагъана ада вичикди.

Вацѳар элкъуъриз, маса патахъ авадариз, дагълар са чкадилаѳ къачуна, маса чкадал эцигиз, къекъвена ам ва эхирни адаз са гегъенш дуъзенлухда гарухъ галаз бягъсина авай шив акуна.

Пуд юкъуз, гъар са юкъуз пуд сеферда шивдин рехъ атѳана Шарвѳилиди. Анжах эхиримжи сеферда гада викѳегъ хъана. Атѳана рехъ, вегъена къуна феѳри, хкадарна шивдин кѳулаз. Цавуз гадар жез, чилел гъалчна вич шивди, амма Шарвили адан кѳулай аватнач, ам анал, цѳурурнавай къуркъушум хъиз, алкѳана; лифрен цѳакул хъиз, къезилдиз ам гъавада къугъвана. Са гафуналди, шивдилаѳ Шарвили алатнач, чилелни ам аватнач.

Пуд юкъузни пуд йѳифиз Шарвѳилидинни шивдин гъа ихътин женг давам хъана. Пуд юкъуз абурал Алпан гъуцра гуъзчивална, гагъ шивдин кѳвачерикай ада цѳай хкудна, гагъ кѳамар авадарна.

Къуд лагъай юкъуз шивди Шарвѳилидиз хиве къуна: «Вун зал гъалиб хъана, гада. Гъа и декъикъадилаѳ вун зи иеси я!» Ахпа Шарвѳилиди шивдиз суал гана:

— Вун вучиз и чуъллера, гарухъ галаз бягъс чѳугваз, текдиз чамарда ава? Ви виликан иеси вуж тир?

— Зи виликан иеси Атар гъуц тир,—жаваб гана шивди.— Зи къилел са ихътин дуъшуъш атана. А чѳавуз зун тай тир...

Шивди Шарвѳилидиз вичин къилел атай агъвалат галай-галайвал ахъайна. Шарвѳилиди адаз лагъана.

— Зун, ваз вуч тѳвар гуда лугъуз, хияллу хъанвай. Гиѳа заз тѳвар жагъана, вуна куъмекна заз. Гъа и йикъалаѳ вун Цѳелхем я...

ШАРВИЛИДИ ЧѳУЛАВ ДЕВДИКАЙ ПАГЪЛИВАНАР КЪУТАРМИШУНИКАЙ РИВАЯТ

Гъуърчер ягъиз тамара къекъвезвай Шарвѳилидиз аквада са кѳвал. Гада дуъм-дуъз гъа и кѳвализ феѳа. «Галатни авунва зун,—лугъуда ида вичи-вичиз, чан кашани гъелекзава. Иѳифна атѳа кѳвализ, жува ягъай гъуърчерни ргана неда, са къадар вахтунда ялни яда».

Кѳвалин къенез гъахъайтѳа, Шарвѳилидиз аквада: ина са къадар яшар хъанвай дишегъли ава. Им са аялдихъ галаз къугъвазва. Кѳвале мекъи я, вучиз лагъайтѳа къула цѳай авач.

Шарвили акурла, дишегълиди чин чѳурна.

— Адаз вун хуърезва, заз, лагъайтѳа, чин чѳурнава? За квез тур паяр тѳуър кар авани?

— Ам зи хва я,—лагъана дишегълиди, — гъавилаѳ зун адаз хуърезва.

- Хвани инсан тушни?
- Ада закай нек хъванва, вуна хъванач, гьакI хъайила куь арада чаравал ава.
- Зазни кIандай хьи мам хъваз!
- ХъванайтIа, вакайни зи хва жедай. За вазни хъвер ийидай.
- Акъуда мам, хъвада за,— лагъана Шарвилиди.
- Дишегълиди мам акъудна, Шарвили, бацIи хъиз, адак экечIна. Хъвана, хъвана, ахпа дишегълиди, кицIи хъиз, цIур яна.
- ХкечIа зи мамуникай, ламран хва лам! КицIин хва кицI!— гъарайна ада.— Вун, садра экечIайла, мад хкечIзамайди туш хьи!
- Мамуникай хкечIна, Шарвилиди лагъана:
- Аял чIавуз, зун лап бицIи чIавуз, икI мам гудай кас хъанайтIа, заз дуьньядал мад са затIни кIандачир хьи.
- Дишегълидиз Шарвили язух атана. Ада жузуна:
- Я бала, аял чIавуз бес ваз садани мам ганачни?
- Гана.
- Ни?
- Низ чида, я диде. Заз вири жуьредин некIер къисмет хъана, амма дидедин ваь.
- Ву-у-у!— мягътел хъана кIвалин иеси дишегъли.— Вун гадарна, я туш вун квахънани... ГьикI хъанатIа лагъайтIа жедачни?
- Низ чида. Зун а чIавуз са бицIиди тир. Ахпа за гъуьрчерихъ калтугиз хъана... Ахпа зун са чубанди вичиз хвавиллиз къачуна. Чубандихъ къарини ава. Пара хъсан инсанар я. Гъабуру хвена зун.
- Гъавиляй я къван вун ихътинди! Гъавиляй я къван вун зи мамуник хенцI хъиз ккIайди! Вак, вагъшидик хъиз, чIуру къилих ква. Низ чида вуна вагъши гъайванрин нек хъваначтIа?! А некIедин къуват зайифарна кIанда, тахъайтIа ада вун чIурда.
- Ам гьикI зайифарда, я диде?— суал гана Шарвилиди.
- Вуна са шумуд юкъуз дишегълидин мам хъвана кIанда.
- Ам заз ни гуда?
- Лугъуда за ваз. Анжах вуна за лагъайвал ая.
- За вуна лагъайвал ийида, амма вуна за лагъайвални ая.
- Де лагъ.
- Вун и къазмада текдиз вучиз авайди я? Са бала гваз...
- Уф, чан бала, за ваз вуч лугъун, вуч талгъун... Зи итим гъуьрчехъан я. Эхиримжи вахтара ам гъуьрчез фейи-фейила, гуьгъуьна чIулав дев гъатзава. Гъар юкъуз адавай гъуьрч къакъудзава. Ингъе гила са шумуд югъ алатнава, ам хтана ахкъатнавач. Чидач адан къилел вуч атанатIа.
- Гъахъняй я къван ви къула цIай авачирди!— лагъана Шарвилиди.
- Эхъ, бала, вун гъахъ я.
- Зун гъахъ ятIа, за исятда вй къула цIай ийида.
- Ваь, ваь, бала!— кичIе хъана дишегълидиз.
- Вучиз!
- Къула цIай авуртIа, гум акъатда гурмагъдай. А гумадин ни къведа чIулав девдиз. Ада, иниз атана, чун неда!
- Ваз кичIе жемир, за лагъайвал ая. За къула цIай ийида, вуна къажгъанар эцигна, и ракIарихъ галай гъуьрчер ругуг.
- Гъуьрчер вучтинбур я, я чан бала?
- Бес зун и тама гьакI къекъвенани? Зунни гъуьрче авайди тир. Вуна за ваз лагъайвал ая. Дев атайла, адаз лагъ хьи, иниз деврин дев атанвай, ам тамуз мадни гъуьрчер ягъиз фенва, ада вазни вичин гуьгъуьнаваз ша лагъанвайди я.
- Де хъуй ман, чан бала, за гъа вуна лагъайвал ийида. Гила вуна за лагъайвал ая. Исятда инай вач тамуз. Гъалтда вал са жигъир. За лугъузвай жигъир цекверин зурба къве кIунтIунин арадай физва. Гъа жигъир-къуна фейи вун акъатда зи къулан вахан кIвализ. Адан аял мамунихъай галатнава. Адаз лагъ хьи, ваз адан хва жез кIанзава. Ада ваз мам гуда.

Шарвиледи чѠехи ваха лагъаивал авуна. Ам къулан вахан кѠвализ физ рекъе гъатна. Фидайла, ада са шумуд гъуърчни яна, абур са тарцин хел хана, адахъай куърсарна, къуьнел къуна. Физвай жигъирдал адал цекверин кѠунтѠарни гъалтна. Са къадар рекъиз фейила¹, Шарвиледиз яргъай хъиз са къазма акуна. И къазмадайни гум акъатзавачир. Атана агакъайла, ахъайна ида рак ва кѠвалин къенез кам къачуна. Ина аквада адаз са къадар яш хъанвай дишегъли. И дишегъли сефилдиз ацукънава къайи къулан патав, дакѠардин кѠане. Къвалав гвай кѠуртунал са аял ксанва. Шарвиледи салам гана ва лагъана:

— Заз ви хва жез кѠанзава!

— Захъ зи хва ава,—лагъана дишегълиди.

— Ви хва мамунихъай галатнавайди я, — лагъана Шарвиледи,— заз, лагъайтѠа, мам бес хъанвач.

— АкѠ ятѠа, лагъана дишегълиди,— эвел вуна заз вун вуж ятѠа лагъ.

— Зун Шарвили я.

— ЯтѠа я ман,— лагъана дишегълиди,— ви тѠварцѠикай за вучда?

— За ваз, садра тамуз фена, ирид гъуърч гъида, къведра тамуз фена, пудра ирид гъуърч.

— У-у! АкѠ ятѠа, зун рази я, вун хвавилиз къабулда за!— лагъана и дишегълиди.—Амма вун иниз ракъурай зи чѠехи вахан кѠвализ цѠай аватуй!

— ЦѠай аватнава,— лагъана Шарвиледи.

— Гъинай? Адан къул, зи къул хъиз, хкахънава!

— Адан къул за куькѠурна,— лагъана Шарвиледи.— Ви къулни за куькѠурда.

— Къул гъеле куькѠурна жедач,—лагъана дишегълиди.— Завай гъелелиг ваз мамни гуз жедач.

— Вучиз?

— Вучиз лагъайтѠа заз гишин я, зи мамара нек авач.

—Бес вахъ иеси авачни, ада ваз гъуърчер гъизвачни?

— Зи иеси гъуърчехъан я. Ам гъар юкъуз физвай, гъуърчер гъизвай. Эхиримжи йикъара адан гуьгъуьна чѠулав дев гъатнава. Чидач ана вуч хъанатѠа, гъуърчерз феи зи итимдин къилел вуч атанатѠа. Икъван чѠавалди чѠулав девди адавай гъуърчер къакъудзавайди тир.

— А девдин дуван за аквада, ваз кичѠе жемир. Гъуърчер гъа и ракѠарихъ гала. Къажгъанар гъазура! Шад хъана и дишегълидиз. Шарвиледи фад-фад са шумуд гъуърч алажна, къенер акъудна, къажгъандик кутуна. Ахпа ада къула цѠай авуна.

Ргай як дишегълиди, жанавурди хъиз, гзаф тѠуьна. Ахпа Шарвили адан мамуник экечѠна. — Хъухъ зи мам, ваз гъалал хъуй,—лагъана дишегълиди.

Хъвана, хъвана Шарвиледи ва садлагъана дишегълиди, кицѠи хъиз, цѠур яна. — ХкечѠа зи мамуникай, ламран хва лам, кицѠин хва кицѠи!— лагъана ада гъарайдалди. Вун садра экечѠайла, хкечзамайди туш хъи?!

Мамуникай хкечѠна, Шарвиледи лагъана:

— Аял чѠавуз икѠ мам гудай кас хъанайтѠа, заз мад и дуьньядал са затѠни кѠандачир хъи!

—Я бала, гъикѠ хъана, бес ваз бицѠи чѠавуз дишегълиди мам гайиди тушни?— и папаз Шарвили язух атана.

— Дишегълиди ваъ.

— Бес ни гана, куь гана?

— Низ чиде, я диде. За тахъвай нек авач, анжах дишегълидин нек заз къисмет хъанач. — Ву-у, икѠани жеда къван!— мягътел хъана кѠвалин иеси.

— Вун вуч я, гадарайди яни, тахъайтѠа вун ви дидедайвак хъанани? Девди къакъуднани?

— Девди къакъуднайтѠа, ада чуьнуьхнайтѠа, зун амайни?! Низ чиде ана вуч хъанатѠа.

Са чубанди хвена чѠехи авуна зун. Адахъ са къарини ава. Пара хъсан инсанар я. — Гъавилай я къван вун ихътинди! — Гъихътинди?

— Вагъшидин къилих авайди. Вуна мам хъвазвай саягъ ава... Зи чѠехи ваха хъсан карна вун зи къилив ракъурна. Ам залай яшлу я, адахъ бес къадар мам авач. За ваз са шумуд юкъуз зи къве мамни гуда. Садра за мадни нен.

Шарвиледиз и дишегъли язух атана. Ада лагъана:

— Вуна неъ, зун гъуърчерз фена, хкъведа. Геж ийидач за.

— Хъсан рехъ хъуй, ви кар туькѠуррай, чан хва,— лагъана кѠвалин иесиди.

Шарвили фена ва са шумуд сят алатайла, са гзаф гъурчер гваз хтана. Абур кІвалин чилел гадарна, Шарвилиди лагъана:

— Зун гъурче авай чІавуз иниз атай-татай кас хъанани?

— Иниз вуж атун мумкин я, я чан бала?

— Куь итимрин гуьгъуьна гъатнавай чІулав дев.

— В у-у, я бала, ам зи гъвечІи вахан кІвализ фена жеди гъа?!

— Квехъ гъвечІи вахни авайди яни?

— Ава. Ам гъа и тамун кърехдал алай къазмада яшамиш жезва.

— ЯтІа, зун гъадан кылив фида,— лагъана Шарвилиди.

— Югъур хъуй, чан бала, вач. Зи вахаз лагъ хъи, бес вун за ракъурайди я. Адахъни гъвечІи бала ава. Адани ваз мам гуда.

Фена, фена Шарвили ва эхирни адаз тамун папарин гъвечІи вахан къазма акуна. Ам дуьм-дуьз гъа къазма галайвалди фена. И къазмадайни гум акъатзавачир. Шарвили кІвалин къенез фена. Инани сефилдиз са дишегъли ацукънавай. Ада вичин къужахда авай аялдиз нек гузвай. Шарвили гъасятда муькуь мамуник экечІна.

— Ву-у, вун вучтинди я?! Икъван еке аял жедани?!—гъарай гуз-гуз лагъана кІвалин иесиди.

Мамуникай хкечІна, Шарвилиди лагъана:

— Заз ви хва жез кІанзава! —АватІа ава ман. Вун вуч кас я, вуч кас туш?

— Зун ви чІехи вахани къулан ваха ракъурнавайди я.

—Гъа зун иниз ракъурай зи вахарин кІвалериз цІай аватуй!—лагъана кІвалин иесиди. —Абурун кІвалериз цІай аватнава, чан диде, —лагъана Шарвилиди.

— Гъинай аватрай эхир, абурун итимарни зи итимдихъ галаз гъурчер фенвайди я. Эхиримжи вахтара чи итимрин гуьгъуьна чІулав дев гъатнавай. Ада абуру ягъай гъурчер къакъудзвай. Гила низ чида, ана вуч хъанатІа,

чи итимрин кылел вуч атанатІа?! —За ви къве вахан къулани цІай авуна, чан диде. Нубат види я.

— Я хва, ма акван, садра и мам мадни хъухъ!

Хъвана Шарвилиди, хъвана ва садлагъана дишегълиди, кицІи хъиз, цІур ягъиз эгечна. —ХкечІа зи мамуникай, ламран хва лам, кицІин хва кицІ—лагъана ада.— Вун, садра экечІайла, хкечІамайдиди туш хъи?

ХкечІна Шарвили мамуникай ва лагъана: —Аял чІавуз икІ мам гудай кас хъанайтІа, заз и дуьньядал мад са затІни кІандачир хъи! —Я хва, ваз бицІи чІавуз мам гайиди туш —Гана, чан диде, анжах дишегълидин нек заз жагъанач. Кардин кыл ихътинди я... Шарвилиди и вахазни вичин кылел атай вакъиа ахъайна.

—Ву-у, гъахъняй я къван вун ихътинди,— лагъана дишегълиди.

—Гъихътинди?

Вагъшидин амалар квайди. Атанмазди мамуник экечІна.. ЭкечІайлани хкечІамайдиди туш...

— За вуч ийин, хъел къемир.

— За ваз мадни мам хгуда, амма заз зи баладиз нек бес тежез кичІезва. Захъ недай суьрсет авач, гишила рекъизва хъи!..

— Недайдиди за ваз ви рикІиз кІандай къванди гучни,— лагъана Шарвилиди. Ада, къежел экъечІна, вичи къведай рекъе ягъай гъурчер гваз хтана. Абур чилел гадарна, лагъана: Ибур бес яни?

Тамун дишегълидин вилер куькІвена, абура дугъриданни каш авай къван.

— Гъелелиг бес я, эхъ, бес я,— лагъана дишегълиди.

Шарвилиди алажна гъурчер, дишегълиди къулал къажгъанар эцигна. Ахпа Шарвилиди идан къула цІай авуна. Ахпа як ргана ва тамун дишегълиди и як тІуьна.

— Гила зи мамариз нек хтана,— лагъана и дишегълиди,— вавай хъвайитІа жада. Зи нек хъвайила, къуй вак квай вагъшидин къилих хкатрай, инсандин къилих артух хъуй, амин!

Шарвилиди хъвана, хъвана и дишегълидин мам. Дишегълиди мадни як нез хъана. Нубатдин сеферда як недайла, иниз чІехи вахни къулан вах атана акъатна. Ибуру гъвечІи вахаз лагъана.

— Вуна незвайдакай чнани нен ман, чан вах. Шарвилидиз са мам чнани хгуда хъи.

ГъвечІи ваха лагъана:

— Садра за нен. Зун тух хъана амуькбайтІа, неь, чан вах.

Шарвилидиз ибур язух атана. Гъясятда чѳемерукни хѳелер къачуна, ам тамуз рекѳе гѳатна. Тѳимил къекѳвена, гѳзаф къекѳвена, ада хейлин гѳуърчер яна. И вири гѳурчер ада са тарцин хилерал кутлунна, ахла и тар пунарай акѳудна, ам хквез рекѳе гѳатна. Хтана, хтана, къазмадин ракларив агакѳайла, ида гѳиссна хѳи, къулухѳай сада вичин къуьнел алай тар ялзава. Галтадна Шарвилиди тар, къазмадин вилик гадарна. Килигайтла, атланал хѳиз са зурба дев ярх хѳанва. Уф-чуфзава и девди.

—Гѳикана?— лагѳана Шарвилиди. —Авач, инал ял ягѳиз ацукѳнавай зун. Бирдан ахварал фена. Гѳзаф пис ахвар акунвай заз,—табна девди. Авайвал лагѳайтла, и дев Шарвилиди галтадай таран мягѳкем хел галукъна, яргѳаз гадар хѳанвайди тир.

—Заз ви тапарар ийимир,— лагѳана Шарвилиди,—вуна гѳакѳикѳатда гѳикл хѳанатла, гѳакл хиве яхѳ: вуна и тамун вахарин итимар гѳинизна?

—Абур за дустагѳнава,— лагѳана чулав девди.— Са фура туна, винел дагѳ къван авай са къван эцигна.

—Вучиз?

—Вучиз лагѳайтла абуру зи гѳуърчер куьтягѳзавай. Гѳила за абур чебни неда.

—Килигда чун вуна вуж недатла, гавур!— лагѳана Шарвилиди.

—Гѳакл яни?

—Гѳакл я.

Кѳада ибуру сада-сад, цавуз хкажиз, чилел гѳалчда. Сад метлерив къван чилиз фѳида, муькуьди — пицинив къван. Сад пицинив къван чилиз фѳида, муькуьди — гардандив къван чилиз фѳида, ахпа мѳихѳиз квахѳда.

Амма бирдан фуртна мадни чилин винел пайда хѳжеда.

Икл кѳикѳида ибур пакадин йѳкъан нисиналди. Пакадин юкъуз, югѳ частуниз акѳатайла, чулав девди Шарвилидиз лагѳана:

— Ша ял акѳадрин, фу-къафун нен, беденрал хѳанвай хирер сагѳарин. Ахпа чна женг давамарда.

— Мад ваз гѳакл кланзава къван,— лугѳуда Шарвилиди,— къуй гѳа ваз кланивал хѳуй.

Ацукѳна ибур гѳар сад санал: сад — зурба мегѳуьн тарцин кланик, муькуьди — зурба хат-рут тарцин кланик. Кѳазмадай экѳечлна, тамун папари — пуд ваха—ибуруз гѳуърчер ргада, чрада. Неда ибуру гѳуърчер — вирида санал, ахпа ибуру яд хѳвана, са кламни къурурна. Ахпа абуру женг давамарна. Кклана ибур, кклана, сада-сад гѳутаривдини яна, цавуз хкажиз, чилелни гѳалчна, амма гѳелелиг садни гѳалиб хѳанач. Няни жедай члавуз девди лагѳана:

— Заз къециз экѳечлиз кланзава. Экѳечл тавун гунагѳ я. Вазни клан хѳун мумкин я.

— Ятла, ша экѳечлин,— лугѳуда Шарвилиди. Чулав дев кламуз эвичлна, Шарвилидиз яргѳивилел са къад къадам алай тепе жагѳана. Ам гѳа тепедал хкаж хѳана. Шарвилидиз гѳа инал къециз экѳечлиз клан хѳана. Ам акуна чулав девдиз ва ада гѳарайна:

— Анал къециз экѳечлмир!

— Вучиз?

— Ам зи члехи бубадин сур я!

— Адан кеспи вуч тир, адалай вуч алакѳайди тир?

— Адалай са юкъуз са шегѳер инсанар нез алакѳай!

— Ятла, за адаз савкъват гуда,— лагѳана Шарвилиди, вичин кар акваз. —Ам, са вахт алатайла, аникай хкечлна кланзавайди я!— гѳарайна чулав девди. —За ам аникай мад садрани хкечл тийидайвал ийида,— хѳуьреда Шарвили.— Ахѳтиндан дарман гѳам я!

Чулав девдиз мад дуьнья ахкунач, адан ажугѳдихъ къадар амачир, лугѳуда. Ам Шарвилидал акл тепилмиш хѳана хѳи, адан клвачер метлерихъ къван чилиз физ, ахкъатна. Ахпа абуру мадни женг давамарна. И юкъузни кклана абур, пакадин юкъузни кклана, галай юкъузни. Ахпа девди лагѳана:

— Ша чна ял акѳадарин, фу-къафун нен. —Мад ваз гѳакл кланзава къван,— лагѳана Шарвилиди,— де гѳакл хѳуй. Амма гѳинава недайди?

— Ша чна и папар нен,— лугѳуда девди.— Абурухъ кваркѳацлар хѳтин балаярни ава! Гѳикѳван вичин хѳел винелди акѳатзавайтлани, Шарвилиди эхна. Ада лагѳана: — И чун хѳтин пагѳливанриз

абурукай нагъарни жедач. Ша чна фена, гъуърчер яна гъин. Абуру чаз чна гъайи гъуърчер ругурай, чурурай. За гъикI хъайитIани валай гзаф гъуърчер яда.

— Аквада чаз,— фурсна девди.— Вун гъинай, зун гъинай! Захъ галаз са девдивайни къвез жезвайди туш, амукуьуй вун! —Де ша.

Фена ибур тамуз, гъар сад са патахъ. Шарвилиди цIуд гъуърч ягъайла, девдивай садни ягъиз хъанач. Шарвилиди къад гъуърч ягъайла, девди пуд яна. Шарвилиди къанни цIуд ягъайла, девди анжах ирид яна.

Хтана ибур чпи ягъай гъуърчер гваз. Шарвилиди девдиз лугъуда:

— Ибур ядайла, чна гъарда са къадар зегъмет чIугуна, за са икъван, вуна са акъван. ГъакI хъайила вуна жува ягъай гъуърчер неъ, за жува ягъайибур неда.

— Вахъ акъван ава!— гъарайда девди.— Зун рази туш.

— Гъуърчер фидайла, вуна фурснайни? Авунай. Тахсир зиди туш, види я. Вуна фурс авурвиляй вун гъуцари жазаламишнава. Зи гъуърч тIуьн ваз гунагъ я!

Чара хъанач девдиз, рази хъана. Ибуру гъарда вичи гъайи гъуърч тIуьна. Шарвилиди гъайи гъуърч, са вичи ваъ, тамун дишегълийрини тIуьна.

ТIуьна, са кIам ядни хъвана, Шарвилидини девди женг давамарда. КикIида ибур, кикIида, рагъни акIида, пакадин югъни къведа. Пакадин юкъуз девди лугъуда:

— Заз къециз экъечIиз кIанзава. Ваз кIанзавачни?

Шарвилиди лугъуда:

— Мад ваз гъакI кIанзава къван, ша экъечIин.

Девди вичиз са кIам жагъурна, Шарвилиди — са зурба тепе. И тепедал акъахнамазди кIамай девди гъарайна:

— Анал экъечIмир!

— Вучиз?

— Ам зи дидедин сур я!

— Ви диде вуч кас тир, адан кеспи вуч тир?

— Адалай са юкъуз са шумуд хуьруьн агъалияр нез алакъзавай!

— АкI ятIа, за адаз инал савкъват эцигда. Мад ам иникай гъич са чIавузни хкечI хъийидач.

Чулав девдиз дуьнья ахкунач, адан ажугъдихъ къадар амачир, лугъуда. Ада Шарвилидал акI гъужумна хъи, адан кIвачер руфунив къван чиле акIиз, ахкъатна. Ахпа абуру мадни женг давамарна. И юкъузни кIана абур, пакадин юкъузни кIана, галай юкъузни. Гагъ Шарвили кIаник акатна, гагъ дев. Эхирни девди лагъана:

— Ша чна фу-къафун нен, са гъвечи ял акъадарин.

— Мад ваз гъакI кIанзава къван,— лугъуда

Шарвилиди,—де гъакI хъуй. Амма гъинава неди?

Шарвилидихъ алатай сеферда ягъай гъуърчерикай амай къван. Девди адаз лугъуда: — Ша чна ви гъуърч уртах пайин. —АкI зун рази туш,— лугъуда Шарвилиди. — Зи гъуърчекай за ваз гайитIа, гъуцари зун негъ ийида. Абуру ви къуватни тIимиларда. Вач тамуз, жуваз кIани къадар гъуърчер яна, гъваш!

Чара хъанач, фена дев. Дев фейила, Шарвилиди гъерекатна са чIехи фур атIуда. И фурун деринвал белки са верс къван жедай жеди. Ахпа Шарвилиди вичиз тамун папари ргай як тIуьна. Ахпа ида вичиз са вил ахвардай вал хъана. Чидач гъикъван ксанатIа, амма ахварай аватайла, адаз акуна хъи, къваларив дев гвач.

— Вун гзаф ксана,— лагъана тамун папари,— пуд юкъузни пуд йифиз ахварна. —Же-е-еч?!

— Вун ахвара авайла, чна и вуна атIай фурул къавни эцигна, ам чилихъ галаз садна.

— Бес дев гъинава?

— Чидач гъинаватIа, анжах са гъинай ятIани адан хъухдин ван къвезва.

— ИкI жедач, фена жагъурда за ам. Фена Шарвили девдихъ къекъвез. Дев ксанва вичиз са тепедал хъухъ апалтна. Идан вири патарихъ пехъер кIватI хъанва, мад са затIни. Шарвили акурла, гъабурни катна. Дев ахварай авудун регъят тушир. Шарвилиди адан кIвачин кIенера чукIулар эцяна. Анжах ахпа ам ахварай аватна.

— Бес я ксайди,— лагъана Шарвилиди,— къарагъ къван, хъша женг давамарин!

Хтана ибур чпин бинедал ва мадни сада-сад Ягъиз, сада-сад хкажиз, чилел гьалчиз эггечІна. КкІана ибур, ккІана ва эхирни Шарвилидиз акъван хъел атана хьи, ада и дев цавуз хкажна, вичи атІай фуруз гадарна.

Фуруз аватай девди минетиз эггечІна. Вич и тамай экъечІна, маса тамуз фида, лагъана. Амма Шарвили рази хъанач. Ада лагъана:

— За, исятда фена, вуна фура туна хуъзвай и папарин итимар ахъайда. Абуру ваз вуч ая лагъайтІа, за гъам ийида. Рекъикъ лагъайтІа, рекъида за вун, тур лагъайтІа, тада. ГъикІ вичи лагъанатІа, Шарвилиди гъакІ авунни авуна. Фена, алудна са дагъ къван авай къван, ада гъуърчехъанар фурай ахкъудна. Хкана абур чпин папарин къилив. Ибуру вуч лагъана вуч лугъуда къван? Чулав дев рекъидайвал хъана. ГъакІ хъайила, гъана къванер, гъана къванер, ибуру и фур ахцІурна. Дев гъана телеф хъана.

Ахпа тІуъна гъуърчехъанри Шарвилиди ягъай гъуърчерикай амайди, гъарда са челег ядни хъвана. Ахпа ибуру чпи-чпиз лугъуда:

— Чун кІвале авачир чІавуз низ чида и касда ина чи папарихъ галаз вучнатІа?! Ша чна ам рекъин.

— Ада чун къутармишна, гъакІ хъайила ам къин чаз гунагъ я,— лагъана къулан стхади.

ГъвечІи стхади лагъана:

— Чна ам чинеба яда. Къудни гъуърчез фида, гъана чна адан кар аквада. Чи папаризни чир жедач.

— Дуъз фикир я,— лагъана чІехи стхади,— чна чи папариз ам вичин ватандиз хъфена лугъуда.

Ибурун меслятдин ван жеда гъвечІи стхадин папаз. Ам, вичин аялни къачуна, фида къулан стхадин папан къилив. Адаз гъвечІи ваха вичиз ван хъайи суъгъбет ахъайда. Къулан вах, гъвечІи вахни галаз, аяларни къачуна фида чІехи вахан къилив. Ибуру идазни ахъайда хъайи-хъайивал.

ЧІехи вах мет-къил гатаз, чІарар чухваз, шехъда. Им акурла, къулан вахни шехъда. Ибур акурла, гъвечІи вахавайни акъвазиз жедач, имни шехъда. Ибур шехъайла, ибурун аяларни шехъда. Ибурун шехъунин ван жеда стхайриз ва абур хтана акъатда.

— Вуч хъана, гъикІ хъана?— жузада стхайри.— Им вуч йикъни-шуван я?

Пуд вахани жаваб гуда:

— Язух хъана чин! Язух хъана чин! Стхайри жузада:

— Вучиз куъ язух хъана, я папар? Папар жаваб гуда:

— Гила чаз гъуцари жаза гуда, вай! Вай аман, ай аман! И инсанриз хъсанвал чир хъжезмач!

Ибуруз стхани вах чир хъжезмач? Ибуруз жувандини чаради чир хъжезмач!

Стхайри суал гуда:

— Гъуцари квез вучиз жаза гурай, я чан папар?

Папар жаваб гуда:

— Квез чи пуд вахан хва рекъиз кІанзава! Куън намуссузар я, квахъ чи вилерикай! Чаз куън аквадай вилер авач! Чаз квез яб гудай япар авач!

— Ам вуч лагъай чІал я?— жузада стхайри.— Пуд дишегълидихъ са хва гъикІ хъурай эхир?

— Квез рекъиз кІанзавай касди чи мамарай нек хъзайиди я. Квез рекъиз кІанзавай касди, куън аждагъанди есирда къунвайла, чун хвейиди я, куъ гъвечІи балаяр хвейиди я.

— Де къин яхъ тІун,— лугъуда стхайри.

— И чи балайрал къин хъурай хьи! табзавач. Къилел алай гъуцариз аквазва чун!

И чІавуз ибурун аялар шехъда. Шехъиз-шехъиз, ибурукай сада лугъуда:

— За эрчІи мам хъвадайла, ада чапла мам хъвана. За чапла мам хъвадайла, ада эрчІи мам хъвана...

— АкІ ятІа, ам куъ стха я,— лагъана пуд папан гъуълуъни.

Абуру и суъгъбетар ийизвайла, чпин гъахъ-гъисаб ийизвайла, гъуърчяй Шарвилини хтана ахкъатна. Гъаятдиз хтана, ида вичин къуънел алай гъуърчер акалнавай тар чилел гадарна.

Шарвили хтана акурла, вири адан вилик экъечІна. Стхайри лагъана:

— Чаз гъалал, ая, Шарвили! Чаз гъалал ая!

— Вуч гъалал ийида за квез?

— Чи рикІера вакай чІуру ният гъатнавай, хила чна чи хиял дегишнава. Чун кІандатІа ваз бубаяр жен, кІандатІа стхяр.

— Квез гъикІ кІандатІа, гъакІ хъуй,— лагъана Шарвилиди.— Зун куъне стхадай гъисабайтІани рази я, куън зи бубайрай гъисабайтІани... Гила куън, чан стхяр, куъ кІвалив-йикъав агакънава.

Гила куьне куь хизанрин иесивал ая. И за гъайи гъуьрчерни квез гъалал хъуй, зун зи ватандиз хъфида. Хъфизвай Шарвилидиз стхайри лугъуда: — Вуна, Шарвили, чун рикелай алудиз тахъуй. Мус, гъи чъавуз ваз чавай куьмек кIан хъайитIа, хабар ая, чун къведа. —Пара сагърай куьн,— лагъана Шарвилиди.— Дишегълидин нек хъвана, заз акъван регъят хъанва хъи, мад заз хкIандай затI амач. И стхайрин папари лагъана: —Килиг, чан хва Шарвили, гъина аваз хъайитIани, вун чи балани я. И кар са чъавузни рикелай алудмир!
Ахпа, лугъуда хъи, Шарвили вичин ватандиз рекъе гъатна.

ШАРВИЛИДИН ТУРУНИКАЙ РИВАЯТ

Дагълар са чкадилаь къачуна, маса чкадал эцигиз алакъзавай, вацIар акси патахъ элкъуьрдай къуват авай Шарвилидиз вичиз кутугай турни къалхан кIан хъана.

Шарвилиди вичин тахай буба БарцIилаз лагъана:

—Я ба, заз са ихътин, жуваз кутугай турни кIанзава, къалханни. Вуна заз са меслят вучиз къалурзавач? Абур за гъинай жагъурин, заз абур ни гатурай?

Чубан БарцIила адаз жаваб гана: —Турарни къалханар, чан хва, гзаф чкайра гатазва, амма вун патал мукъвал чка, зи фикирдалди, ТIури я. ТIуридин устIаррин къилив вач.

— Заз мукъвал чка ТIури яни, маса чка яни,— адаз килигда чун,— лагъана Шарвилиди.— Амма исятда за гъа вуна лагъайвал ийида. Фена зун!

Атана Шарвили ТIуридин устIаррин къилив, лагъана:

— Куьне заз са вижевай турни къалхан гатут тIун. Заз ван хъанва куьн зурба алакъунарни агалкъунар авай, тIвар-ван къуд патаз акъатнавай устIарар я лугъуз. Къалура заз куь къудрат!

Сад муькуьдаз килигна ТIуридин устIарар, ахпа абуру Шарвилидиз суал гана:

— Вун вуж я, ауж туш? Гъи виляятдин пагъливан я вун, гъи пачагълугъдин къагъриман я? Шумуд дев вуна кIаник кутуна, шумудан къил атIана?

— Зун Шарвили я.

— ТIвар тIимил я, ахътин жавабни са цIимил я. Валай вуч алакъдатIа лагъ акван чаз?

— Залай пуд ракъарин рекъиз са сятда, пудра пуд ракъарин рекъиз са юкъуз физ алакъда. КIвач эцягъайла, чил зурзада, гъил хкажайла, цав рахада.

— АкI ятIа, вун пагъливан я, ви кIаник квай шивни къагъриман я. Де эцягъа акван ви са кIвач чиле!

Хкадарна шивдилаь, лап бицIи къуватдалди Шарвилиди чиле кIвач эцяна: чил зурзана, чатун кIвалин са цал чкIана, устIарарни, къилер гжи хъана, гъарнал сад ярх хъана.

— Чаз фурсар ийидайбурни акурди я, кар алакъдайбурни, къагъриманарни акуна чаз, пагъливанарни, амма и вун хътин кас чал гъеле гъалтнавачир. Эхирни гъуцари чаз вун акун къисметна. Им къуват я къван!— лагъана устIарри.— Вуна чаз табнач, гъаниз килигна чна ваз вижевай турни гагада, къалханни. ТIуридин вири устIарар кIватI хъана, яхцIур юкъузни яхцIур йифиз кIвалахна, гъар сад вичелай алакъдайвал алахъна, вичин тIвар-ван дуьньядин къибле патаз акъатнавай гъулдандикай Шарвилидиз турни гатана къалханни. ЯхцIурни сад лагъай юкъуз ТIуридин халкъ кIватIна, Шарвилиди вичин яракъар ахтармишна: къалхан ТIури вацIун къерехдал алай са зурба къванцел эцигна, адалай зур къуватдалди тур алагъна. Къалханни хана, турни, къванцыйни къацI акъатна.

—Гъайиф куь зегъмет. Куь гъилери расаи яракъар заз кутугайбур хъанач, устIарар,— пашмандиз лагъана Шарвилиди. —Мад вучда, чан хва,— жаваб гана ТIуридин устIарри, къилер куьрсарна, чпин къувахтсузвал малумарна,— чна чаз авай гъулдандикай ваз яракъар гатана. Маса гъулдан чахъ авач. Вун шад авун патал чун тIимил алахънач... Гиярдиз вач, ана маса гъулдан ава. Фена, жуван къисмет ахтармиша. Гуьгъуьнин юкъуз Шарвили Гияр виляятдиз рекъе гъатна. Шивни яйлахдиз ахъайна вичин, недай суьрсетни къачунач. И кIунтIал са кIвач эцигна ада, атIа кIунтIал— муькуь кIвач, и дагъдал хкадарна, а дагъдал, налугъуди лув гана, фад агакъна, дабанар накъвадик хкIуна-хкIунач —агакъна ам Гияр шегъердиз. Дуьм-дуьз кIашар кIавузарра къаз, къуд патаз ван-сес чукIурзавай дараматдиз атана. Ина ада лагъана:

— Куьне заз са вижевай турни къалхан гатут тӀун! Заз ван хъанва куьн пара машгьур, тӀвар дуьньядиз акъатнааай устӀарар я лугьуз. Де къалура тӀун куь алакьунар!

Сад муькуьдаз килигна Гиярдин чатун устӀарар, сада-садаз вил мичӀна, спелрин кӀвенкӀвер алчударна, крчар хъиз акъвазарна. Ахпа ибуру Шарвилидиз суал гана:

— Вун вуж я, вуж туш? Гьи виляятдин пагъливан я вун, гьи виляятдин къагъриман я? Шумуд женгина вуна шумуд душман магълубна, шумуд къушун къулухъ элкьуьрна?

— Зун Шарвили я!

— ТӀвар тӀимил я, ахътин жавабни са цӀимил я. Валай вуч алакьдатӀа лагъ акван?

— Къегъалвилер къалуриз зун гьеле агакънавач, устӀарар. Адалай гьейри зи гьилера кутугай яракъарни авач.. Амма гьакӀ ятӀани, захъ зи лайихлувилер ава.

— Де лагъ акван, лагъ акван...

— Залай пуд ракъарин рекъиз са сятда, пудра пуд ракъарин рекъиз са юкъуз физ алакьда. КӀвач эцягъайла, чил зурзада, гьил хкажайла, цав рахада. Гзаф алахъна ТӀуридин устӀарар зун патал. Са турни къалхан гатана заз, амма абуру зи рикӀ шад авунач, пашман авуна: гатай яракъар виже къведайбур хъанач.

— АкӀ ятӀа, эгер вун пагъливан ятӀа, де къалура акван чаз ви къуват!

Шарвилиди бицӀи къуватдалди чиле са кӀвач эцяна — чил зурзана, чатун кӀвалин къве цал чкӀана, кӀавузарни чилел аватна. УстӀарар, къилел гиж хъана, гьарнал сад ярх хъана.

— Чаз фурсар ийидайбурни акурди я, кар алакьдайбурни, къагъриманарни акуна чаз, пагъливанарни, амма и вун хътин кас чал гьеле гьалтнавачир. Эхирни гьуцар мергьеметлу хъана, абуру чаз вун акун къисметна. Види къуват я къван!— лагъана устӀарри.— Вуна чаз табнач, чнани ваз таб ийидач: турни гатада, къалханни.

Гиярдин устӀарар вири санал кӀватӀ хъана, вичин тӀвар-ван дуьньядин кефер патаз акъатнавай гьулдандикай, яхцӀур юкъузни яхцӀур йифиз кӀвалахна, гьар сад вичелай алакьдайвал алахъна, Шарвилидиз турни къалхан гатана. ЯхцӀурни сад лагъай юкъуз вилиди вичин турни къалхан ахтармишдайвал хъана. Гияр вацӀун къерел са зурба къван алай, Шарвилиди къалхан гьа и къванцел эцигна, ам зур къуватдила са тӀимил артух хъиз эцигна, туруналди яна. Къалханни хана, турни, къванцыйни къацӀ акъатна.

—Куь зегъметни гьайиф, устӀарар,—лагъана Шарвилиди пашмандиз.—Квевай зи гьилериз кутугай яракъар гьазуриз хъанач. Им куь тахсир туш...

—Мад вучда къван;— жаваб гана Гиярдин устӀарри, регъуввилай къилер хура туна,— чун чавай жедайвал алахъна, амма чи къу— ватар-такъатар акакънач... Маса гьулдан чахъ авач. Куьр виляятдиз вач. Анин устӀаррихъ маса гьулдан ава. Вач, хъсан рехъ хьуй! Гуьгъуьнин юкъуз Шарвили Къуба виляятдиз, анайни Куьр виляятдиз рекъе гьатна. Ина ам ирид чӀехи шегьердизни йрид гьвечӀи шегьердиз илифна, иридра ирид устӀаррин кӀва-лахдиз килигна. Рахаз, лугьуз, суалар гуз, ам Куьр шегьердиз акъатна. Ина ада вири чатун устӀарриз малумариз туна:

— Заз жуваз кутугай турни къалхан кӀанзава. Гатут!

КӀватӀ хъана устӀарар, идаз суал гуда, амма чеб, спелар алчудариз, гьилериз куьс гуз, муькъаят жеда:

— Вун вуж я, вуж туш?

— Зун Шарвили я.

—ТӀвар тӀимил я, ахътин жавабни са цӀимил я. Валай вуч алакьда?

— Залай пуд ракъарин рекъиз са сятда, пудра пуд ракъарин рекъиз са юкъуз физ алакьда. КӀвач эцягъайла, чил зурзада, гьил хкажайла, цав рахада. Заз ТӀуридинни Гиярдин устӀарри турарни къалханар гатана, амма абур виже къведайбур хъанач.

— АкӀ ятӀа, вун пагъливан я, и чилерал тахъай хътин къагъриман я. Де эцягъа акван чиле са къуьл!

Шарвилиди бицӀи къуватдалди чиле са къуьл эцяна — чил зурзана, чатун кӀвалин къуд цални чкӀана; и кӀвалин вилик акъвазнавай устӀарар, къилер гиж хъана, гьарнал сад ярх хъана.

— Им къуват я!— лагъана устӀарри.— Чаз фурсар ийидайбурни акурди я, кар алакьдайбурни, пагъливанарни акуна чаз, къагъриманарни, амма и вун хътин кас чал гьеле гьалтнавачир. Гена гьуцариз шукур хьуй, абуру чаз вун акун къисметна. Гатада чна ваз турни къалхан!

КватІ жеда ибур вири мадни Куър вацун кьерехдал ва яхцур юкбузни яхцур йифиз кВалахда. Вич дуьньядин рагъ экъечІдай пата машгур гьулдандикай Шарвилидиз зурба-зурба турни гатада, кьалханни. И тур гатадайла, са чІехи шегьердин агъалийрин кьуват Шарвилиди вичи эвезна: гьулдан са там кайи цІа ифириз, кІавузардал, пад элкьури, эцигна. Гьар юкбуз иридра ирид жуьт устІарри яру авунвай гьулдан кІашаралди яна, гьялна ва эхирни адакай турни кьалхан гатана. Яхцурни сад лагъай юкбуз ибуру и кьалхан, ирид сеферда ифириз, цени туна, некІедани.

—Ша, гила чна и куь зегьметар ахтармишин,— шагъана Шарвилиди эхирни. —Ам ви ихтияр я,— жаваб гана устІарри, —ахтармиша! Икьван чІавал чна гатай яракьрилай рази тахъай кас — пагъливан хъайиди. туш, гилани, белки, тежен. Эцигна Шарвилиди кьалхан Куър вацун кьерел алай са зурба кьванцел, кьуна гьиле рапрап гузвай тур, алагъиз кІан хъана. И чІавуз устІаррикай сада, лацу чуру квай са агъсакъалди, адаз лагъана:

—И яракьар икІа ахтармишиз жедач, чан хва. Вуна гьа и яракьриз килигай, ибуруз барабар гьулдан жагъурна кІанда. —Ам за гьинай жагъурин, я буба? —И дуьньядин рагъ акІидай патай, чан хва. Рехъ яргъалди я, гьелбетда, амма ам, гьикьван яргъалди ятІани, гьа и ваз килигайди я. —Рекьер за гьикьван кІандатІани атІудачни!—шаддиз малумарна Шарвилиди.— Анжах и яракьар заз кутугайбур хъуй! ИкІ лагъана, ада са яргъи уьфт яна. И уьфт ягъунни сад хъана, гарун сес акъатна. Ахпа и гарун сесни артух хъана ва инал Шарвилидин шив Целхем атана акъатна. Хкаж.....

хъана пурариз, гьялна ам Шарвилиди. Са вилиз акуна инсанрин, муькуь вилиз аквадалди квахъна пагъливан вилерикай.

Хуьрай хуьруьз, шегьердай шегьердиз фена Шарвили, хабарар кьуна. Эхирни адаз вичиз герек жаваб жагъана.

— Ахътин гьулдан Магъриб уьлкведа ава, хва,— лагъана са агъсакъалди.

— Ам гьина авай уьлкве я, гьина авайди туш, буба?

— Гьамиша рагъ акІидай патахъ вач, хва. Жагъида ваз.

Атана агакьна Шарвили вичиз лагъай уьлкведизни, Ина аквада пагъливандиз: виринра — куьчейрални, кІвалерани, кІвалерин вилик квай гьаятрани, чатарикни — яракьар гатазва.

— Куьне икьван яракьрикай вучзава? — суал гана Шарвилиди вичел гьалтай садаз,

—Чна абур маса гузва, жуван кьил хуьзва.

— Квевай масакІа куь кьил хуьз жезвачни?

— Виридавай ваъ, стха. Чи кеспи яракьар гатун я эхир.

И арада Шарвилидиз шегьердин юкьва авай майдандал рапрап гузвай гьулдандин са кьаяб алаз акуна.

— АтІа кьаяб вучтинди я, вучтинди туш?— суал гана Шарвилиди гьа и вичел дуьшуьш хъайи касдиз.

И кас гагъ Шарвилидиз, гагъни адан кьулак квай яргъи туруниз килигна, алапат хъанваз кьил юзуриз амуькнавай. Шарвилидин суалди ам хиялдикай хкудна,

— Ам яракьрин мягъкемвал ахтармишун патал эцигнавай кьаяб я,— жаваб гана касди.

— Гьагъ, гьа и кьаяб тушни бес заз герекди!— шад хъана Шарвили.—Бес зун гьа идахъ туширни кьекъвезвайди!

Шарвилиди эцигна вичин кьалхан гьа и кьаябдал, зур кьуватдила са кьадар гзаф кІватІна, тур адалай алагъна. Тур, гьелбетда, кІус-кІус хъана, амма кьалхан ханач.

Инал за жуван зур кьуватдила са тІимил харжнай,—лагъана Шарвилиди пашмандиз,—

амма аку вуч хъанатІа! И яракьдик за умуд кутунвай... Гила вучда?

Шарвилиди икІ лагъайла, инал бирдан лацу чуру квай са агъсакъал пайда хъана. Ада лагъана:

— Вун, хва, халис пагъливан я, заз санани, са чІавузни такур хътин кьагъриман я. Ваз гаф авач. Зи меслят кьабула—ви кар туькІуьда.

— Лагъ, чан буба, за яб гузва,— жаваб гана Шарвилиди.

— Вуна жуваз тур цавун гьулдандикай гатут.

— Ам заз гьинай жагъида, ни гуда?

— А гьулдан, хва, алпандин гулуникай галатна, аватзавайди я. Ам цава амаз кьуна кІан жеда, тахьайтІа ви кІвалах туькІуьдач. Чилел аватайтІа, ам чилиз фена квахьзавай затІ я.

— Ам аватзавай вахт за гьикІ чирин, буба? Чм за гьикІ кьан?

— Вун зи гьавурда акьунач, хва. Цава вичин чатук Алпан гьуцра вичин дуст гьуцариз турар гатазвай чІавуз цІун гулар чкІизва. Ахьтин са гул кьун патал, дуьньядал алай кьван кІеви гьулданрикай какадарна, вуна жуваз хех гатаз тур. Гьа хехинин куьмекдал-вавай ам кьаз ва куз-куз гатаз жеда.

— Сагьрай, буба.

— Ваз кичІе жемир,— лагьана рекье шивди Шарвилидиз.— Алпан гьуцра вичин дуст гьуцариз турар гатазвай юкьуз вуна заз як кІарабда, кІарабни мефтІеда гьатдайвал са кьамчи вегь. За рагь экьечІдай патай рагь акІидай патаз лув гуда, чун дуьньядал иридра элкьведа, цІун гулар кьаз кьекьведа, вуна ам кьадалди чун элкьвена хкведач.

Гзаф зегьметар чІугуна Шарвилиди, дуьньядин чилер гзаф кІвачикай авуна. Шивдал алаз кьекьвей чкайра шивдин кІвачерин гелер туна, яхди кьекьвей чкайра вичин кІвачерин гелер туна, сана гьекбер кІвадарна, масана кьаюз дурум гана ва эхирни адалай дуьньядин кьуд патай лап хьсан гьулданар гьиз алакьна. Ахпа ада Алпан уьлкведин ва гьакІ маса уьлквейрин тІвар-ван авай устІарар кратна, абурувай вичиз са вижевай хех гатана гьазурун тІалабна. И кар фад кьилиз акьатна. Гьуцари цавун чатук кІвалахзавай юкьуз Шарвилиди вичин шивдиз як кІарабда, карабин мефтІеда гьатдайвал са кьамчи вегьена. Шивди акІ лув гана хьи, адахь я кефер патан, я кьибле патан — са гарни агакьнач. Ругудра дуьньядал цІар илитІна, ругудра хех галукуьиз, галукуь тийиз хьана—цІун гулар чилел аватна. Ирид лагьай сеферда дуьньядилай цІар илитІайла, Шарвилидилай цІун гул кьаз алакьна. Ам ада дуьз ТІури вилайтдиз хкана. Ина дуьньядин кьуд патай атай лап машгьур устІарри, яхцІур юкьузни яхцІур йифиз кІвалахна, чпин кардал ашукь хьана, Шарвилидиз са вижевай тур гатана. ЯхцІурни сад лагьай юкьуз Шарвилиди вичин яракьар ахтармишна, кьуватдин гьунар алцумна. Вири халкь кІватІ хьанвай чкадал ада туруналди вичин кьалхан яна. И сеферда кьалхан руг-руг хьана, туруни зивв авуна. Гила вучда? Машгьур устІарри Шарвилиди цавай кьур гулуникай амукьай гьулдан мадни яру авуна, са кьадар вахтар мадни пучна, кьуватар харжна, чи пагьливандиз вичиз кутугай кьалханни гьазурна.

Мадни кІватІна Шарвилиди ТІуридин халкь цІйи кьалхан туруналди яна. Ам ядайла, хьел авай ада вичин чІехи пай кьуват эцигна лугьуда. Кьалханди зеввна, зиввна, тур цавуз гадар хьана, адан тум пагьливандин гьилерай акьатна: ада ам цава амаз хьуна. Зиввдин сесинин кьуватди дагьларин кьакьан кукІушрилай муркІар авадарна, аскІан кукІушрилай — кьванер, живедин маргьалри вацІар кІевирна, вирер арадал гьана. — Ибур заз кутугай яракьар хьана, кьез гаф авач, устІарар!— лагьана шад хьайи Шарвилиди.

ЧУБАН БАРЦИЛАН ГАРУНГАР ШИВДИКАЙ РИВАЯТ

Са сеферда Шарвилидиз вичин шив Целлемди лугьуда:— Килиг, зун йифериз вуна кутІуна гьа-а! кІвачер зунжурда тур!

Шарвилиди хабар кьуна:

— Вучиз, хьайи кар-затІ авани? Шивди лагьана:

— Гьелелиг са пис карни хьанвач, амма бун мумкин я.

— Ви сир заз лагьайтІа жедачни?

— Ам сир туш, гьакьикьат я, Шарвили,— гьуда шивди.—Эхиримжи йифериз заз ирид дагьдин кьулухьай хварари эверзава.

Абурун ван кьез, зи кьарай-аман квахьнава. Зун чилиз кек ядай кьван гьелек жезва. Эгер ку-тІун тавуртІа, завай гьаниз фин жеда.

Са кьадар вахтунда зун вавай квахьда.

— Фейиди хьиз, хквенни ийида вун!—зарафатна Шарвилиди.

— Анай хтайла, зи кьуват са кьадар тІимил жеда, чамарни яваш.

Ахпа икІ-акІ лугьумир,— чилиз кек ягьиз, лугьуда Целлемди.

— Икьван гагьди гьикІ хвенатІа, гьакІ хуьх

жув, —лугьуда Шарвиледи. — Завай жедач, зи дуст. Вуна за лагъайвал ая,— минетда шивди, Шарвиледи шивди лагъайвал авуна: адан кIвачериз зунжурдикай галтIамар яна.

Алатна са шумуд югъ. Иифериз гьелек жезва Целхем. Эхирни идавай эхиз хъанач: ада акI вичин кIвачер акъажна хьи, гьулдандикай авунвай къадарсуз кIеви галтIамар къатI къатI хъана. Шивди гарухъ галаз бягъс чугуна, кIунтIарилай кIунтIарал лув гана. дагъларилай дагъларал, анайни дуьзендиз.

Целхемди хварарин сес къезвай терефдихъ гьерекатзавай чIавуз, са шумуд юкьуз гьуьрчерин гуьгьуьна къекъвена хтанвай Шарвили, гзаф галат хъанваз, ахварал фенвай. Шивди ам ахварай авудиз кIанз гьикъван гьиргьир авунайIани, гьикъван ада чилиз кек янайIани, гада ахварай аватначир.

Са шумуд юкьуз квахъна Целхем. Ахварай аватайла, адаз гзаф эверна Шарвиледи, гзаф сеферда уьфтер яна, амма шив анжах ирид югъ алатайла хтана ахкъатна.

Хтана Целхем ва кънл хура туна акъвазна. Ада вич тахсирлу тирди гьиссзавай, амма вучда, гьакI хъана май.

Хабар нивай? Хабар — Атар гьуцравай. Ирид дагъдин анихъ галай хварар гьаданбур тир къван. И гьуцраз вичин хварарик са гьинай ятIани атай шив акахъайди эхирни чир хъана. Ада и кар къабулнач. Инсандиз муьтIуьгъ хъайи шивдилай хъайи тай адаз вичин рамагда таз кIан хъанач. Ада и тай, ам ханмазди, чуьлда гадарна. Къуй телеф хъана, пехъери тIуьрай, лагъана ада.

Гила хабар нивай? Хабар — Целхемдивай. Целхемдиз яргъал чуьлда гадарнавай вичин баладин ни къведа къван! Амма и кар адавай Шарвиледиз лугъуз жедач: Шарвили адал мукъаят тир.

Бирдан хабарни авачир кар хъана. Яргъал чуьлда хипер динжарзавай БарцIилаз кIвачел къарагъиз, ярх хъезвай тай акуна. Ада и тай, суьруьни гьализ, гагъ вичин къамал къаз, гагъни къужахда къаз, кIвал галай терефдихъ хкизва. Рекъе ада вичел гьалтай таяр галай хварарин иесийриз минет ийиз, тайциз адетдин хварарин нек гуз хъана. КIвалив агакъдайла, адакай акъванди хъанвай хьи, гила ам БарцIила ваъ, ада БарцIил кIулал къунвай.

— Я ба-а, ам вучтинди я, а вун алайди? — яргъал синелай хабар къуна Шарвиледи.

— Заз чуьлдай жагъайди я, хва. Гила захъни шив-балкIан хъана!— шаддиз малумарни БарцIила.

— Ахътин шив жедали?

— Им иниз хкъезвай рекъе чIехи хъайиди я, чан хва. Им рекъизвай сад тир.

— Чуьлда диде галачир тай гьинай хъурай эхир?

— Чидач заз, чидач, а кардал зунни гьейран

Ана гъа и тайни авай, гарни. Хварарин, балкIанрин гьич нини авачир.

— Я ба, ам гару ханатIа?!—лагъана Шарвиледи.

Мумкин я, и дуьньядал тежедайди авани. Хъсан лагъана вуна! И зи шивдихъ тIвар авачир, гила жеда: им Гарунгар я!

Гъа и чIавуз тарап-турупдин сесер акъатна ва инал Шарвиледин Целхем пайда хъана. Ам БарцIилаз жагъай тайцив агатна, адаз кIанивилелди мез ягъиз эгечIна.

— Акунани, чан ба, вуна ви шивдихъ иеси авач лугъузвай.

— Гьикана?

— Ваз ам гьадан бала тирди аквазвачни?! —лагъана Шарвиледи.

ШАРВИЛИДИН ГЪУНАРРИКАИ РИВАЯТ

Шарвиледин къамат

А къил авач Аранрин,
Тум-къил авач душманрихъ:
АлтIушиз чал, пехъер хъиз,
Азгъунар хъиз, цеквер хъиз,
Дявеяр чав ийизва,
Инсанар чи рекъизва.
Чахъ са къушун авазва,
Душман ада гатазва,

КукIварзава рекъера,
 Акъудзава къекъерай.
 Къиле ава пагъливан,
 Тахъай хътин шагъливан!
 Гъиле-кIваче звер авай,
 Чина экуъ хъвер авай,
 Амма хъилер атайла,
 Чуру гаф-чIал атIайла,
 КIамаш амал авуртIа,
 Жуван гъалатI такуртIа,
 Яда ада тIарамдиз,
 Кар ийида гъарамдин.
 Суъруъ хуъзва дагълара,
 ХцIу таза чIурара.
 Эверайла, гъай лугъуз,
 Авачирдаз цIай тухуз,
 Векъер кIватIиз агакъай,
 Татар кIватIиз акIахъай,
 Куъмек гуда гъейридаз,
 Минет авур виридаз.
 ТIвар я адан Шарвили,
 Эл хуъзвай чи паквилев.
 Адав къушар рахазва,
 Ам миргерив къугъвазва;
 Асланар, къаз, хкажда,
 Тарар зурба акIажда;
 Чилел са кIвач гъалчайла,
 Мурк аватда дагъларай.
 Чилел са кIвач гъалчайла,
 Къван авахъда кIунтIалай,
 Чуълда михъиз гъатда руг:
 НуъкIрез вичин жагъич муг!
 Къулак ква са зурба тур,
 Алцумна — къад чIибни зур!
 Къад чIибни зур кIвенкIвелни,
 ТIимил тушиз са гъвелни!
 Къилин чIарар яргъи я,
 Шив балкIандин фири я!
 Адахъ гужлу буй ава,
 Мегъуън тарцин суй ава.
 Чукъванар я, уф, кIвачер!
 Сад са раг я, уф, къуънер!
 Къекъведа — чил зурзада,

Чуъл кIвачерик рахада.
 Шарвиледи гъарайда—
 Душманрин рикI аватда,
 Квахъна авай къуват-гуж,
 Вахчегар таз, чеб катда!

Сад лагъай гъунар

Рекъер-хуълер атІана,
 Садра душман атана.
 Садра душман атана,
 Шарвилиди къатІана.
 Ахъайна хъел-туькІуьрна,
 КІеретІ къулухъ элкъуьрна.
 Ахъайна хъел мадни са—
 Телеф хъана къанни сад!
 Къанни садни элкъвена,
 Чамарна фад, хъфена.
 Чамарна фад, хъфена—
 Алчах умуд туькІвенач.
 Чи къуватдихъ агъуна,
 Хквез жуьрэт авунач.
 Чуьлда туна балкІанар,
 Крчар алай гъайванар,
 Арабаяр, фургъунар,
 Чархар хайи файтунар.
 Мейитрихъ тум-къил авач,
 Душман эхдай чил авач:
 Къурбанд хъана цІаириз,
 Гумар хъана цавариз.
 Эл кІватІ хъана ТІуридин—
 ГъвечІидини чІехиди,
 Шарвилидихъ элкъвена,
 Вилер чпин куькІвена,
 ЧІехидалай эгечІна,
 ГъвечІидалай хкечІна,
 НуькІвер хътин рахана,
 Чалар нер лагъана:
 «Я чан гъуцар, масан гъуцар,
 Къенинди я им вуч гъунар!
 Чи душманрик акатна фуд,
 Шарвилидиз экъисна кІул!
 Я чан гъуцар, масан гъуцар,
 Чи шадвилихъ авач къадар!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви уьмуьр, хва, яргъи хъуй!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви тур, цІай хъиз, хци хъуй!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви мидяяр буьркъуь хъуй!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви душманар гъуьргъуь хъуй!
 Вун чаз, чан два, ала я,
 Чи рикІ алай бала я!
 Вун чаз, чан хва, ала я,
 Чи дердериз дава я!
 Абур я вун, абур я,

Чи риклерин са нур я!»

Къвед лагъай гъунар

Са душманар хъфена,
 Атай патахъ элкъвена,
 Мад душманар атана,
 Яргъи рекъер атлана.
 Хуърер къачуз эгечІна,
 Шегъерар къаз эгечІна.
 Келейрик цІай кутуна,
 Гъатна душман шанкъуна.
 Шарвилидиз акуна —
 КІвач уъзенгдиз чІугуна.
 КІвач уъзенгдиз чІугуна,
 Беден тІарам авуна.
 КІвач уъзенгдиз чІугуна,
 Спел тІарам авуна.
 КІвач уъзенгдиз чІугуна,
 Хъилевди рикІ дакІуна.
 Тур къакъардай акъудна,
 Виш къил садра галудна.
 Мад вишдав вич агудна,
 БалкІанрилай авудна.
 БалкІанрилай авудна,
 Гъар сад саниз акъудна.
 Вил къулухъ яз катзавай,
 Хъфиз рекъе гъатзавай
 Душманрилай алудна,
 Тифтиф цавуз акъудна!
 Эл кІватІ хъана ТІуридин—
 ГъвечІидини чІехиди,
 Шарвилидихъ элкъвена,
 Вилер чпин куькІвена,
 Чехидалай эгечІна,
 ГъвечІидалай хкечІна,
 НуькІвер хътин рахана,
 Чалар иер лагъана:
 «Я чан гъуцар, масан гъуцар,
 Къенинди я им вуч гъунар!
 Чи душманрик акатна фул,
 Шарвилидиз экъисна кІул!
 Я чан гъуцар, масан гъуцар,
 Чи шадвилихъ аван къадар!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви уьмуьр, хва, яргъи хъуй!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви тур, цІай хъиз, хци хъуй!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви мидяяр буьркъуь хъуй!
 Шарвили, чан Шарвили,

Ви душманар гъуьргъуь хъуй!
 Вун чаз, чан хва, ала я,
 Чи рикI алай бала я!
 Вун чаз, чан хва, ала я,
 Чи дердериз дава я!
 Абур я вун, абур я,
 Чи рикIерин са нур я!»

Пуд лагъай гъунар

Мадни са вахт алатна,
 Мад душманар акъатна.
 Мад душманар акъатна,
 Алпан цIаяр аватна.
 Къиле авай БакIур хан,
 Келлегуьз са какур хан,
 Фурсар ийиз чидайди,
 РикIин тIалар гъидайди.
 Шарвилидиз эверна,
 Ягъанатдин са хъверна,
 Лагъана: «Вун язва вуч?!
 КIанда заз вун ийиз пуч!
 Зун патал вун са тIветI я,
 ТIветIни ваъ гъа-а, са ветI я!
 Итим ятIа, ша вилик,
 ВучдатIа ваз жув килиг!»
 Шарвилидиз атана хъел,
 Атана хъел, чухвана цIвел,
 Къил къамухъди алгъурна,
 РикI хъилевди ацIурна.
 Хел спелдин юзурна,
 Чар спелдин къалурна,
 Лагъана: «И чIарчIел вун
 КутIунда са тарцел вун!
 Тар пунарай акъудда,
 Хъел за валай алудда!
 Шивдин кIулай эвичIа,
 Зи къаншардиз экъечIа.
 Зи къаншардиз экъечIа,
 Акъажиз зав эгечIа!»
 Хкадарна, БакIур хан,
 Келлегуьз са какур хан
 Шарвилидал атана,
 Ажугъдив рикI ацIана.
 Бес хъана са декъикъа
 Акун патал гъакъикъат:
 Фурсар авур какур хан,
 Келлегуьз са, БакIур хан
 Тарцел мегъуьн кутIунна,
 Тергиз къушун гатIунна.
 Дяве хъана тамамди,
 Хан паталди гъарамдин:

Эхир хъана гъжумдин,
 Зхир хъана къушундин.
 Телеф хъана хан вични,
 Пехъи хъанвай са кицІ хъиз.
 КІватІ хъана эл ТІуридин—
 ГъвечІидини чІехиди,
 Майдандал фад атана,
 Куъчейрин рехъ атІана.
 ЧІалар хъсан гъазурна,
 Гаф гафунихъ галкІурна,
 Шарвилидихъ элкъвена,
 Ашкъи аваз лагъана:
 «Я чан гъуцар, масан гъуцар,
 Къенинди я им вуч гъунар!
 Чи душманрик акатна фул,
 Шарвилидиз зкъисна кІул!
 Я чан гъудар, масан гъуцар,
 Чи шадвилихъ авач къадар!
 Шарвили, хва, аслан хва,
 Элдин дерди-дарман хва,
 Ваз аферин, аферин,
 Дуъайри хуъй вун къалин!
 Ваз чи патай минет хъуй,
 Чи виридан къимет хъуй:
 Гъар са чІавуз хъухъ къиле,
 Душманрикай хуъх эллер!
 Шарвили, хва, аслан хва,
 Халкъдин дерди-дарман хва,
 Вахъ свас ава чІагурай,
 Иниз гъайи БакІура!
 Къисмет хъанач адаз ам,
 ХутІунна на вакІан хам!
 Эрен йикъар алатрай,
 Гуъзел йикъар ахгатрай!
 Чи душманар кукІвара,
 Мехъерда ваз мукъвара!»

ШАРВИЛИДИ ГИЯР ВИЛАЯТДИН СЕРГЪЯТАР ДУШМАНРИКАЙ АЗАД АБУНИКАЙ РИВАЯТ

Чархун къилел суван цІегъер
 Хкадариз къугъвазвай.
 Шарвилидиз абурун тегъер
 Гуънед кІаняй аквазвай.
 КІуфар патахъ лекъери
 Лувар гузвай цавара,
 Куък кавалрик сикІери
 Ракъар гузвай чархарал.
 Шарвилидин чІехи суъруъ
 Гуъне тирвал чкІанвай,
 КІватІиз хипер чІуран дили

Гадад аман атІанвай.

Бирдан цавар рахана,
 Чилел цІаяр чкІана.
 «Вуч хабар я, вуч хабар,
 Вучиз рикІел хъуй къабар?»
 СакІани къил акъатдач,
 Хабар цавай аватдач.
 Шарвилидин къулакай тур хкатна,
 Гадар хъана чилел, са агъ акъатна.
 Килигна чи Шарвили, килигна,
 Тур хкажна, чкадал эхцигна.
 Цава къугъвазва хъелер,
 Кузва къуд пата хуърер.
 Гияр авай цІун къула,
 Шарвили—дагъдин тІула!
 «Гъинава вун, пагъливан,
 Халкъдин гъунарни дарман?»—
 Лугъуз, гъарнай жузазва,
 Къушун лезги юзазва.
 «Чан Шарвили, чан Шарвили,
 Фад хъша вун, Шарвили!
 Вун авачиз, вун галачиз
 Душман викІегъ жезва хьи!
 Вун авачиз, вун галачиз
 Адан тІем чал къвезва хьи!
 Кузва, кузва кІелеяр,
 Гъайиф ша чи бинейр!
 Ви цурай шив рахазва,
 Кек ягъиз, къен жакъвазва!»

Шарвилидин кІвачерик
 Накъвар фена чилериз.
 Гъакъван, гъакъван хъел аваз,
 Гъиле таран хел аваз,
 Хтана ам, хтана,
 Душмандал ам атана.
 Вичел эвел гъалтайбур,
 Эвел гъиле гъатайбур
 Вири ада бамишна,
 Гъич садни таз къимишнач.
 Агъ, душманри дереда
 Шадвалзавай ивидал.
 Къвазвай хъелер, турари
 Чил пайзавай зулариз.
 Къиле аваз Чулав шагъ,
 Къуру келле, кими тах,
 Санай-саниз рекъевай,
 Чулав пайдах вине къаз.
 Мадни, мадни ксари чи жузазва,
 Шарвилидин гъунардикай рахазва.
 Эверзава пагъливандиз вирида,

Чехидани, гъвечИидани, къуъзуьда:
 «Чан Шарвили, чан Шарвили!
 Фад хъша вун, Шарвили!
 Вун авачиз, вун галачиз
 Душман викIегъ жезва хьи!
 Вун авачиз, вун галачиз,
 Адан тIем чал къвезва хьи!»
 Шарвили, чан Шарвили,
 Вун алай шив гар хъана!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Вуна мегъуьн тар гъана!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Акъудна на: чилай къацI
 Шарвили, чан Шарвили,
 Авадарна тамам вацI!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Къат-къат гъекъер физва вай!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Шивдин кIвачер физва цIай!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Ви гъар са тIуб са тур я!
 Шарвили, чан Шарвили,
 Душманрин кар лап чIур я!
 Гияр шегъердиз къведай
 Рекъер-кIамар ацIанвай,
 Чка дар яз къекъведай,
 Кам камуна акIанвай.
 Арабаяр, аскерар
 Рекъеваз са гъафте я.
 Къил акъатдач сентеррай—
 Гъим эхир, гъим сифте я.
 Къвезва, гатуз вацIар хъиз,
 Къвезва дагъдиз, азар хъиз.
 Зулун къайи ракъиник
 Нулар гузва къеркъери.
 Зулун къайи ракъиник
 Шадвалзава пехъери.
 Ингъе, ингъе атана,
 Шарвилиди гадкIана
 Душман, гъалчиз мегъуьн тар,
 Фурсар авур пакамлай.
 Мадни, мадни инсанри чи жузазва,
 Шарвилидин гъунардикай рахазва.
 Эверзава къегъалдиз чи вирида,
 Чехидани, гъвечИидани, къуъзуьда:

«Чан Шарвили, чан Шарвили,
 Фад хъша вун, Шарвили!
 Вун авачиз, вун галачиз,
 Душман викIегъ жезва хьи!
 Вун авачиз, вун галачиз,
 Адан тIем чал къвезва хьи!»

«Уф,—лагъана гадади,—
 Тифтиф цавуз акъудда!—
 Куъмек гурай худади
 Шагъ шивдилаи алуддай!
 Къегъал ятIа, экъечIрай,
 Акъажиз зав эгечIрай,
 Къалуррай тIун гъунар бес
 Ада авай яргъи мез!»
 Хабар шагъдал агакъна,
 Шагъ гъасятда авагъна.
 ЭкъечIна ам майдандиз,
 Яд уьлкведин аслан хъиз.
 Къве гъил вичин къакъажна,
 Къуна, чи кас хкажна.
 Амма гъалчиз хъанач хъи,
 Физ метIел къван чилиз вич!
 Шарвиледи къуна шагъ
 Акъатдайвал сивяй агъ,
 Цавуз бирдан акъудна,
 Чилел зарбдиз авудна.
 Шагъ накъвадал алкъана,
 Эхир нефес атIана.
 Акатнаваз къалмакъал,
 АтIанаваз ширин чIал,
 Чулав къушун юзана,
 Пайдах чилел алгъана.
 Душманрив гвай яракъар
 Арандихъди элкъвена,
 КIвачел аскIан балкъанар
 Атайвалди хъфена.
 Лезгийрив гвай дамахар,
 Галтадиз тур-турвакъар.
 Иер гафар лугъузвай,
 Шарвиледив рахазвай:
 «Чан Шарвили, чан Шарвили,
 Вилерин нур, рикIерин нур!
 Чан Шарвили, чилин абур,
 Гъамиша чи эл хуьз гъазур!..»

ШАРВИЛИНИ МАГЪРИБ ПАТАЙ АТАЙ ПАГЪЛИВАНАР

Са сеферда Алпан уьлкведин пачагъ Багъринуран къилив Магъриб патан са уьлкведай абардарар атана. Абуру лагъана:

— Вунни сагърай, гъурметлу пачагъ Багъринур, вуна регъбервал гузвай халкъни! Чун ви къилив чи пачагъди са ихътин кар-меслят аваз ракъурнава... Чи пагъливанриз ви пагъливанрихъ галаз акъажиз, чпин къуватар алцумиз кIанзава. Арада са шартI ава...

— Лагъ акван ам вуч шартI ятIа.

— Эгер вахъ лайихлу пагъливанар авачтIа, Я туш ви пагъливанар чи пагъливанри кIаник кутуртIа, вуна гъар йисуз чи пачагъдиз са икъван харж гун лазим я. Им Эл-адет хъанвай карни я. Чи меслятдин патахъай, ингъе, гъа и чарче кхъенва. Им чи пачагъдин чар я.

Магъриб патай атай хабардарри чпив гвай чар Алпан уьлкведин пачагъ Багъринурав вугана.

Пачагъ Багъринура Туридин халкъ КватІна, виридаз ван къведайвал чар Келиз туна, лагъана:

— Гъан, чна вучда, вучдач, жемьтар? И Магъриб патан пачагълугъдин пагъливанрихъ галаз акъажиз, чпин къуватар алцумиз алакьдай пагъливанар авани чажъ?

— Пагъливанар чажъ гзаф ава, пачагъ,— лагъана инсанри.— Ви гъар пуд лагъай аскер са пагъливан я. Атурай акван иниз а къвез Кланзавайбур, килигда чун чпиз.

Са агъсакъалди лагъана:

— Гьелбетда, атурай. ТахъайтІа, абуру чун кичІерхъанрай гъисабда ва идалай къулухъ, харж анихъ амукърай, низ чида абуру чи къилел вуч цІай къурдатІа. Алпан уьлкведин халкъ ягъанатар къабулдайди туш, къуй и кар абуруз чир хъурай!

Пачагъ Багъринур халкъдин жавабрал рази хъана ва ада эл-адет тирвал хабардарриз хъсан Туьн-хъун гана, вижевай балКанрал акъадарна, абур рекъе хутуна. Рекъе хутадайла, пачагъди абурув жавабдин чар вугана, малумарна:

— Зун меслятдал рази я, амма килиг, эгер куь пагъливанар ,Каник акатайтІа, куьне ирид йисуз заз харж гуда. Ирид йисуз куь пагъливанри чаз нехирбанвални чубанвал ийида, чаз канар цада ва гвенар гуьда. Ингъе зи чар, им куь пачагъдал агакъара.

— Ви чар чна чи пачагъдал агакъарда,— жаваб гана, хабардарар гъасятда рекъе гъатна.

Алатна са къадар вахтар. Ахпа мадни са къадар вахт алатайла, Туридиз Магъриб патан уьлкведай пагъливанар атана акъатна. Гатана далдамар, яна зуьрнеяр, КватІ хъана эл-махлукъ, эвел пагъливанри хъсандиз Туьна, шуьрбетар хъвана, ял яна, ахпа эгечІ на ибур зурба къванер хкажиз, санай масаниз тухуз, инлай анал гадариз. Са къван Магъриб патай атай пагъливанди хкажда, сад — чи пагъливанди. Ибурукай са пагъливанди гъар са гъилив сад къуна, зурба къве бугъа хкажна, са маса пагъливанди гъа икІа—къве балКан санал. Ихътин парар чи пагъливанрилайни хкажиз алакъна, лугъуда. Акъажунар пуд юкъузни пуд йифиз давам хана. Вуж гъалиб жедатІа акъаз Кланзавай халкъди и йифериз ахварни авунач. Нубат къуршахар къунал атана. Пуд лагъай юкъуз пачагъ Багъринураз акуна: акъажунар куьтягъ жезва, къуршахар къадайла, вичин вири пагъливанар, суьгъурда турбур хъиз, Каник акатзава. Магъриб патан уьлкведин пагъливанри фурсарзавай, чпивай вири Каник кутаз жеда, амма чпихъ галаз къуршахар къаз алакьдай садни авайди туш лугъузвай. Алпан уьлкведин пагъливанар асланрин пацара гъатзавай къуьрер я лугъузвай.

Дерт хъана пачагъ Багъринураз. Дерт хъана Туридин элдиз. Дерт хъана гъатта Тебиатдизни: цаварни и юкъуз гьалчІнавай, лугъуда. ГъикІ дерт жедач къван, Алпан уьлкведин вири пагъливанар инал атанвайла ва вири Магъриб патан уьлкведин пагъливанриз магълуб хъайила! Гила це ибурун пачагъдиз харж. Гъар йисуз къве сеферда мал-девет рекъе тур...

Эверна пачагъ Багъринура вичин везирризни нуькверриз, суал гана:

— Куьне вири пагъливанриз эвернани?

— Виридаз эверна, пачагъ, виридаз хабарна, анжах садаз эвернач. Сад ама,— жаваб гана ЧІехи везирди, сиягъ къалурна.

— Эвер тавурди вуж я?

— Чубан БарцІилан хва я, пачагъ.

— Ам вуч кас я, вуч кас туш, адахъ вуч алакъунар авайди я?

— Акунрай дагъ хътинди я, гъар са спел хкажун патал белки пуд итимдин — пуд пагъливандин къуват бес жедач. Къекъведайла, чил зурзада, гъил юзурайла, цав рахада. ТІвар Шарвили я.

— Шарвили?

— Ун, пачагъ. Адан ТІвар гъахътинди я.

— Бес ам ахътинди хъайила, адан ТІварни алапатдинди хъайила, куьне адаз иниз вучиз эвернач?

— Ам гъеле инсанрин арадиз экъечІнавайди туш, датъдин итим я, пачагъ. Гъамиша ви хипер хуьзва. Чаз ада ина са хата-затІ ийиз кичІе хъана, гъавиляй эвернач. Ахътинбурал ихтибар ийиз жедани?

— Гъа исятда рекъе гъата! Гъерекатна эвера адаз! Пачагъ Багъринура ша лугъузва лагъ! Вичи чаз хъсанвал ийида, чи гъил къада, вичизни чи халкъди хъсанвал хъийида, вичин гъилни къада лагъ!

Фена хабардарар Шарвильдиз эвериз дагълариз. Гъекъни каф хъана гъалда ибуру чпин балКанар.

Агакбайла, аквада нуькверриз: раган са зурба къван хкажна кбилел къуна, Шарвили дагъдай агъуз эвичІава. Маса ни ялда ахътин зурба къван?!

Ам къекъведайла, кІвачерик квай чил зурзава, юзава. Налугъуди чулда, инсандал хъиз, чан акъалтнава!

КичІе хъана хабардарриз. Акъвазна ибур нефес къурана, сад муькуьдаз килигиз, кбилер алтадиз, чпин вилерихъ ягъан тийиз. Абур гъа икІ амаз Шарвили агакьна яйлахдин тІулал. Инал ада вичи гъайи раг къуд цлал эцигна. Ада раг къуд цлал эцигайла, пачагъ Багъринуран хабардарриз ақуна хъи, инал чубан БарцІилни ала, адан къари Цийиварзни. Абур акурла, хабардаррал чан ахкъална. Абуру чпин балкІанар вилик гъална.

— Гъуцари куь къуватар артухаррай!—лагъана нуькверри анал агакьбайла.— Куьне вучзава, вучзавач?

— Сагърай, хваяр,— жаваб гана чубан БарцІила, вучиз лагъайтІа ам виридалайни чІехиди тир.— Чна инал чазни чи пачагъдин хипериз кІвалер эцигзава.

Хабардарри лагъана:

— Вуч фад эцигзавачни куьне!

— Са ял акъадарна, муькуь ял акъадардалди чи хци са чІехи хара къванер гъизва. Мадни са ял акъадарна, муькуь ял акъадардалди ида къуд цал эцигзава. Къуд цлал ида са декъикъада рагукай къавни ийизва. Мад кез инал ақуна хъи!

— Ақуна, аферин вичиз!— лагъана хабардарри.

Гила чубан БарцІила жузуна:

— Лагъ куь мурад-метлеб? Вучиз куьн иниз, и яргъал дагълариз, чи кбилев атанва? Са карни авачиз чи патав инсан къведайди туш. Эгер квехъ чІуру къаст аватІа, чна куьн инай сагъдиз ахъайдач. Эгер куьн ислягъ ксар ятІа, чун куь къуллугъда акъвазда.

— Чун пачагъ Багъринуран нуькверар я.

Гъада чун куь патав ракъурнава,— жаваб гана хабардарри.

— Чи пачагъ Багъринуран, чаз чидайвал, Алпан уьлкведин пачагърин сихилдикай виридалайни дугъри ва гъахълу кас я. Вич гъамиша ва гъар са камуна гъуцари хуй! Адаз — чи авай вири гъурметни, гъакІ чи виридан уьмуьрар адан къуллугъдиз къиметни! Лагъ куь кІани-дакІан.

Хабардарри пачагъ Багъринуран гафар ибурал агакьарна, Шарвили ТІуридиз атана кІанзавайди лагъана.

— Аниз фин-тефин зи хцин вичин ихтияр я,

— жаваб гана БарцІила. — Завай ам мажбур ийиз жедач. Амма пачагъ Багъринуран патал...

— Фида зун, я ба-а!—лагъана Шарвиледи.

— Фена килигда зун а пагъливанриз, Магъриб патан уьлкведай атай шагъливанриз. Килигда зун ТІуридин инсанриз. Заз абур вири акваз кІанда. Иллаки — пачагъ Багъринуран. Вуна, ба, адан тарифар гзаф ийизва...

— АкІ ятІа, вун гъа акатайвал фена жедач, зи хва. Аниз фин патал ваз гимишдин лидикай цванвай ирид къат шаламар кІанда. Шаламарин къенени чна ирид къат сар твада.

— Вучда за ахътин шаламарикай?— хъуьрена Шарвили.

— Вун къекъвезва — чил зурзава, зи хва, гъавилай кІанда. Герек вун вири хъиз къекъвен. Вун къекъвезвайла, кац къекъвезвай хъиз жен!

— ЯтІа, хуй. Ша цван чна заз ахътин шаламар.

— Вуна ви къуьнерихъ хипен ирид къат ха-муникай цванвай кІурт вегъена кІанда, чан хва. Гъар са къуьнуьк вуна ирид къат сар ку-тун герек я.

— Вучда за ахътин кІуртуникай?— хъуьре-на Шарвили.

— Я хва, я рикІиз кьей хва, гбилер хкаж-зава вуна — цавар рахазва, инсанрик кичІ ку-тазва. АкІ тахъун патал ваз гъахътин кІурт герек я.

— ЯтІа, хуй. Ша цван чна заз ахътин са кІурт.

— ТІуридиз фин патал ваз зурба ругунар кІанда, чан хва.

—Вирини вири хуй, я чан ба, и ругунрикай за вучдатІа лагъ акван. ТахъайтІа, гад агакьнавани?

— Я хва, я чан хва, ви гьерекат ваз жувазни чизвай хьтинди туш. Ви гьерекат зурбади я, кас-мас кIвачик акатда — телеф жеда, гьуцари чун хуй ахтин хата-баладикай. Ругунрал раган кве кванни эцигна, абур чна ви кIвачерал балкIандин чIарчIикай авунвай цIилералди кутIунда. Абуру ви гьерекат хуь да, вав чIехи камар кьачуз тадач.

— ЯтIа, хуй. Фена мегъуьн кве тар атIана, гьида за. Абурукай чна кведа ругунар расда. Абурал эцигдай кве зурба кванни гьида за. Шарвили фена. БарцIилани адан кьариди уькверар суфрадихь ацукьарна. Цийивацра эл-адет тирвал гьана тIуьнар-хьунар, вичихь авай кван вири кьафунар.

Нуькверри незвай чIавуз Шарвилиди кве гар галчIурна гьана, абурукай адани БарцIила вад декьикьада ругунар авуна. Ахпа Шарвилиди ругунрал ацигдай кванерни гьана.

Ахпа Шарвилидини, БарцIилани адан кьариди герек шаламарни цвана, кIуртни. Гьелбетда, нуькверрини куьмек гана.

Ахпа ругунрал алай кванерал балкIанрал алай нуькверарни акьадарна, кIвачери ругунар галчIуриз-галчIуриз, Шарвили гьатна ТIуридиз рекье.

Шарвилидин гуьгьуьниз БарцIилани адан кьариди са хьверна, гьуцариз абуру куьмекдиз эверна.

Шарвили акурла, эвел ТIуридин элдиз кичIе хьана. Ахпа, чпин кас тирди чир хьайила, виридаз шад хьана, лугьуда.

Зурба ругунар кIвачерихь галаз кьезвай кас акурла, Магъриб патан уьлкведин пагъливанрин рикIерик эвел, кьуьрерин рикIерик хьиз, гьалаба акатна. Ахпа и гьалаба кичIдиз элкьвена ва абур, вил кьулухь ягъиз, катиз эгечIна. И кар Шарвилидиз хуш хьанач. Ада катзавайбурун гуьгьуьниз гьарайна: «Я гадаяр, куьн гьиниз я?! Кат вучиззава?» Амма пагъливанар акьвазнач.

Галудна кIвачерихь галай ругунар, Шарвили калтugna ибурухь, ада са легьезда ибур вири кьуна. Кьуна вири, хкана ТIуридин майдандал, пачагь Багъринураз лагьана:

— Гьа ибур тирни, пачагь, зун анай иниз атуниз мажбур авурбур?

— Эхь, хва, гьабур тир,—жаваб гана пачагь Багъринура.— Абур чеб-чпин хушуналди иниз атанва.

— Бес акI хьайила, абур захьай кат вучиззава? За жуван кьуватар гьеле садахь галазни алцумнавач хьи?

— А кардин патахьай вуна чпивай хабар яхь.

— Чавай виридахь галаз акьажиз жеда, амма вахь галаз акьажиз жедач,— са сивяй лагьана вири пагъливанри. Ви гуж-кьуватдив алцумиз жедай кьуватар чахь авач, Шарвили. Вахь галаз акьажунар ийиз майдандиз экьечIун патал вуна жуваз гьа вун хьтин пагъливанар жагъурна кIанда.

— ГьакI яни?

— ГьакI я!

— ЯтIа, чун меслят хьайивал, куьне чаз ирид йисуз нехирбанвални чубанвал ийида. ЯтIа, чун меслят хьайивал, куьне чаз ирид йисуз цанарни цада, гвенарни гуьда,— лагьана пачагь Багъринура. — Ирид йисуз куь пачагьди заз за лагьай кьадар харжни гуда.

Халкьдин лугьунриз, килигна чеб Алпан уьлкведиз атана кьадар авачир кван пашман хьайи Магъриб патан уьлкведин пагъливанри, чара авачиз, ирид йисуз пачагь Багъринураз кьуллугьналда. Ирид йисуз абурун пачагьди чи пачагьдиз харжни гана.

Шарвили хуш хьана, пачагь Багъринура ам вичиз хвавилени кьабулна, лугьуда. ГьакI Шарвилидиз ада вичин хазина ва пачагьвални теклифна, амма Шарвили рази хьанач. Ада жаваб гана:

— Заз ийиз кIанзавай хьсанвилерай кьез чухсагьул, амма заз са затIни кIандач, пачагь. Ви сагьвал, чи уьлкведин сагьвал зун патал виридалайни чIехи савкьват я. Мус кьез герек хьайитIа, хабар це. Зун гьасятда кьез куьмекдиз кьведа, садрани куь кьаршидиз кьезвай рекьелай элячIдач. Мадни лугьуда хьи, гьа и юкьуз ТIуридин алкьдини, Шарвилидиз «Чи хва Шарвили» лагьана, тIвар ганалда.

ШАРВИЛИДИ МИСРИДАЙ ЖЕРЯГЪРИН ЖЕРЯГЪ ЛУКЪМАН ГЪУНИКАЙ РИВАЯТ

Са сеферда Алпан уьлкведин пачагъ Багъринуран паб Цуьквер кевиз азарлу хъана, яхцур юкбузни яхцур йифиз месе гьатна, кIвачер-гъилер налугъуди вичивай къакъатна.

Пачагъди эвер гана жерягъриз, фекъи-фахрайриз, куьмек тIалабна, абурув вири гъуцариз минет-ялвар ийиз туна, вичин уьмуьрдин юлдашдиз дава-дарман акун кIанарна, ам хата-баладикай хкудайдаз вичи вичихъ авай вири мал-хазина гудайди малумарна.

Жерягъри, фекъи-фахрайри азарлудан гьал ахтармишна, юкIвар-чипIер яна, хиялриз майданар гегеншарна. Ахпа ибуру пачагъдин къеле тирвал яргъал-яргъал къуд патаз чилиз къуд хак яна, гьар са хак юкьва туна, цIаяр авуна, гъуцариз минетар ийиз, цIаярал къел кIвадарна.

Амма абуру гьикъван зегъметар чIугунатIани, азарлудан азардай гьикъван къил акъудиз алахънатIани, са куьмекни хъанач.

Пачагъ Багъринур акъалтIна пашман хъана, адан къил хура гьатна, факайни цикай вичин къил къакъудна, хажалатриз рехъ гана.

Пачагъдин гьал-агъвал аквазвай фекъи-фахра, жерягъар — вири гьамлу хъана. Вучда, вучдач? ГьикIда, гьикIдач? Вуч чара акван? И азардиз дава-дарман гьинай жагъурин? Эхирни ибурукай яшдиз виридалайни

чIехида лагъана:

— Пачагъ, вун сагърай! Икъван вахтар алатнава, икъван йикъар алатнава, амма сакIани цавар ачух жезвач, ракъини чилел са стIал нур хъайитIани гадарзавач. ИкI вучиз ятIа чи къил акъатзавач. Белки гъуцарни азарлу я, абуруз чи ван къевезвачтIа?!

— Бес за вучин?— ухът аладарна пачагъ Багъринура.

— Ви уьмуьр яргъиди хъуй, пачагъ, чавай ви юлдашдиз дарман ийиз жедач, чун къуватсуз я. Ам сагъариз анжах са касдила алакьда.

Пачагъ Багъринура вичин япар хци авуна.

— Ам виридалайни чIехи жерягъ я. Жерягърин жерягъ я!

— Ам вуж я ахътинди, заз вич течирди?

— Жерягъ Лукъман.

— Ам ахътинди гьикI хъана?

— Гъуцарин сир я, пачагъ. Адаз течидай, адавай жагъуриз тежедай дарман авайди туш.

— Жерягърин жерягъ Лукъман за гьинай акван, гьинай жагъурин?!

— Ам Мисрида яшамиш жезва, пачагъ. Ам анжах гъанай жагъида,— лагъана жерягъри.

— Мисридай?

— Аниз яхди физ тIимил тушиз пуд вацран рехъ ава. БалкIандал алаз фейитIа, пуд гьафтедилай гзаф жеда. Анжах а рехъ пара хаталуди я: гьар камуна сиягъатчидал чпиз инсаф течидай душманар гьалтда. Гьар акатайдавай аниз физ хьун мумкин туш.

— Чна аниз вуж ракъурин?— хияллу хъана пачагъ Багъринур.

— Шарвили ракъура, пачагъ. Ам иниз гъиз анжах са гьадалай алакьда.

— Эвера акван адаз зи патав, гьерекатна атурай!

Хабардарар дагъдиз рекъе гьатна. Гзаф къекъвена, тIимил къекъвена, къвед-пуд югъ рекъера акъудна, къвед пуд йиф хуьрера акъудна, агакъда ибур Шарвилиди суьруь хуьзвай яргъал дагъдин яйлахдиз. Хабардарри Шарвилидиз лугъуда:

— Чи играми пачагъ Багъринуран уьмуьрдин юлдаш заландиз азарлу я.

— Зун жерягъ туш хьи? — лугъуда Шарвилиди.

— Дуьз я, вун жерягъ туш,— лугъуда ибуру,— амма валай са жерягъдилайни алакь тийидай крар алакьзавайди чаз чида.

— Лагъ завай квез вуч кIан ятIа, — лугъуда Шарвилиди, ибурун гафари кIулар чухвай хьиз регъят хъана.

— Ваз пачагъди, вун чилерал алатIани, цавара аватIани, гьина аватIани вичин къилив атана акъата лагъанва.

— Чи играми пачагъдиз гьикI кIан ятIа, гьакI жеда,— лагъана, суьруь вичив ва БарцIилал вегъена, Шарвили Туридиз рекъе гьатна.

Физва ибур балкIанрал алаз, амма Шарвили кIвачи-кIвачи къекъезва. Хабардаррикай сада лугъуда:

— Вахъ пара дамахлу шив авайди я, вун яхдиз вучиз къезва? — Заз адан кIвачер цIуруриз кIанзавач, — лугъуда Шарвиледи.

Хабардарар сад-садаз килигиз амуьда. Вучиз Шарвиледи икI лагъанатIа сакIани гьавурда акъадач ибур. Мадни са къадар рекъиз фейила, хабардарри

суал гуда. — Шарвили, вахъ гьич садахъни авачир хътин яракъар — турни къалхан—авайди я. Вун абур гвачиз вучиз къезва?

— Сад лагъайди, абур заз рекъе гваз къекъез задан я,— лугъуда Шарвиледи.— Къвед лагъайди, чал геле душманри вегъенвай кар авач къван?!

Хабардарар мадни сад-садаз килигда ва ибурук шад хъуьруьн акатда.

Мадни са къадар рекъиз фейила, хабардарри Шарвиледиз лугъуда:

— Вун яхди физ чаз хъсан аквазвач, чи балкIанрикай садал хъайитIани акъах тIун.

— Зун акъахайтIа, куь вири балкIанрин юквар хада,— лугъуда Шарвиледи,— абур гъайиф я. Гьикана, квез зун Туридиз квелай геж агакъдай хъиз яни? АкI ятIа, де гъала куь, балкIанар!

Гъалда атлуйри балкIанар. Руг цава туна, гар далудихъ туна, кIвачерикай къванни кIал хкатиз, са къерехдиз аватиз, чамарзава балкIанри.

— Гъа-гъа-гъа! — хъуьреда Шарвили. — Гъа-гъа-гъа! Ибур аку, ибуруз чеб залай вилик Туридиз агакъариз кIанзава. ИкI лагъана, са кIвач инал, садни атIанал эцигна, кIвачин кIуьл кIунтIал эцигна, муькуь кIвачин дабан дагъдин къвалак хкIурна, и вацIалай элячIна, а вацIалай элячIна, яргъи-яргъи руквадин рехъ пуд декъикъада атIана, шимедин рехъ са декъикъада атIана, агакъда Шарвили Туридиз. Агакъна Шарвили Туридиз, атана Шарвили пачагъ Багъринуран къеледиз. Пачагъдиз ада лагъана:

— Ви тIвар ван хъайила, играми пачагъ, гъуцари зи кьилелни рикIе са ажайиб гъед куькIуьрна, заз, жувазни хабар авачиз, лувар экъечIай хъиз хъана. Зи рикIелай гьатта шивни, яракъарни алатна.

— Сагърай вун, зи хва,— лагъана пачагъ Багъринура.— Бес ви кьилив ракъурай зи хабардарар гъинава?

— Гъам чIугвамир, пачагъ, са пуд йикъалай агакъда абур,— лагъана Шарвиледи.— Вуна заз анжах ви мурад лагъ, зун ам кьилиз акъудиз чалишмиш жеда. Зун ви къуллугъда гъамиша са кIвачел акъвазиз гъазурди я.

Шад хъана пачагъ Багъринуран рикI, ам са къадар ачух хъана. И къегъал жаван адаз гъамиша хуш кас тир. Гъар ам акурла, пачагъ Багъринуран рикIе тамам са рагъ куькIуьндай. Цаварал алачир рагъ Шарвиледив гвай

къван.

Шарвиледин гафари лувар кутур Туридин элдизни вич ирид цавариз хкаж хъайиди хъиз хъана: халкъдин шадвал гъакъван зурбади тир.

— Аферин, зи хва,— лагъана пачагъ Багъринура.— ЯтIа, вуна зи са ихътин тIалабун кьилиз акъуда, за ваз инал лугъудай гаф жуван рикIив агуда.

— Лагъ, пачагъ, за яб гузва.

— Вун Мисридиз вач, анай жерягърин жерягъ Лукъман лугъудай кас жагъурна, зи кьилив гъваш. Рехъ хаталуди я, мукъаят хъухъ. Амма Лукъман гвачиз хквемир. Иниз хтайла, за ваз зи мал-девлет вири гуда.

— Пачагъ, вун сагърай, ви девлетар артух хъуй, ви халкъдин аваданвал буллух хъуй, заз вири девлетар гайидай я. Ахътин кар жувал ихтибар авун заз са бахт тушни! Фида зун, лап гъа исятда.

— Хъсан сят хъуй, ай хва! Жуваз вуч герек ятIа, къачу.

— Завай жуван кьил хуьз жеда, къайгъу чIугвамир,—лагъана Шарвиледи. Чуьллера, тамара гъурчер бул ава, вацIарани—ятар.

Гъатна рекъе Шарвили. Анжах рекъе адан рикIел вичин шивни, турни къалхан хтана, амма гада я къулухъ элкъвенач, я ада вичин шивдиз эвернач, амма кIвачерин йигинвал артухарна. И кIунтIал са кIвач эцигна, муькуь кIунтIал — муькуь кIвач, эрчи кIвач са дагъдал эцигна, чапла кIвач—

муькуь дагъдал, чил рахурна, цав иширна, вацариз селлер гъана, вич гъа селлерилайни марфарилайни элячиз, фена. Фена, фена, пуд йикъан рехъ са сятда атлуз, са йикъан рехъ пуд декъикъада атлуз, эхирни агакьна ам Мисри пачагълугъдин сергъятдив. Инал Шарвилидиз агъсакъалар, яшлу инсанар кватI хъанваз акуна. И инсанри фикирзавай къван. «Инай къвезвайди я инсан хъана инсан туш, я гъуц хъана, гъуц. Икъван йигиндиз къекъведай инсан жедани?! Ихътинди низ акурди я? Идав я яракъ гвач, я идал гъулдандин партал алач, я им шив-балкIандин кIула авач...» Шарвилиди инал гьалтай инсанриз лагъана:

— Жерягърин жерягъ Лукъман гъинаватIа къалура ман, къвез минет хъуй!

— Вун гъинай я, гъинай туш, я хва? Гъи пачагълугъдин пагъливан я, гъи пачагълугъдин къагъриман я? Вун иниз атай тегъер акурла, чун мягътел хъана амукънава.

— Зун Алпан уьлкведин пагъливан я, бубаяр. Артух рахадай вахт авач, зак тади ква. Агъвалат ихътинди я...

Шарвилиди ибуруз гьал-агъвалдикай суьгъбетна, мадни вичиз куьмек гун минетна. Гила вирида адан язухар чIугваз эгечIна:

— Факъир гъуцари жазаламишнавайди я. Гъуцари адак тIурутIум кутунва, гъавилияй ам икъван йигиндиз къекъвезвай къван...

Куьмекна кIанда,— лагъана агъсакъалрикай сада. Муькуьда лагъана:

— Жерягърин жерягъ Лукъман чи зурба, вичин тIвар-ван дуьньядиз акъатнавай машгъур пачагъ ибн Гъасан ибн Гъабиба, вичин хтул Абид-Идрис сагъариз хъанач, ам рагъметдиз рекъе туна лугъуз, Хейбар къеледа дустагънава.

— Ам вуч къеле я ахътин тIвар алайди?—суал гана Шарвилиди.

— Пара мягъкем къеле я. Мармардин къеле я, агъзурралди йисари вич чал агакъарнавай бине я. Щуд юкI къакъанвал алай мармардин парудин къене зиндан ава. Патавни чIулав мармардикай эцигнавай минара гва. Аниз чи пачагъди вичиз хуш тахъай, вичи лагъай кар-кIвалах, вичин буйругъар къилиз акъуд тавур ксар гадарзава. Гьелелиг анай садни сагъдиз акъатнавайди туш.

— АкI ятIа, куь пачагъ зурба зулумкар я. Гъайиф, за жував гваз яракъ-турвакъ гъанач. Зун ислягъ умудар аваз, ислягъ мурад гваз атанва... Куь пачагъдин тифти цавуз акъуддай хъи за! Амма са кар ама: гьалатIар туьхкIуьриз жедай затIар я.

Агъсакъалар сад-садаз килигна, хъуьрена. «И кас, дугъриданни, гъуцари жазаламишнавайди я къван. Ида вуч лугъузва? Им терхеба рахазва, валлагъ, рахазва. Хейбар къеле гъинай, и кас гъинай?! И касдин тIем акъван мягъкем Хейбар къеледик акатдани?! Идан тIем чи пачагъдал къведани?!»

— Я хва,— лагъана агъсакъалри,— гъуцариз ибрет ая, вун хъуьремир. Чи пачагъ гьакIанди туш, адахъ са вич ваь, вичин камални къудрат ваь, чIехи къушунни ава...

— Яракъ зав гвач, бубаяр,— лагъана Шарвилиди,— амма, лугъун за къвез, къадарсуз жув кIеве гъатиз хъайитIа, гъа алатарни зи гъилера жеда.. Исятда зав жуван къуватни гва, амалдарвални.

— Чан хва,— меслятдалди лагъана агъсакъалри,— вуна жуван къилни тIармир, чи къилерни. Инай вахтунда жув атай чкадиз ахлад!

— Зун куь мугъман я, бубаяр. Яргъал уьлкведай вич зурбаз герек тир са кардин дерт аваз атанва зун. Рекъе за тIуьрди анжах са миргни къве къуьр я...

— Анай иниз атайла, гьакъван тIимил тIуьна?!— алапат хъана агъсакъалриз.

— Ун, гьакI я, зун иниз фад агакьна эхир... ГьакI хъайила, эвел куьне заз зун тух жедалди фу-къафун це, заз квелай алакъдай гъуьрметар ая. Ахпа куьне заз Хейбар къеле къалура. Мад заз квевай са затIни кIандач. Зун телеф хъайитIани зи ихтияр я, амукъайтIани. Гъуцариз зун аквазва, абурухъ галаз зун рикIай рахазва. Куьне куь мугъман къабула!

— Вун гъахъ я, хва, мугъман къабулна кIандай адет чна рикIелай рахурна виже къведач. Чи бубайрин адетар чавни гва, чна абур вилин нине хъиз хуьзва. Ша, хва, чна ваз суфра ачухда, ви рикIиз вуч кIандатIа, гъа затIар гуда.

Агъсакъалри тухвана Щарвили са кIвалерин гъаятдиз, анай — багъдиз. Акъван гуьзел, таза векъер, цуьквер ина ава! Тарари вешрешарзава, нуькIвери макъамар язава. Векъерални цуькверал чиг алама, амма абурал чIижер, хузар, пепе-шепе элкъвезва, кIватIдай виртIедихъ къекъвезва. Иниз къведа сад-садалай гуьзел дишегълияр, экIяда ибуру векъел суфра, гъана, ибурун виридан кIаник

кутада хъуьцуьганар, хъуьцуьганар къваларихъни эцигда. Къуй къуьзекри чпиз: са хъуьнтІ яна, регъятвал къачурай.

Ахпа атана иниз гъиле-кІваче звер авай, беденра къуват авай жегъилар.

Ахпа тукІуна ибуру са лапаг, чрана, ргана, къавурмишна, гъана. Шарвилидиз им пиллагъни хъанач.

Ибуру тукІуна мадни са лапаг. Имни ргана, чрана, къавурмишна. Идакайни Шарвилидиз пиллагъ хъанач.

Гила гъейран хъана амукъна ибур вири. Сад-садаз килигна, сада-садан япал кушкучна: «Им, дугъриданни, нисан туш къван! Ина са алапат авачиз туш. Амма гъуцар чилерал эвичІун мумкин яни? Мумкин я, амма низ акуна абур? Абур икІ нихъ галаз рахана? Гъуцари, инсанрихъ галаз ацукъна, фу-къафун недани? Ваъ!..»

Малар, лапагар гъайиф атана кІандач, абур тукІуна идаз тагайтІа, низ чида чи гъуцари чаз вуч ийидатІа? Низ чида абуру чаз вуч завал гудатІа? Ахътин хата-баладикай чпи чун яргъазра!»

Гъа ихътин фикирар, веревирдер авуна ва мадни са лапат тукІуна. Имни бес тахъайла, тукІуна ибуру пуд бугъа, къад къажгъан некни ргана. Гъиз, эцигзава Шарвилидин вилик якІар, нек. Шарвилиди гъайи-гъайи затІ незва, хъазва ва зурба яргъи спелривай гъилин кІул гуьциз, руфун гатаз, лугъузва: «Гила са гъал жезвай хътинди я!»

Эхирни тух хъана Шарвили ва ада лагъана:

— Куьне зун вижеваз къунагъламишна, за куь хъсанвал рикІелай алуддач. Гила зун куь къуллугъдани са кІвачел акъвазиз гъазур я.

— Чан хва,— лагъана сивел хъвер алай, чина берекатни нур авай агъсакълри,— гила чаз вун халис пагъливан тирди акуна. ГъакІ хъайила, чна ваз Хейбар къеле къалурдайвал я. Вуна ана авай дустагъарни азад ая, чунни зулумкар пачагъдин зулумдикай хкуда.

— Хъуй ман, гъа куьне лагъайвал ийида за, бубаяр,— жаваб гана Шарвилиди.

Агъсакълри Шарвили са къакъан кІунтІал тухвана ва гъанлай адаз яргъай аквазвай Хейбар къеле къалурна:

—А-а-а-тІа дарамат гъа ваз герек къеле я. Ам гъа зулумкар пачагъдин зулумриз чка ганвай дарамат я, хва. Вач, хъсан сят хъуй, гъуцар рикІяй акъудиз тахъуй.

— Са чІавузни!— абуруз жаваб яз лагъана Шарвилиди.— Абур гъамиша зи рикІе ава, захъ гала, зунни—абурухъ.

ИкІ лагъана, фена Шарвили къеледалди. И къеле яракъламиш хъанвай, чпел гъар садал гъулдандин пуд къат партал алукинавай къуватлу аскерри хуьзвай. Мукъув агакъайла, Шарвилиди абуруз лагъана:

— Зун яргъай атанвай мугъман я, амма заз гзаф крар чида, са гъакъланбур чидач. Гъавиляй за квез суал гузва, куьне жаваб ганайтІа кІандай заз. И къеле хуьзвай квез куь пачагъди гъикълван пул гузва?

— Гъардаз са гъвечІи мажиб гузва,— жаваб гана аскеррикай сада.

—АкІ ятІа, за куь хийирдиз са меслят къалурда.

—Чара уьлкведай атанвай касди, яд касди, чаз хийирдин меслят вучиз къалурзавайди ятІа?— суал гана аскеррикай сада.

— Куь язух чІугурвиляй!— жаваб гана Шарвилиди.

— Вуна чи язух вучиз чІугурай? Вун чи пачагълугъдай туш эхир?

— Инсанар виринра сад я,—лагъана Шарвилиди.— Чун и чилелай, анжах жувалай хъсанвал туна, хъфин лазим я. Гъуцариз гъакІ кІанзава. Зун иниз атайла, и куь уьлкведин инсанри зун лай хъсандиз къаршиламишна. ГъакІ хъайила, зун куь виридан вилик буржлу я.

— Чаз аквазвайвал, вун девриш я?!

— Ун, гъакІ я, аскерар. Захъ яб акала... АтІанай кІунтІар аквазва...

— Абурал аскерар акъвазнава.

— Куьн гъахъ я. Аскерар акъвазнавай кІунтІарилай алатайла, мадни пуд кІунтІ гъалтзава. Пуд лагъай кІунтІуник къизилар ква. Ам куь пачагълугъдин сифте пачагърикай сад хъайи Демир-Гъафетан хазина я... И кар заз къизилдин манатри латъана: абурал суьретарни ала, кхъинарни.

Шарвилиди инал табнавачир. Къведай рекъе, кIвач са тIмил кIевиз хъиз илис хъайи кIунтIунин са пад чкIанай ва адан кIвачерик къизилдин пул авахънай...

«Хазина» гаф ван хъайила, аскеррик юзун акатна, сад-садаз килигиз, абуру Шарвилидиз суал гана:
— Аник хазина квайла, вуна ам жуваз хкуд тавуна, чаз вучиз гузва?

— Куъне са кар рикIелай алудзава, гадаяр: зун куъ мугъман я. Къвед лагъайди, девриш я зун. Куъ уьлкведин сергъятдилай анихъ а хазина гваз зун ни ахъайда?! Куъ гъал акурла, язух чIугунай за...

Хуруз авудай квил хкажайла, Шарвилидиз акуна хъи, инал са аскерни аламач. Вири къизилдин хазина квай кIунтI галайвалди катзава. Шарвилидиз кIанзавайди гъа и кар тир къван! Вири аскерар лап-лап яргъаз акъатайла, ада къеледин цIа лап явашдиз са къуьл эцяна: цIай къван акъатна, чилел аватна. И сеферда Шарвилиди цIа са къадар кIевиз къуьл эцяна: цIай пад акъатна. Пуд лагъай сеферда ада цIа акI къуьл эцяна хъи, цал тамамдиз чкIана ва Шарвили анин къенез фена. Зурба майдандин юкъни-юкъвал дерин фур эгъуьннавай. И фурай инсанрин уф-чIуфдин сесер къевезвай. Шарвилиди и фур кIевнавай, вичиз дапIарар янавай ракъун тIваларин зурба вар са декъикъада чкадилай алудна, са патахъ гадарна. Ахпа ада, са цIил жагъурна, фура авай инсанар са-сад акъудна.

— Ви тахсир вуч я, чан стха?—суал гана Шарвилиди ибурукай садаз.

— Завай хатадай хъиз пачагъдиз са дакIан гаф лугъун хъана,— жаваб гана касди.

— Ви тахсир вуч я?— жузуна масадавай.

— За чи пачагъдиз девейрал алаз къел гъизвай. Рекъе чал къачагъри гъужумна, девеяр къакъудна. Карван хуъзвай аскеррал залан хирер авуна. Зунни текъена са нуфт къакъатна. Ина китIидалди заз жув гъа чIавуз къачагъри къенайтIа кIандай.

— Ви тахсир вуч я, стха?..

— Зи аялар гишила амай. Суърсет кIанзавай. Зун, лагъайтIа, азарлу яз, са вацра месе гъатна. Ахпа пачагъдин къилив фена зун, куъмек тIалабна. Заз течиз, гъа чIавуз пачагъдин хтул кечмиш хъана къван. Пачагъди заз лагъана: «Вун ракъарин, варцарин, гъетерин чIал чидай, гъар са аламатдай квил акъудиз алакъзавай итим я, амма вуна зи хтул къутармишдай са дарман, са амал, чара акунач. ГъакI хъайила, за гила ви балаяр бахтсуз ийида. Яхъ, гадаяр, и кас Хейбар къеледиз гадара!..» ГъакI хъана, чан хва... Зун гъакIан, адетдин жерягъ я, инсанриз чида. Пачагъдини заз эверайди тушир...

Виридавай жузуна Шарвилиди, виридак руьгъ кутуна, виридаз лувар гана. Ахпа ада ибуруз мадни суал гана:

— За квевай виридавай жузуна, заз куьн вири ву жар, вуч ксар ятIа чир хъана. Куьн вири дугъри, гъахълу инсанар я. Амма заз и куъ арадай са кас жагъанач ман?

— Ам вуж я а ваз герекди?—са сивяй жузуна вирида.

— Жерягърин жерягъ Лукъман.

— Ам гъа и минарадин къавал кутIуннава. Юкъуз къевез, адаз лекъре кIуф язава, бедендай патар акъудзава, йифиз къевез, типIре. Амма ада вичин аламатдин къуватдалди рагъ экъечIдай чIавуз, сифте нур чиле акъаз-акъан тийизвай арада, вич сагъар хъийизва.

— Чир хъана, сагърай куьн,— Шарвилидин чина нур гъатна. Гила куьне са ихътин кар ая... Куьн вири гьерекатна инай ахлад, кIвалера чуьнуьх хъана, куь квил хуьх. Ина ягъ-ягъунар хъун мумкин я.

Вири катайла, Шарвили чIулав мармардин гурарай виниз, минарадиз хкаж хъана. Гъар цIуд кIарцIин къилиз адал душмандин яракъламиш хъанвай аскерар гъалтна. Шарвилиди абур вири телефона: къеледин гъаятдай къачур вагърамдалди ада душманар гатIкIана. Ахпа Шарвилиди къеледин минарадин къавал кутIуннавай жерягърин жерягъ Лукъман гьулдандин чIуларикайни зунжуррикай азадна. Гъа и чIавуз адаз акуна хъи, шегъердин къуд патай къеле галайвалди, цеквер хъиз, аскерар ахмиш жезва. Ина филерал алайбурни, балкIанрал, девейрал алайбурни, яхбурни — вири жуьрединбур ава. Шарвилиди фикирна: «Икъван душманрихъ галаз яракъ гвачиз женг чIугуна, инай жерягърин жерягъ Лукъман Алпан уьлкведиз тухун регъят кар туш. ГъакI хъайила, куьмекдикай фикирна кIанда!»

Ихътин хиялар, веревирдер авурдалай къулухъ, Шарвилиди жерягърин жерягъ Лукъманаз лагъана:

— Вуна жуван япара тупIар тур, за са уьфт яда.

Лукьмана япара тупар турла, Шарвиледи акI уьфт яна хьи, адан сесини гар хкажна, гару, лагъайтIа, ци хъиз шуршурдин ванна.

Пуд декьикъа алатайла, Хейбар къеледал гьиргьирдин сес агакьна. Мадни пуд декьикъа алатайла, члав цIарцIел Шарвиледин шив Целхем пайда хъана. Анал ада чилиз кек яна, кIам авадарна, пурх авуна, чилий цIай акъудна, цIувни цив женг чIугваз туна; абур чилик хъфидайла, шивди вич лигимарна. Ахпа ада къеле галай терефдихъ лув гана. Шарвиледи жерягьрин жерягь. Лукьман вичин хъуьчIуьк къуна, шивдин кIулаз хкадарна. Шивдин пурарихъ адан яракьар кутIуннавай. Жерягь вичин виликай ацукьарна, ам къалхандади кIевна, Ширвиледи тур къакьаррай акъудна ва душмандин аскеррал гъужумна. Ада, гьелбетда, вири телефонна, гьатта Мисридин пачагь ибн-Гьасан ибн-Гьабибни гъайиф атанач, адан кьилни атIана, шегьердин куьчедай агъуз авадарна. Гьа икI ада Мисридин халкъ зулумкардикай азадна.

Ахпа вуч хъанатIа, ахпа гьикI хъанатIа, кьезни чир хъун лазим я. Ахпа жерягьрин жерягь Лукьманни гваз Шарвили вичин Целхем тIвар алай шивдал алаз Алпан уьлкведиз хтана. Шивди гару хъиз лув гана, пуд-къуд декьикъадилаь абур пачагь Багьринуран кьилив агакьна. Пачагь Багьринур къадарсуз шад хъана: адаз и пагъливан, чилерал тежер хътин къагьриман эцигдай чка жагъизвачир, лугьуда.

Мадни лугьуда хьи, чIехи жерягь Лукьмана Багьринуран уьмуьрдин юлдаш Цуьквер са юкьуз сагъарна, адалай чIаярни балаяр алудна, ам кIвачел ахкъалдарна.

ШАРВИЛИДИ КЪУМАНРИН ХАН ШАРАКIУНАН КЪУШУНАР КУКIВАРУНИКАЙ РИВАЯТ

И юкьуз вичихъ гьуьлуьхъ хъиз эхир авачир, цавухъ хъиз къерех авачир зурба суьруь векьин уьруьшдиз ахъайна, дагъдин са къакьан синел ацукьна, Шарвиледи кфил язавай. Эвел ада нуькIвериз яб гузвай, абурун сесер япара твазвай, рикIе цазвай, рикIяйни мецел гъана, кфилдай тикрарзавай.

Бирдан цав чIулав хъана, сих цифеди къвердавай къизмиш хъайи рагъ чуьнуьхна, нуькIверинни, цицIеринни чIигъичIигьрин сесер квахъна, налугьуди фура туна, абурун виридан винел са дагъ къван авай накъв хъивегъна.

Гьатта вацIук, кIамарик, булахрик — виридак къалабулух акатна. Гзаф килигна Шарвили, тIимил килигна, амма са къадар вахт алатнатIани, адан вилериз акур затI хъанач.

Ахпа мадни са къадар вахт алатайла, вичин Гарунгар балкIандал алаз БарцIил хтана акъатна. Ам акъван пашман тир хьи, чилел хкадарна, балкIан ахъагъай адан чина авай серинди са хатрут тарцин серинди къван чил мичIи авунвай; адан чинал пайда хъайи гьар са бириш са цанин хвал хъиз аквазвай. А биришрайни, дерин кIамарай хъиз, гьекъ авахъзавай, чилел аватзавай, чилийни тIекв акъудзавай.

— ГьикI хъана, вуч хъана, я ба-а-а?— жузуна Шарвиледи синелай.

БарцIилай гафни акъатнач.

Шарвиледи вичин суал тикрарна:

— Я ба-а-а, гьикI хъана, вуч хъана? За вавай хабар къазва, дагъдин кукIушдивай ваь!

Гъина вуч кар хъана, вун акъван пашман вучиз я?

Чубан БарцIила дериндай нефес къачуна, са хатрут тарцин гъава жигердиз чIугуна, са гьакъванди ахъайни авуна, жаваб гана:

— Фена жув килиг, Шарвили. Ана вуч къиямат аватIа аку,— гьар са гаф рикIивай гьазуриз, сад муькуьдахъ дуьм-дуьз галкIуриз, ялиз-ялиз мецелай алудна БарцIила.

— Гъиниз фида зун? Вун бейкеф авур кас авани, я ба-а?!

— ТIуридиз вач, гъана чир жеда ваз...

— Вуна вучиз лугьувач?

— За суьруь хвена кIанзава, тахъайтIа чи халкъ гишилани мекъила амукьда.

— Гьагь,— лагъана Шарвилиди,— ина са зурба кар хьанва! ТахъанайтIа, и зи байихъ икъван чIехи дерт жедачир, идан гьалар икъван чIур хьун мумкин тушир. Фена кIанда!

Эрчи кIвач са кIунтIал эцигна, чапла кIвач —са маса кIунтIал, эрчи кIвач са дагъдал эцигда, чапла кIвач — муькуь дагъдал, эрчи кIвачин кIуьл тепедик хкIуна, чапла кIвачин кIуьл дуьзендал алуькна, Шарвили ТIуридиз агакьна. Аквада идаз: ина са кьиямат ава. Сад санихъ катзава, муькуьди — муькуьнихъ. Сад гьарай ацалтна шехъзава, муькуьда гьуцариз куьмекдиз эверзава. И чIавуз Шарвилидиз мадни акуна хьи, ладу чуру квай са агьсакъалди, гимишдин риб кутаз, кьизилдин рапуналди чил цвазва. И агьсакъал акунрай буьркьуьди я.

— Хийир хьуй, буба, вуна вучзава?—жузуна Шарвилиди.

— Чил цвазва, чан хва, чил цвазва. Шарвилидиз алаамат хьана.

— Чил цвадай затI яни, я буба?

— Себеб ава, чан хва, себеб ава. Себеб хьайила, цвана кIанда.

— Вуч себеб?

— Чал душманар кьвезва. Заз аян я. Япарални балкIанрин тарап-турупдин сесер агакьзава. Душманриз чун тарашиз, чи чилер кьакъудиз кIанзава.

— И вуна ийизвай кардикай бес куьмек жедани?

— Зун кьуьзуьди я, кьуватсузди я, чан хва. Завай мад вуч жеда?

— Вавай жедатIа, завай жеда хьи! Гьинава душманар?

— Душманри Гергер вилаят кьачунва.

— Же-е-еч?! Ни лагъана? —ЯгъазвачIа, и инсанривай жузуз. Шарвилиди катзавайбурукай сад кьуна акьурна: адай жаваб акъатнач. Са шумуд са кьуна акьвазарна. Ибурукай сада жаваб гана:

—ГьикI хьана, вуч хьана?
 Чи эхир, хва, пуч хьана!
 Сад кьвезва, сад хьфизва,
 Чи чирагъар туьхуьзва!
 АтIузва кьил, атIузва гьил,
 Гьар са душман жезва чаз гьуьл!
 Гьар са душман жезва чаз гьуьл,
 ЧукIурзава шегьерни хуьр.
 Гьар са душман жезва чаз гьуьл,
 Чи чилериз гузва, хва, кьуьл.
 ГьикI авурай, вуч авурай?
 Чпиз гьуцра гуж авурай!

Шарвилидиз атана хьел,
 КIватIна махлукъ —ТIуридин эл,
 Рахурна рикI, лагъана икI:
 —Куьн гила заз хьсан килиг!
 Гьинва душман, кьалур вилиз,
 Телефда за, гуда чилиз!..

Гимишдин риб кутаз, кьизилдин рапуналди цвазвай буьркьуь агьсакъалди лагъана:

— Э-е-ей, чан хва, душманар гзаф ава, чи кьуватар барабар туш. Зи кIвачерик чил зурзава, гьуьлел жедай лепе хьиз юзава, хва.

— Ам зи гьунар я, буба! — Вун вуж я? — Зун Шарвили я.

—Ай, сагърай вун, зи хва! Чун вахъ цихъ хьиз кьарих тир, гьвадихъ хьиз гьараратI

Амма чи итимри ШаракIун хандал, чяхъ вун хьтин пагъливан ава лагъана, хабар агакьарнай. Хан хьуьреналда ва ада лагъаналда: «Кьуй а фурсухъан

гъерекатна иниз атурай.

Недайла, белки адалай са яцни нез, ирид квар некни хъваз алакъзава жеди, амма женгина килигда зун вичиз, вичелай вуч алакъдат!а аквада!..»

— Гьак! яни?

— Гьак! лагъана, хва!

Хъел атана Шарвилидиз, ажугъди ам гагъ цавуз акъудна, гагъни чилел ахвудна.

Эхирни ам гъербкатна Гергер вилаятдиз рекъе гъатна. Шивни туна вичин, турни, къалханни — са яракъ-турвакъни тухванач.

И к!унт!ал эрч!и к!вач эцигна, а к!унт!ал — чапла к!вач, и чуьлдал эрч!и к!вач эцигна, а чуьлдал — чапла к!вач, эляч!на вири вац!арилай, эляч!на вири к!амарилай, тамарилай, тарарилай, агакъна Гергер вилаятдиз. Ам аниз фидайла, чил зурзана, ада гъар са гъерекат ийидайла, цав рахана, Шарак!ун хандин къушундик кич! кутуна. Хандин вири къушун, са аскерни хкеч! тавуна, балк!анрал акъахна, женгиниз гъазур хъана акъвазна. Шарвилидилай вилер алуд тийиз цаварилай Шемерханум гъуц килигна, цифер инихъ-анихъ ийиз, ада пагъливандин гуьгъуьни алхишар ракъурна, вичин итим Алпан гъуцравай адас куьмек гун к!анарна. Аскерар алай майдандал агакънамазди Шарвилиди виридаз санал суал гана:

— Килиг, зун иниз текдиз атанва. Куьн аку, гъикъванбур ават!а! Гьак! хъайила, эгер куьн итимар ят!а, эгер квехъ намусни гъейрат ават!а, заз дуьздаказ лагъ: вуж я квекай заз эверайди, фурсар ийиз, хъверайди, вич къегъал я, вичихъ галаз акъажиз алакъдай кас авайди туш лагъайди?

Шарак!ун хандай ва адан аскеррай са вит!-куьт!ни акъатнач, амма гъа и ч!авуз акуна Шарвилидиз: хандин аскерри вирида ч!емерукар акъажзава, турни турвакъ хкажзава...

— Акъваз!—гъарайна Шарвилиди ва аскеррин рик!ерик мадни кич! кутуна.—Куьн зун ягъиз агакъда, заз чида, аскеррилай гъар са кар алакъда!

— Гъик! хъана, вуч хъана?— ягъанатдалди жузуна Шарак!ун ханди.

— Захъ лугъудай гаф ава,

— Вуна ви гаф лагъана хъи!

— Ам гъеле гаф ваъ, гафунин къат!ни туш. Зи рик!елай квез са кардикай лугъуз алатнавай. Талгъана дуьньядилай фин гунагъ я.

— Лагъ вуч лугъуз к!анзават!а,— ягъанагъ кваз ихтияр гана ханди.

Шарак!ун хандин аскерри ч!емерукар бушарна, турар къакъарра хутуна, турвакъар агъузна къуна.

Шарвилиди виликди са кам къачуна.

— И ви аскеррихъ къе вуч хъанва, хан?!— бирдан суал гана Шарвилиди.

— Вуч хъанва къван?— теспача хъана Шарак!ун хан.

— Жув килиг, аку! Ибурук аскеррин ухшар кумач хъи!

— Вучиз?! — гила кич!е хъана Шарак!ук хандиз.

— Ингъе хъи-и— лагъана, вичи са кам мадни вилик къачуна.

Килигна Шарак!ун хан вичин аскерриз, амма татугай са лишан-зат!ни къат!уз хъанач.

Заз дегишвал аквазвач,— лагъана ада,— амма вун дегиш хъанвайди, ви чина ранг амачирди заз аквазва! — Зун гъич, и ви аскеррин язух я, хан! Ибур гъеле аялар я хъи! Ибурухъ т!егъуьн галуьк-авайди аквазвачни ваз?! —Т!егъуьн вучтинди я?! —Ибур вири телефдаиди! Ваз чи патара т!егъуьн къекъезвайди чизвачирни? — Ам иниз гъинай атурай? —Чидач заз, белки цаварилай эвич!нат!а? Белки чилерикай хкеч!нат!а? Гъар гъик! ят!ани, хан, ви къушунни вун патал ам хъсан азар туш, алатдайди туш. Ингъе, аку, ибурук зур-зун ква! Гъавалат хъанвай т!егъуьнди ибурун далуйриз гъекъ акъуднава, хан!

— Жеч?! Белки къеженвайди ви далу ят!а?

— Жув килиг, хан. Вагъ-гъа-а!..

— Мадни вуч хъана?

— Агатнавай т!егъуьнди, ибурун рик!ериз эвич!на, ибурун рик!ер къуьрен рик!ер къванбур авунва!

— Гила вуна шитна,— лагъана ханди.— Жуван гафар вуна квелди, гъик! субутда? Шарвилидиз к!анзавайбурни гъа и гафар тир къван. Ада вучнат!а, куьн килиг. За лугъуда, куьне

фагъум ая. Вучна — вучнач: душмандин аскеррин юкьваз гъахъна, абур сад-сада эцяна, аскерарни алаз балкџанар хкажиз, сад муькуьдал гадарна, къаз, чилел гьалчна. Кџвачерик чил зурзурна, накъв гьуьлел жедай лепе хьиз къугъурна. Инал санани тахъай хътин ивидин дем къурмишна. Балкџанрик акатайбур, балкџанрик акатна къена, сад-садал гьалчайбур гъа гьалчай чкайрал алкџана... Гъа и чџавуз Туридин къушунни атана агакъна, циф алатна, цавни авагъна. Туридин къушунди душмандин чан аламай аскерриз инад къуна.

Кап-капузай гуьцџавай Шарвилидиз акуна: Шаракџун хан вичин балкџандаллаз катзава. Къван авадарайтџа, къван адахъ агакъдачир, хьел адан гуьгъуьниз ахъагъайтџа, хьелни адахъ агакъдачир, гар адан гуьгъуьниз ракъурайтџа, гьамни адахъ бажагъат агакъдай. Адан балкџанди гъакъван зарбдиз чамарзавай.

— Гъа кџи яни?— лагъана Шарвилиди.— Катда ман вун? Бес гъа и вуна заз фурсар авуначирни?!

И кџунтџал эрчџи кџвач эцигна Шарвилиди, а кџунтџал чапла кџвач, и дагъдал эрчџи кџвач, чџехи чуьлдай вад декъикъада чамарна Шарвилиди гъзечџи чуьлдай пуд декъикъада — агакъна Лацу вацџни, Чџулав вацџ сад-садак какахъзавай гирведеал. Инал Шарвилиди Шаракџун хандихъ агакъарни.

— Зун аждагъан я, зак кямир!— гъарайна Шаракџун ханди.

— За аждагъанар, са сас илисна, незвайди я,— лагъана Шарвилиди.

— Зун план я, за кџасда!— гъарайна Шаракџун ханди.

— За иланар, кџвачин са тџуб илисна, буьнжукъарзавайди я,— лагъана Шарвилиди.

— Зун чилерикай хкечџда, мадни, къушун кџватџна, вахъ галаз женг чџугъаз эгечџда! — гъарайна Шаракџун ханди.

— Килигда чун вун чилерикай гьикџ хкечџдатџа, захъ галаз мадни женг чџугъаз гьикџ эгечџдатџа!— лагъана Шарвилиди ва Шаракџун хан, хурудилай къуна, балкџандилай алудна, цавуз хкажна, чилел акџ гьалчна хь-и! Лугъуда хь, бес Шаракџун хандай бяъ акъатна, ада чан гана.

Алпан уьлкведеин Гергер вилайтдин халкъдиз са чџавуз инад къур Шаракџун хан гъа икџ теф хъана, адан кџарабарни кваз накъвадиз хуьрек хъана. Амма ам чилик кутур чкадай са шумуд цџуд йисуз векъни хъач анихъ амукърай, гьич са цацун къални экъечџнач лугъуда.

Ахпа вуч хъанатџа лугъун за квез. Шаракџун хан телефна, хкведа Шарвили Гергер шегъердиз. Аквада идаз: вичелди сад-садалай гуьрчег са яхцџур дишегъли къвезва! Вири вили вилер, расу чџарар авайбур я. Вири лацу якџарин гуьрчег дишегълияр я. И дишегълийрин гуьгъуьна къванер гъаз Гергер шегъердин жемят гъатнава. Дишегълийри гъарайзава:

— Чи гъуьл вахце, Шарвили! Чи гъуьл вахце!

Гергер шегъердин дишегълийри гъарайзава: — Чна квез гъуьл къалурда, расу гавгавар! куьне чай эвел чи итимар вахце! Шарвилиди Гергер шегъердин халкъ секинарна, и дишегълийриз суал гана:

— Вуж я куь гъуьл, я рушар?

— Чи гъуьл Шаракџун хан тир. Ам вуна къена, чаз чида!

Шарвили гъавурда акъуна. Адан вилериз шегъердин патарив гвай чуьлдай алай арабаяр, файтунар — вири акуна. И дишегълияр

гъа арабайрани алачухра яшамиш жезвайбур, чебни Шаракџун хандин папар тир къван! — Шаракџун хан куь гъуьл тушир,— лагъана Шарвилиди.— Эгер ам куь гъуьл тиртџа, куьн вири инал туна, ам къуьр хьиз катдачир! И кар заз чидайтџа, за ам рекъидачир, тадай. Куьнни гуьгъуьна туна, къил туькџвей патахъ рекъе хутадай, гъайиф.

— Икџ хъана къван, гила вуч хъийида, вун чи гъуьл хъухъ!— лагъана гуьзел дишегълийри.

— Заз гъеле эвленмиш жез кџанзавач, амма за квез гъардаз са гъуьл жагъурда, куьн гъа кџи тадач. Квек тахсир квач. Алпан уьлкведа кутугай къегъалар тџимил авач!

Шаракџун хандин папар Шарвилиди Туридиз хутахна, лугъуда. Ана абур гъар сад са кџвале секинарна.

Мадни лугъуда хь, Шарвилиди къуманрин Шаракџун хандин къушунар кукџварай Гергер вилайтдин чилерал гъа хандин тџвар акъалтна.

ШАРВИЛИДИННИ ИЛАНРИН УЪЛКВЕДИН ПАГЪЛИВАНДИН АКЪАЖУНАР

Атана Иланрин уълкведин чапхунчи кьушун, яна алачухар, Тури шегьердин кьаншарда акъвазна. Налугьуди ибур цавай аватна, чиликай хкатна. Накъ няниз ина ибурун гелни авайди тушир, гила, лагъайтIа, аку!

Душманрин пачагъди ракъурна вичин хабардарар Алпан уълкведин пачагъ Багъринуран кьилив чар гваз. И чарче кхьенвай: «Эгер гъа и аламай няналди куьне рей тагайтIа, зи кьушунди эвел ви шегьерни чукIурда, чилихъ галаз сад ийида, ви шегьерэгълиярни телефда, садни тадач. Ви кьилни атIуда. Ам гваз чун гзаф уълквейра къекъведа. Туридин кар акурдалай кьулухъ, чна ви уълкведин вири халкъ тар-мар ийида!»

Багъринура душманрин вилик гъич са чIавузни кьил агъуз авурди тушир, гъавилай и сефердани ада абуруз лайихлу жаваб гана: "Вуна ви фурсухъандин гафаралди жув зи вилай вегъена. Икъван гагъди белки за вун инсан яз гьисабзавай жеди. Гила адет гъихътинди ятIа, чна гъакI ийида! Чи пагъливандихъ галаз акъажиз жедай пагъливан вахъ аватIа, майдандиз акъуд! Ахпа килигда чун газ.

Иланрин уълкведин пачагъди вичин пагъливан Беденмармараз эверна, адав пачагъ Багъринуран жаваб кIелиз туна. Беденмармара лагъана:

— Гьуьрметлу пачагъ, низ чида абурун пагъливан вучтинди ятIа?! Женгинин майдандиз экъечIдалди вилик чна адан сирер чирна кIанда.

— Чира, вун ни кьунва?!— лугьуда Иланрин пачагъди.

— Эвел адан тIвар чирна кIанда.

— Зи хабардарар ви ихтиярда ава! Ракъура, чира!— лагъана пачагъди.

Беденмармара гьасятда вичин кIвалах башламишна.

Атана хабардарар Туридин, Алпан уълкведин виридалайни машгъур пагъливан вуж ятIа, адаз гъихътин лишанар хас ятIа чирна. Ахпа ибур элкъвена хъфена.

Хтана чпин пагъливандин кьилив, ибуру лагъана:

— Гзаф ачух инсанар я Туридин эллер. Гъич са затIни, са сирни чуьнуьхдайбур туш. Гъатта чаз тIуьн-хъунни гана, чахъ галаз хейлин суьгъбетарни авуна... Абурун виридалайни машгъур пагъливандин тIвар Шарвили я.

— Адан тIуьн вуч я?—гьасятда хабар кьуна Беденмармара.

— Аникай мад рахамир! Садра ацукъайла, пуд акадин фарни незва, са бугъани. Адан кьилел са шумуд гьерни!

— Ахътин тIуьн закни ква хьи!

— Инал куьн барабар я,— жаваб гана хабардарри.

— Ада вуч хъвазва?

— Мад аникай рахамир! Садра ацукъайла, яхцIур хипен нек яхцIур калин некIедик какадарна, хъвазва!

— Ам затI туш хьи! Акъван нек зани хъвазвачни? Ада хипен нек калин некIедик какадариз хъвазватIа, за девейрин нек хъвазва. Лацу девейринни чIулав девейрин!

— Инални куьн барабар яз аквада,—рази хъана хабардарар.

— Адан кьуват вуч я? Чирнани?

— Адакай мад рахамир! Къекъведайла, чил зурзада, гъил хкажайла, цав рахада! Туруналди ягъайла, дагъ къве падзава, къалхан зягъайла, дагъ чилихъ галаз сад ийизва. Гъахътинди я!

— У-у-у,— лагъана чапхунчийрин пагъливанди,—ам дугъриданни пагъливан я къван! Ахътин пагъливан авай уълкве бахтаварди я. За адахъ галаз вучиз акъажрай? Адакай чна чаз дуст къурт—а, пис жедани?

Пагъливан Беденмармар вичин пачагъдин кьилив фена ва лагъана:

—Пачагъ, вун сагърай, чун нясинал расалмиш хъана.

—Вучиз? Няс вучтинди я?— хъел атана Иланрин уълкведин пачагъдиз.

— Алдан уьлкведин пагъливан гзаф зурба кас я, пачагъ. Адан алакьунар масабур я. Ахътин алакьунар анжах гьуцарихъ хьун мумкин я! За вири патарихъай ам ахтармишнава. ГьакI хъайила, завай адахъ галаз. акъажиз хьун мумкин туш. —Бес вуна заз вуч меслят гузва? —Чна адакай чаз дуст къан. —Ам вуч лагъай чIал я? —Ам чна и Алпан уьлкведихъ галаз женг чIугван тийин лагъай чIал я, пачагъ. Чна къуватар сад авуртIа, вири уьлквеяр чаз муьтIуьгъ жеда. Захъ гъа ихътин фикир ава! Гзаф фикирна душманрин пачагъди, тIимил фикирна ва ам эхирни пагъливандин меслятдал рази хъана. Ада вичин пагъливандиз

лагъана: —Вуна Шарвилидихъ галаз са икърар кутIуна, ахпа аквада чаз...

И хабар агакъда Шарвилидал. Шарвилиди лагъана:

— Я зун чапхунчи туш, я зи уьлкведин халкъ. ГьакI гъавайда сивиз къай тагурай!

И гафари Иланрин уьлкведин пачагъ ажугъламишна. Ада вичин пагъливандиз лагъана:

Вун Иланрин уьлкведин пагъливан я,

Шарвили — Алпан уьлкведин. Иланрин уьлкведин аскерар са чIавузни ажуз хъайиди туш. И дагълара авай кичIерхъанри чаз кичIерар гуз, чун мусалай ажуз хъанва?! Эгер вун Шарвилидихъ галаз женгиниз экъечI тавуртIа, чна вун гьисаба хкъадач!

— Играми пачагъ, зун вучиз ажуз хъуй,— лугъуда Беденмармара.— Заз чун санал хъана кIанзавай, амма а нетIреша и кар къабулзавач. Гила вич тIарам акъвазрай!

Ракъурна Иланрин уьлкведин пачагъди вичин хабардарар. Ибуру жавабдин чар тухвана. Чарче кхъенвай: «Куь пагъливан гъазура! Килигда чун ам кIек яни, тахъайтIа, верч!..»

Алпан уьлкведин пачагъ Багъринура чар кIелна ва са хъвер авуна.

Гъа пакадин юкъуз, рагъ частуниз акъатайла хъиз, Шарвилини чапхунчи пачагъдин тIвар-ван авай пагъливан Беденмармар сад-садал гьалтна. Яна зурнеяр, гатана далдамар, эгечIна ибур къуршахар къаз. Сада-сад ахтармишна, хкажиз эцигна, чилел ярхариз алахъна.

И чIавуз са пата акъвазна килигзава душмандин аскерар, муькуь пата пачагъ Багъринуран аскерар акъвазнава. Вичин пагъливанди Шарвили цавуз хкажайла, душманрин пачагъди шадвалзава, Шарвилиди Беденмармар хкажайла, пачагъ Багъринураз вичик лувар акатай хъиз жезва.

ТIимил, гзаф чалишмиш хъана ва, эхирни Шарвилиди Беденмармар чилел ярхарна. Вич кIаник акатайла, Беденмармара лагъана:

— Са хипен нек за валай тIимил хъвана, гъавилай захъ са цекврен къуват тIимил ава, завай вун кIаник кутаз хъанач!

Шарвилиди адаз уьзягъдиз лагъана:

— Хъфена, гъамни хъвана, хъша,—лагъана Шарвилиди ва Беденмармар вичин къуватдикай азадна.

Хъфена пагъливан вацIун а патаз, са хилен нек хъвадай чкадал пуд деведин нек хъвана, хтана. Хтана им спел юзуриз, сивелай хъвер алахъиз, пелекай гьекъ кIвахъиз. Мадни ибуру къуршахар къун давамарна.

И сефердани Шарвили викIегъ хъана: ада пагъливан Беденмармар кIаник кутуна. Беденмармара кIевиз-кIевиз лагъана:

— Зун ягълмиш хъана, за са калин нек тIимил хъвана, бес гьикI хъуй!

— Хъфена гъамни хъвана хъша!—уьзягъдиз лагъана Шарвилиди ва мадни Беденмармар вичин къуватдикай азадна.

Хъфена Беденмармар вацIун а патаз, са калин нек хъвадай чкадал ирид деведин нек хъвана, хтана. Хтана кас гардан яцIу хъана, цIун хътин яру нур акъатда. Спелар юзурзава ида, сивелай хъвер алахъзава, руфуникай са шумуд цел чимнавай хътинди хъанва. Мадни Ибуру къуршахар къун давамарна.

И сефердани Шарвили викIегъ хъана: ада пагъливан Беденмармар кIаник кутуна. Чилел алкIай Беденмармар са къадар вахтунда нефес къачуз тежез амукъна.

— Гъан, гьикI я?— суал гана Шарвилиди.

Бес яни, тахъайтIа женг давамардани?

— Давамарда... Давамарда...— гаф гафунихъ текъвез, жаваб гана пагъливан Беден-мармара.

— ДавамардатIа, къарагъ, мадни цIийиз эгечIин!

— За валай са бугъа тИмил тИуьнва, гъавиляй заз са шумуд цекврэн къуват бес жезвач, — лагъана Беденмармара.

— Бес жезвачта, хъвач, жуваз са бугъа тИуьна хъша.

Хъфена пагъливан Беденмармар вацун а патаз, са бугъа туклуна, ргана, недай чкадал, ида пуд бугъани туклваз туна, ирид гьерни. Ибур вири тИуьна, хтана ам гардандал пи акъалтна, гъатта вилерни кваз экъис хъана, сивелай хъвер чклиз, риклиз регъят хъана.

Идан руфун са дагъ хъиз экъис хъанва, амма вич къезилдиз къекъезва, идан кIвачерик чил зурзазва. Давамарна ибуру кьуршахар кьун. Къве патан кьушунни мукъаят хъанва. Садаини са гаф акъатзавач, гъатта нефес къачудай, уьгъуь ядай ван-сесни авач: лал къенва. Гъикъван вахт тир Туридиз халис пагъливанри кьуршахар къадай бахт къисмет тахъана?! Инсанрик — Туридин элдик — гъелбетда, шадвал ква. Шадвилик гъалабани какахънава, вични акI какахънава хъи, некIедик иви какахъай хъиз.

Иланрин уьлкведин пачагъ алай чкадал къарагъиз, ахцукъзава. Ам акI аквазвай хъи, цавуз хкаж жез, эхвичIзавай нуькI хъиз. Душманар чпин къуватлувилихъ ягъанвай, лугъуда.

И сефердани Шарвиледи пагъливан Беден-мармар кIаник хутуна. И сеферда Беденмар-мара гъарайна:

— Зун ягъалмиш хъана, завай са квар нек хъун хъанвачир. Хъфена, хъвана хкведа зун!

— Гила вуна михъиз шитна! — лагъана Шарвиледи ва къве гъиливди чIугуна кьуна-пагъливан, цавуз хкажна, чилел акI гъалчна хъи, чилел алуькъай пагъливандай бяъ акъатна, сарарик акатай мезни, къатI хъана, рукавал¹ аватна.

Чпин пагъливан телеф хъана акур душманрик эвел зурзун акатна, ахпа, чеб-чпел хтана, абуруз Туридин кьушундал гъужумиз кIан хъана. Душманрилай и кар алакьдани?! Туридин кьушун вилик амаз гъазур хъана акъвазнавай къван. Душмандин аскеррал акъван хъелер ва кIвенкI алай турвакьар къвана хъи, белки гатфариз цавай гъакъван марфни къвазвачир жеди. Хъелери телефайбур хъелери телефна, турвакьри телефайбур, турвакьри телефна, турарин хурук акатайбур турарин мурцарин кьурбандар хъана. Чан аламаз амукъна Иланрин уьлкведин пачагъ вич. Вучда идаз? Шарвиледи пачагъ Багъринураз лугъуда:

— И кас фурсухъан я, гъайиф идал пачагъ лагъай тIвар жез! Завай, я зи аскерривай и алчах кас рекъиз жедач. Адан ивидай жуван гъилер гъикI къацIурда?

— Вуна вуч меслятзава, Шарвиле? — суал гуда пачагъ Багъринура.

— Гъелбетда и алчах касдиз вичин чан ширин я, заз чида. Ша чна адаз са кIвалах гун.

— КIвалах? Буч кIвалах?

— Чи дишегълийри гамар хразвани?

— Хразва.

— Абуруз рангунин гъалар герек яни?

— Герек я.

— Къуй гъа и касдикай куьпчи хъуй! Чна адаз рангарни гуда, къажгъанарни.

— Ам рази жедатIа? — лугъуда пачагъ Багъринура.

— Зун телеф ийимир, минет хъуй! — гъарайна душман пачагъди. — За гъа куьне лагъайвал ийида. Са кIвални тур зи ихтиярда, заз кIвалах ийизни чира. Анжах зун рекъимир...

— За вуч лагъана? — суал гуда Шарвиледи пачагъ Багъринураз. — Фурсухъанар виринра гъа икI я. Эвел гъарай-эверда абуру, цаварай-цаварай рахада, кьуни-къуншидиз акьулар гуда, ахпа чеб пашман жада. Ингъе хъи, гъакI хъунни авуна.

Гъа йикъалай Иланрин уьлкведин пачагъдикай Турида куьпчи хъана лугъуда.

ШАРВИЛИДИ ГЪЕЗЕРРИН ХАН БИЛЕЖАН КЪУШУНАР КУКIВАРУНИКАЙ РИВАЯТ

Гзаф вахтар алатна, гзаф йисар алатна. Гзаф варцар алатна, гзаф йикъар алатна. Декъикъаяр алатиз, сятер хъана, сятер алатиз, йикъар, варцар, йисар хъана... Аллан уьлкведа са пачагъди маса пачагъ

эвезна. Цун квалериз, пирериз кьуллугъзавайбурни шумудни сад дегиш хъана: садбур дуьньядила, фена, масабур пайда хъана. Дуьньядила фейибурун чка дуьньядал атайбуру кьуна. Абурни хъфена, агъа дуьньядиз, маса чкайриз акъатна, мадни масабур пайда хъана. Эхиримжи йисара Алпан уьлкведа Багъринур пачагъдин яргъал невели тир Виченура пачагъвал ийизвай.

И вахтара девеярни бул хъана. Са женгини маса женг эвезна. Гагъ чилерал, дуьньядин винел, ислягъвал къевез, гагъни къалмакъал майдандиз эхкъечІна...

Йикъарикай са юкъуз Алпан уьлкведин пачагъ Виченурал агакъда хабар:

— Гъезерар къевезва, пачагъ!

Пачагъдиз хабар гайи кас Алпан уьлкведин сергъят хуьзвай аскеррикай сад тир.

— Гъезерар вужар я, вужар туш? — жузуна пачагъ Виченура.

— Гъахътин тІвар алай са халкъ я, пачагъ. Абуруз, гъа инсанриз, гъезерар лугъзува.

— Абурулай вуч алакьда, вуч алакьдач?

— БалкІанар хъсандиз гъалдайбур я. Тамам устІарар я.

— Мадни вуч алакьда?

— Абурун аскерар вижевай къегъалар я.

— Чибурни писбур туш, вижевайбур я, — лагъана пачагъди. — Мадни абурукай вуч чида ваз?

— Чемерукрай хъсандиз яда — лишанра акъада.

— Мадни?

— Турарин женгерни абурулай вижеваз къиле тухуз алакьзавайди я, лугъуда къван.

— Абурув мадни вуч яракъар гва?

— Гуьрзерни гва, пачагъ.

— Абуру чал вучиз гъужумзаватІа? Абурун мурад вуч ятІа?

— Вири хъиз къевезва, пачагъ. Чи мал-девлетда вил ава. Чи чилерал рикІ ацукънава. Чи динни абуруз хуш туш, лугъуда.

— Абурун дин гъихътинди я?

— Низ чида, гъуцариз чир хъуй.

— Де атурай акван, килигда чун чпиз. Вилериз такурдахъ ягъан чаз чи гъуцари къадагъа авунва,

— лагъана пачагъ Виченура.

— Гъелелиг абуру чи уьлкведин сергъятрилай анихъ гала, пачагъ. Абуру чал гъужумдай вахт гъеле малум туш.

...Алатна варцар, алатна йикъар, сятер, декъикъаяр... Са чІуру ван-сесни авачир. Пачагъ Виченура и вахтунда вичин къушунар кІватІнавай, гъазурнавай, абуру майдандиз акъуддай къайдадиз гъанвай.

Са гъаф секин юкъуз, цава рагъ аваз, чил къацу тир чІавуз, бирдан атана акъатна хабардарар. Абуру пуд авай. Пудни буй-бухах авай, яракъламиш хъанвай къегъалар тир. Абуру лагъана:

— Гъуьрметлу пачагъ Виченур! Чун ви къилив чи хан Билежан буйругъдалди атанва,

Ада чав, вал агакъара лагъана, и чар вуганва. Ма, кІела.

Чар къачуна, Виченур пачагъди хабардарар ацукъариз туна суфрадихъ. Эл-адет тирвал гуда ибуруз тІуьн-хъун. Хъфидайла, цІийи хуррам балкІанрални акъадара лагъана, вичин итимриз буйругъ гана. Ахпа вичи Чар кІелна. И чарче кхъенвай: «Алпан уьлкведин пачагъ Виченур! Чаз куьне цІуз кьуллугъ авунни сад я, тавунни. Чна куь гъуцар кваз къазвайди туш. И кар сеbeb яз, за вал жуван чуруда хъсандиз хвенвай чІутарин лужар ракъурзава. Абурук куьнбурни ква, яхунбурни. ЯтІани, къагъриман чІутар я. Гъич вилни ахъайиз тадайбур туІш — чиниз хкадарда, вилер неда. Вилик амаз зи чІутариз туьмер ийиз гъазур хъухъ! ТахъайтІа...»

Пачагъ Виченура кІватІна ТІури вилайтдин халкъ, кІелна гъезерин хандин чар, лагъана:

— Гъан, вучда чна, вучдач? Меслятар це акван.

— Вучна вучда къван, пачагъ, — жаваб гана халкъди, — вуна жуван къегъалар гъазура, ажубур вахтунда къушундай чукура, къуватлу аскерралди жуван кІеретІар ахцІура, амма лайихлу жаваб вуна а гъарамзада хандиз це! Им чи фикир я. Чун вахъ гала, чи къилел алай гъуцарни вахъни чахъ гала, гъабуруз аквазва гъар са кар.

И жавабди пачагъ Виченур шад авуна ва адан рикІин, руьгъдин къуватар агъзурни сад авуна.

— Гъахъ я куьн, — лагъана ада. — Ахътинбур чал сад лагъай сефер туш хьи къвез?! Чна жаваб тагайди хъанайни?

— Хъаначир, начагъ

— Гилани жедач! Гъагъ хъайила за гъезерин хандиз исятда чар кхьиди, жаваб вахкуда.

Пачагъ ВичӀенуран чарче ихътин гафар авай: «Ракъура жуван чӀутар, килигда чун абуруз. Зи уьлкведа чӀутарал, кӀерецрал хъиз, рикӀ алайбур ава».

Гъезеррин хандин хабардарар хъфена.

Мадни алатна са къадар вахтар, йикъар, сятер... Эхирни са юкъуз атана акъатна гъезеррин къушун, Туридин парудихъ акъвазна. Ракъурна и къушундин къаншардиз пачагъ ВичӀенура вичин къушун. Чехиди ракъурнач, гъвечӀиди ракъурна. Садра килиигин ана гъикӀ жедатӀа, лагъана.

Са йикъан нисиналди женг давам хъана, лугъуда. Гъезеррин вири аскерар тергна Алпан уьлкведин къушунди. Амукъна абурукай пуд аскер: сад — вил буьркьюьди, къвед лагъайди эрчи гъил патахъди, пуд лагъайди — кӀвач куьруьди. Ибур гъатда есирвиле. Язух атана пачагъ ВичӀенураз. Ада са чар кхъена, абурув вугана, лагъана:

— За куьн рекъин гъикӀ ийин, тан гъикӀ ийин? ГъикӀ авуртӀани айиб я. Чи гъуцар регъимлубур я, абуруз за квез писвална кӀанзавач. Ихътин куьн женгиниз ракъурай хандиз зал хъуьруьнар ийиз кӀанзава жал? Хъвач куьн атайвалди. И чар куь акъван камаллу хандал агакъара. Пачагъ ВичӀенура чарче кхъенвай: «Вуна залди ракъурай чӀутар акъван яхун хъанвай хьи, аквадай гъаларай вуна абурув рекъе недай суьрсет вуганач, чавайни абуруз тӀуьн теклифиз хъанач. Агакънач. Вуна лагъайвал, абур чиниз гадар жедайбур тир, Амма зи лекъерин къармахрай абур, пуд къегъал амаз, садни ахкъатнач. Амукай пуд за ви къилив рахкурзава. Ваз чандин сагъвал гуй!»

Хъфена хабардарар. Алпан уьлкведа секин хъхъана.

Алатна са гъафте, къве гъафте, пуд гъафте...

Йикъарикай са юкъуз атана ахкъатна пачагъ ВичӀенура рахкурай есирар, гъезеррин хабардарар. Ибуру адав чар вугана. Чарче гъезеррин ханди кхъенвай: «Зун, мегъуьн тар хъиз, кӀевини я, сагъни. Гъайифар чӀугвадай кар авач. Захъ хци жидаяр гвай чӀутар, цава гъетер гъикъван аватӀа, гъакъван ава. И сеферда за вал жуван чуруда лап хъсандиз гелкъвена хвейи чӀутарин лужар ракъурзава. Парам акъваз! Ибуру вун неда!»

Хабардарар хъфена. Пакадин ваъ, гуьгъуьнин ваъ, адан къулухъай атай юкъуз гъезеррин хандин къушун къвезва, лугъудай хабар чкӀана. Таб хъанач — атана.

И сеферда женг няналди давам хъана, лугъуда. Гъезеррин хандин вири къушун тергна, амукъна мадни пуд аскер: сад — япарал заланди, муькьюьди — кӀвачер какурди, пуд лагъайди — нер алаатайди. Пачагъ ВичӀенураз ибур язух атана. Ада ибурув, мадни вичин гъилералди кхъена, чар вугана, лагъана: — За куьн рекъин гъикӀ ийин, тан гъикӀ ийин? ГъикӀ авуртӀани айиб я. Чи гъуцар регъимлубур я, абуруз за квез писвална кӀанзавач. И куьн женгиниз ракъурай хандиз зал хъуьруьнар ийиз кӀанзава, мад вучда къван. За куьн азадзава. И чар гъа куь акъван камаллу хандал атакъара!

Чарче кхъенвай: «И сеферда вуна ракъурай чӀутар, гъуьрметлу хан, за жуван уьлкведин сад лагъай къеледин гъаятдиз ахъайна. Заз

абурулай са вил аладариз, жув абурун акунрални, къуватдални къудратдал ашукъариз, жуван вилер, абурун къегъалвилер акваз, тухариз кӀанзавай. Амма гъайиф хьи, абурал зи лекъери гъужумна, завай абур сакӀани акъва-зариз хъанач. Пуд амаз, вирибуруз кӀуфар яна. Вахъ мадни аматӀа, ракъура. За гуьзетда.

Хъфена чар гъаз хабардарар — Алпан уьлкведин есирар. Хъфена ибур, амма са тӀимил йикъарилай мадни хтана ахкъатна. Ибуру чпин хандин чар гъанвай. Чарче кхъенвай: «И сеферда за ваз вуна къирмишай чӀутар гъалал ийидач, Алпан: уьлкведин цӀун чӀехиди! За жуван вири тухумрин къилериз звер гана, виридан чуруйра гъаф йисара некни иви гуз хвейи дили, пехъи чӀутар санал кӀватӀнава. И чӀутарикай гъар са чан алай затӀ — чунни, куьнни — виридан гъуцари хуьй! Абурун къиле акъвазна, зун вал къвезва!»

Алпан уьлкведин пачагъ ВичІенура гьасятда хандиз жаваб кхьена, ам хабардаррив вугана, абур рекье хутуна. ВичІенур пачагъди чарче кхьенвай: «Ша, хан, ша! Вун тир чаз фадлай акуна кІанзавайди, вил хьанвайди! Чехи чубан кьиле аваз чІутарин кьушун викІегъни хьун мумкин я. Амма ваз чир хьухь: и сеферда зи лекьери чпин кІуфар векъи раг гаривни кьванерив гуьцІна, зурбаз хди авунва! Лекьери куьк чІут кьиле авай кьушун кьезва иди вилик амаз гьисснава. Абурув гвайди маса дем я!»

Хабардарар хьфейла, пачагъ ВичІенура кІватІна вичин кьушунрин, аскеррин кьилдин кІеретІрин вилик-кьилик квайбур, суал гана:

— Кардин «бил квез чизвани? Ам гьакІ я... Эхир гьихьтинди жедатІа, чаз чидач. Гьезерар кьезва. И сеферда абурун сан кьаз хьун гзаф четин я. Чна вучда, вучдач?

Чуруйра тупІар экьуьрна кІеретІрин чІехибуру, кьилерал гьилер алтадна кьушунрин чІехибуру ва лагъана:

— Шарвилидиз хабарна кІанда, пачагъ. Анжах гьам чи даяхни я, чарани. Акьван кьушунар кьезвай чкада женгерни кьизгьинбур жеда, пачагъ. Шарвили галачиз чи гьал гьикІ хьуй?!

— Шарвилидиз хабарна кІанда, — меслят кьалурна пачагъ ВичІенуран нуькверрини, — дагълариз чи ксар ракьурна кІанда.

— Ракьура хабардарар! Къуй гьерекатна атурай. Гьикьван яргъал рекьиз экьечІнаватІани, гьикьван цІай кьуна кузвай крар аватІани, чаз далу тагурай, вич атана чахъ галаз женгинин майдандал алаз хьурай! Вич халкъдиз акурай!..

...Гъа и чІавуз Шарвили ширин ахвара авай кьван. Ксанвай са зурба хатрут тарцин кІаник, хух ацалтна, нефесди спелдин гагъ са хел, гагъни муькуь хел хкажиз, ахвудиз, пешерик зурзун кутаз, нуькІвериз кичІ гуз. Я са цегв агатзавачир адав, я са пепе. Я са лекьре адан кьилел цава лув юзурзавачир, я са катра, чинеругди. Анжах векьери цуьквериз кушкушзава, цуьквери — векьериз. Абур ксанвай Шарвилидал гьакьван ашукъ тир, абурун гафар анжах гьадаз талукъ тир.

Ахварай хьиз Шарвилидиз балкІанрин кІвачерин ванер хьана. Ахпа чил зурзана, ам ахварикай кватна. Шарвилидиз акуна: вичин

Гарунгар шивдал алаз БарцІил атанва. Чина серин ава — гьатта чил чІулаварзава.

— Я ба, ана гьикІ хьана, вун атана хьи? — Я ламран хва, им гьи чка я вун авайди?!

Шумуд юкьуз ксуда вун?! Бес я ман!

— Зи ахварикай низ зиян ава? — хьуьрена Шарвили.

— Ахварикай са ваз хийир ава, амайбуруз ваъ, чан хва.

— Вуч хьана, я ба, вун акІ вучиз рахазва?

—Зиянар жезва, хва, зиянар...

— Вуч зиянар, я ба?

— Чал са къатда душманар кьезва. Кьве кьушун кукІварна, пуд лагъайди кьезва.

— Кьвед кукІварнатІа, пуд лагъайдини кукІвариз жеда, чан ба.

— И сеферда гзаф чІехи кьушун кьезва, хва.

—Вужар, я вужар туш?

— Гьезерар я, хва, гьезерар.

— Заз гьезерарни мезерар са гафар я, ба,— лагъана Шарвилиди. — Гьасятда хабар гана. кІандай. Зун, галачиз кьве кьушун кукІварналда чпи! Бес зун халкъди айибначни?!

— Вун ксанвай кьван, я хва?! Чавай вун ахварай авуддай жуьрэт ийиз жезвайни мегер.

— Дуьз я, чан ба, гзаф галатнавай зун. Налугъуди дуьньядин са пай чил цана, акъваз тавуна цана, гьарни гана. Гвена, йигарарни. гатана...— лагъана Шарвилиди. — Зун каша кузва, рикІ атІузва, чан ба. Эвел за са вад, цІуд гьуьрч ягъин, абур чран, рган, нен. Са челег некни хьван. Ахпа за абурун дуван аквада.

Бейкеф хьана чубан БарцІил, гьич куьтІни. тахвуна хьфена. Шивдин виликай кьуна, кьил хура туна, кІвачер чилиз залан хьа на, кьид— бедендиз...

Ам акурла, Шарвилидиз чир хьана хьи: гьалар заланбур я. Фу-къафун недай вахт авач.

Тарпна кьарагъна кІвачел Шарвили, са уьфт агалдарна. Гьасятда чуьлдай адан Целхем хтана. Эвел Шарвилиди адаз чан-рикІ авуна. Ахпа акъахна Шарвили шивдал, ТІарамарна вич пураара, гьатиа рекье. Шивдин кІвачер чилик хкІуна, хкІунач, цихъ галукьна, галукьнач. Рекье са виш

сефердани абуру жигерриз гъава чІугунач — агакьна ТІуридиз. Ина аквада Шарвилидиз: кьизгъин дяве кьиле физва. Душманрин кьушунрин жанлувал ахътинди я хьи, аскерри, цегв акьалтайди хьиз, чил кІевнава.

Гьерекатна шивди чилиз кек яна, яд акьудна, кІам авадарна. Пурх авуна, чилай цІай акьудна. Гьерекатна турни кьалхан лигимарна Шарвилиди. Шивдини, вичини кайи ченедин кьаябдай яд хъвана, чебни лигимарна.

Ахпа Шарвилиди вичин ЦІелхем гьална душманрал. Тар-мар хъана гьезерар, дергесди язавай векъ хьиз, кьве пата экІя жез эгечІна. Шарвилидин тур акІ ивидай кьацІана хьи, ада ракъинал нур хгузмачир.

Шад хъана ТІуридин эл. Шад хъана, гьевеслу хъана ТІуридин кьушун.

Пашман хъана, гьамлу хъана гьезеррин хандин аскерар. Билеж хандин чина ахътин серин гьатна хьи, эгер адаз нек хъиченайтІа, гьамни аквадацир. Ам Шарвилидал тепилмиш хъана. Атана тур туруна, кьалхан кьалханда эцяна — гьвечІи цІелхемар чкІана. Шиверин пел пеле акьуна, нефес нефесдик какахъна.

Сифте сеферда абур сад-садалай гьа икІ алатна. Кьвед лагъай сефердани пагъливанрин кьалханар сад-сада акьуна, турари турар яна, цІайни цІелхемар чукІурна. Пуд лагъай сеферда ягъайла, Билеж хандин тур кьве кьатІни хъана са кІусни.

Ахпа Шарвилиди гьезеррин хан акІ яна хьи, ам, кьилин кукІвалай эгечІна тумунал кьван пай хъана.

Хан телеф хъана акур гьезерар садлагъана буш хъана, абур метІерал аватна. Минетиз эгечІна:

— Чна кьехъ галаз дявевар хъийидач. Минет хъуй, чи кьейи хан хутахиз ихтияр це. Кьехъ галаз дявевар авуна лугъуз, чаз чи гьуцари инад кьуна.

Пачагъ ВичІенура лагъана:

— Куь дявейри чи цукІвадал хирер-къацІар авунва. Ам сагъарун герек я. Гайи зиянрай куьне чаз икьван мални девлет хгуда...

Эверна пачагъди вичин везирриз, хазинадин чІехибуруз, гьисабар кьун эмирна.

Гьезерар чпел илитІай жермейрал рази хъана. Мал-девлет авай арабаярни туна, кьейи Билеж хан вахчуна, абур хъфиз рекье гьатна.

Гьезерар чеб атайвалди, гила кьилер куьрсарна, хъфейдалай кьулухъ, Алпан уьлкведин халкьди чІехи шадвилер авуна, лугъуда. Гьамиша хьиз, Шарвили и шадвилерин кІвенкІве акъвазнавай.

ШАРВИЛИДИ АГЪУЗРИН ХАНДИН КЪУШУНАР КУКІВАРУНІКАЙ РИВАЯТ

Алпан уьлкведин чилерал секин яз алатна са кьадар вахтар. Ислягъ ракъари сада-сад эвезна, ислягъ йикъари сада-сад эвезда, гьафтеяр физ, варцар атана, варцар физ, йисар атана...

Эхирни са алахъай гуьзел юкьуз пачагъ ВичІенурал хабар агакьна:

— Агъузрин хан Ашраф-Буньяма кьетІендиз хуьзвай вичин хаму шив ахъайнава! Адан гуьгъуьна кьушун галаз ам вич гьатнава!

Пачагъ ВичІенура хабар гваз атайбуруз суал гана:

— Ам вуч шив я ахътинди, вич ахъайна, гуьгъуьнаваз пачагъдин, шагъдин, хандин кьушунар кьекъуьрдайди?

— Пачагъ, вун сагърай, ам яру шив я! Абурухъ гьахътин адет ава: яру шив ахъайна, чеб адан гуьгъуьна гьатзава. Шив гьи уьлкведин сергьятдилай элячІайтІа, Ашраф-Буньям ханди гьа уьлкведин пачагъдихъ галаз дяве ийизва.

— Ахътин вагъши адет абурун кьилиз гьикІ атанатІа? — кьил галтадна пачагъ ВичІенура

Сад лагъай хабардарди вичин гаф лагъана куьтягъдалди кьвед лагъай хабардар атана акъатна. Ада малумарна:

— Пачагъ, вун сагърай! Агъузрин хандин кьушун чи сергьятдиз мукъва жезва. Кьушун зурбади я: аскеррихъ сан-гьисаб авач, цеквер хьиз кьезва! — Чна вучда бес?

¹ **ЦукI** — дегъ заманайра пачагъдин гъиле жедай къизилдикай авунвай алат. И гафунин къвед лагъай мана цIай квай кIарасдин кIус я.

Пачагъ ВичIенур суал гуз агакъдалди пуд лагъай хабардар атана акъатна. Ада малумарна:

— Агъузрин къшунди Чехи ВацIун а пата алачухар язава!

— Чна вучда?— суал гана пачагъди.

— Тади гьалда агъсакъалар кIватIа, палагъ! Жуван везирризни нуькверриз эвер це. Меслятар ая.

Пачагъ ВичIенура, гъамиша хъиз, и сефердани хабардаррин меслятдиэ къимет гана, абуру лагъайвал авуна.

КIватI хъана агъсакъалар, везирар, нуькверар. Пачагъди абуруз гьал-агъвалдикай суьгъбетна, вуч авуна кIандатIа, душмандин вилик пад гьикI къуна кIандатIа лугъун кIанарна. Агъсакъалрикай виридалайни яшлуда лагъана:

— Гила масакIа авуна жедач, пачагъ. Гила чахъ са рехъ ама. Вуна гьерекатна агъузар къвезвай терефдихъ миргер гьалун эмир ая! Абуру агъузрин къшун машгъуларун мумкин я. Чна ахтармишда, ахпа са фенд тукIурда.

Пачагъ ВичIенуран эмир гьасятда къилиз акъудна: са нехир миргер душман галай терефдихъ гьална.

Фена са къадар вахт. Хтана агакъна хабардарар.

— Пачагъ, вун сагърай! — лагъана абуру.— Агъузри миргериз фикирни ганач. Абурун яру шивди чи чилелай чамарзава.

Мад эверда пачагъ ВичIенура вичин везирризни нуькверриз. Агъсакъаларни кIватIа. Мадни гьал-агъвал ахъайна, вуч авун лазим ятIа лугъун. кIанарна. Вирида къалурай меслят сад хъана: «Маса чара амач, пачагъ. Къшун ракъурна кIанда. Амма къшун ракъурдалди вилик са кар хъийиз жеда».

— Вуч кар?

— Яру шив къуна кIанда. Ам, къуна, вердишарун герек я. Белки гъа чIавуз душмандин ният дегъиш жен.

— Куьне меслятзавайди регъят кар туш. Яру шив нивай къаз жеда? Ахътин къегъал вуж я?

— Шив къаз анжах Шарвилидилай алакъда, пачагъ, мад садалайни, — са сивяй жаваб гана агъсакъалри.

— АкI ятIа, эгер чахъ маса чара-мумкинвал амачтIа, хабар це Шарвилидиз. Энгел тавурай.

Фена пачагъдин хабардарар дагъдиз, гагъ балкIандин кIулаваз, гагъни балкIандин виликай къуна. Эхирни ибуру Шарвили жагъурна ва адаз латъана:

— Им пачагъ ВичIенуран тIалабунни я, эмирни. Са зегъмет чIугу, Шарвили, чи уьлкведал гъужумнавай душманар элкъвена катдайвал ая! Вуна абуру ахъайнавай яру шив къуна, вердишарна кIанзава.

— Шив за къада, вердишарни ийида, — лагъана Шарвиледи, — амма лугъун за къез, ахътин чIуру амалар гвай хан бажагъат вичин фикирдилай элячIа. Адахъ галаз масакIа рахадайвал жедайди, заз жува тIуръ фуни къафун хъиз чида.

Гъатна Шарвили рекъе. Вацран рехъ са сятда атIана, са сятдин рехъ декъикъада атIана, и кIунтIал эрчи кIвач эцигиз агакъна, а кунтIал чапла кIвач эцигиз агакъна, векъин кIвач хкIуна, хкIунач, тарцин пешерихъ гьил галукъна, галукънач — агакъна ам Чехи ВацI авахъзавай чкадал. Инлай килигна Шарвили къуд патаз — затIни акунач. Чилел къил эцигна, накъвадал яб алкIурна: тапа-тапдин ван къведа. «Эхъ, — лагъана Шарвиледи вичиз, — Ашраф-Буньям хандин яру шив и пата ава. Ада Алпан уьлкведин чилиз кIур гузва. За и кар гьакI тадач!» Гъатна Шарвили шивдин гуьгъуьна, амма сакIани ам аквадач. КIандатIа вун гар хъиз алад, кIандатIа вун хар хъиз цавай авата — хийир авач.

Вуч ийин, вуч тийин? И гъайвандиз вуч амал акъудин?

Бирдан Шарвиледин къилиз са фенд атана. Къуд пата чкIана, гзаф къванер авай. Гъиз, кIватIа Шарвиледи раган зурба къванер са чкадал. Сад муькуьдал эцигиз, са дагъ къван къакъан минара эцигна. И къакъан минарадин кIукIни-кукIвай ам къуд патаз килигна ва адан вилериз ачух чуьлда

чамарзавай, гарухъ галаз бягъсина авай яру шив акуна. Шивди ракъинин нурарик акI рапрап гузвай хьи, налугъуди ам чилел эвичIнавай, чулдай авахъзавай са рагъ я, нур гузвай са гъед я.

ЭвичIна минарадилай, калтугна Шарвили шивдихъ ва са сятдин вахтунда ада ам къуна. Фири къуна, кIулаз хкадарна. Цавуз акъудиз, чилел гьалчна шивди вич, амма Шарвили адавай кIулай вегъез хъанач. Гъе-е-ей, — лагъана Шарвилиди, эхирни галат хъанваз, нефес нефесдихъ текъвезвай шивдиз, — ваз вун вуч хъиз ава?! Фурсни дамах авун туш, вун анихъ амукрай, за валайни агъзур сеферда къуватлу шивер муьтIуьгъарайди я!

— Зунни вав муьтIуьгъ я, гада, — лагъана шивди.— Жуваз кIандатIа, зун хуьх, кIандачтIа, тукIукI — гьикI кIандатIа, гьакI ая. Ашраф-Буньям хандив вахкайтIа, зи эхир гьикI хъайитIани перишанди жеда.

— Ни вахкуда вун а залум хандив?! За вун чи пачагъ ВичIенураз багъишда.

— Ам гъихътин инсан я?

— И дуьньядал виридалайни ислягъди! Виридалайни дугъриди ва гъахълуди!

— Жуваз кIанивал ая, гада. Куь ислягъ чилел дявекар хандин къушунди гъужумнава!

— А кардикай чаз хабар ава, тахъайтIа зун аи гуьгъуьна къекъведайни, — жаваб гана Шарвилиди. — Чаз куь хандин ният чизва.

— ЧизватIа, вилик амаз къайгъу аку. Гар хъиз гьалда Шарвилиди вичи муьтIуьгъарай шив. Алпан уьлкведин сергъятдилай са виш сеферда цIар илитIа, вич душман хандин къушундиз къалурда. Душман хандин къушунди къурда адал хъелер, амма Шарвилидихъ хъел агакъдани?! Хтана Шарвили ТIури шегъердиз, шив багъишда пачагъ ВичIенураз. Пачагъ гзаф шад жеда ва адаз Шарвилини — артух кIан. Алатна са къадар вахтар. Мадни са тIимил йикъар алатайла, пачагъ ВичIенуран къилив Ашраф-Буньям хандин хабардарар атана акъатда. Абуру чи пачагъдив вугуда чар. Чарче кхъенвай: «Пачагъ ВичIенур! Яру шив вуна муьтIуьгъарна, гаф авач. Амма и карди за вал ийизвай гъужум акъвазардач. Эгер ваз за вахъ галаз дяве авуна кIанзавачтIа, геж тавуна цIуд агъзур хеб зи итимрал агакъара! Ахпа чна къведа ислягъ икърар кутIунда».

Пачагъ ВичIенура кIватIна вичин итимар, меслятар авуна, жавабдин чар кхъена. Чарче ихътин гафар авай: «Ашраф-Буньям хан! Ваз завай цIуд агъзур хеб кIанзава. За, жуван везирарни нуькверар кIватIна, ахтармишна. гьисабна, амма абурун виридан чуруйра, санлай къачурла, са агъзур нетни авач. ЦIуд агъзур хеб за ваз гъинай акван?!»

Хъфена хабардарар ва са шумуд йикъалай мадни чпин хандин чар гваз хтана. Чарче кхъенвай: «Вахъ щIуд агъзур хеб авачтIа, са агъзур жегъил итим ракъура. Заз лукIар герек я, къелеяр эцигна кIанзава!»

Пачагъ ВичIенура кIватIна вичин итимар» меслятар авуна ва жавабдин чар кхъена: Итимар заз жуван къушун мягъкемарун патал герек я, хан. Белки вахъ артухан итимар аватIа? Ракъура абур заз!»

Хъфена хабардарар ва пуд йикъалай мадни атана ахкъатна. Абуру пачагъ ВичIенурав чар вугана. Чарче кхъенвай: «Пачагъ ВичIенур! За ви вилик эхиримжи шартI эцигзава. И шартI вуна къилиз акъуд тавуртIа, чир хуьхъ, за ви уьлкве барбатI ийида! Жегъил итимар авачтIа, вуна заз са агъзур гуьзел руш ракъура!»

КIватIна вичин итимар пачагъ ВичIенура, меслятар авуна. Гъа и чIавуз Шарвилиди хъел атана, вичин гаф лагъана:

— А угърашди чакай ягъанатарзава, играми пачагъ! Вуна адаз кхъихъ: «Рушар кIандайбур ислягъ ният аваз къведайди я. Адет гъахътинди я. Ви ният чIуруди я, хан. ГьакI хъайила захъ ваз гудай рушар авач. Абурун чкадал за вал зи пагъливан ракъурзава. Ам вуна муьтIуьгъарайтIа, за ваз цIуд агъзур хебни гуда, ваз кIанзавай жегъиларни. Са гуьзел рушни «багъишда...»

Хъфена хабардарар пачагъ ВичIенуран чар гваз. Абурун гуьгъуьналлаз, вичин Целхемдал акъахна, Шарвилини рекъе гъатна. Шарвилидин гуьгъуьнаваз Алпан уьлкведин къушунарни фена. Чехи ВацIув агакъайла, Шарвилиди къушундиз эмирна:

— И чкадивай пуд версинин яргъа зурба банд яхъ! Зинни агъузрин хандин женг куьтягъ хъайила, ам ахъайдайвал хъуй.

ИкI лагъана, Шарвилиди вичин рехъ давамарна. Фена, вацIалайни элячIна, агъузрин хандин алачухрин къаншарда акъвазна.

Агъузрин ханди вич яргъалди гуьзетиз тунач, ам гъасятда Шарвилидин къаншардиз экъечІна.
 — Зи яру шив муьтІуьгъарай къегъал вун яни? — суал гана ханди.
 — Зун я, хан! — жаваб гана Шарвилиди.
 — Яру шив зун патал гъич тІветІни туш. Захъ гъадалайни феѝи, къуватлу шивер авайди я! Хаму шивер! Хаму шиверихъни хаму аскерар гала!
 — Жуван фурсар тур, — лагъана Шарвилиди, — итим ятІа, лагълагъар тавуна, женгиниз экъечІ Вун хътин мецел кІвенкІ алай гъарамзадаяр чаз тІимил ақунач!
 — ГъакІ яни?!
 — ГъакІ я, гъакІ я!
 ЭгечІна ибур кикІиз, сада-сад хкажиз, чилел гъалчиз. Сад метІерихъ къван чилиз фена.

АЛПАН ГЪУЦРАН ФЕНД

Шарвилидин гъунарар ақурла, эхирни Алпан гъуцра адал пехилвална. Зарафат яни, вичи, са чкадилаь къачуна, маса чкадал эцигзавай дагъ Шарвилидилаьни эцигиз алакъзава; вичи акси патахъ элкъуьрзавай вацІар Шарвилидини элкъуьрзава. Алпан гъуцраз Шарвили такІан хъана ва адан рикІе, са фенд къурмишна, Шарвили телеф ийидай ният гъатна.
 Гъа икІ са, юкъуз Шарвили яргъал сефердиз экъечІнавайла, вич чуру лацу, чина берекат авай агъсакъалдиз ухшар авуна, Алпан гъуц Шарвили физвай рекъел пайда хъана. Ам ақурла Шарвилидин шивди, чилиг, кек ягъиз, гъиргъирна.
 Адет тирвал, шивдилаь эвичІна, Шарвилиди агъсакъалдиз салам гана:
 — Салам алейкум, буба!
 — Алейкума салам, зи хва. Хийир сефер хъуй, — лагъана агъсакъалди, чурудилаь гъил чІугваз.
 — ЖузуртІа жедани?
 — Жуван рикІиз кІанивал ая, буба.
 — Гъиниз я ви сефер, хва?
 — Свас жажъуриз физва зун, буба, — зарафатна Шарвилиди.
 — Дугъриданни гъакІ яни?
 — Зун жегъил итим я, низ чида, зай акъат тийидай кар авани?! Вижевай свае жагъайтІа, зун эвленмишни хъун мумкин я.
 — Берекатлу месэла я, хва. Ви фикирдалди ваз ам гъинаь жагъида? — амалдарвилелди суал гана агъсакъалди. — Чи чкайра абур авачни, акъван яргъара къекъуьн тавуртІа?
 — Гъар са касдиз вичиз кутугай свас хъун герек я, буба. Чи чкайрай ахътиндак зи вил хкІунач.
 — Де лагъ жув физвай чка гъим ятІа?
 — Лугъуда за ваз. Дуйньядилаь иридра-цІар илитІда, элкъведа, гъар уьлкведа иридра къекъведа, шивдин хикер цІурурда, цик хкІуриз, къурурда, дустар хуьда, душманриз къуватни зур къалурда, буба.
 — Ви къегъалвилел, жуьрэтлувилел зун шад я, хва, — разивилелди къил юзурна агъсакъалди.
 — Гила са гаф зани лугъун ваз. Заз яб гудатІа, за ваз са меслят гуда, амма вуна заз адахъ ви турни къалхан гана кІанда.
 — Меслят зурба затІ я, буба, амма адахъ за ваз турни къалхан гъикІ гун?
 — За ваз са маса турни гуда, къалханни, — лагъана агъсакъалди.
 — Ваъ, зун рази туш, бейкеф жемир, буба. Зи турни къалхан зав зун рекъидалди гумукъда, къейилани абуру зи сур хуьда.
 — Вун рекъидач, хва, ви уьмуьр яргъиди жеда, — лагъана агъсакъалди.
 — А кар анжах гъуцариз чида, буба. Эгер ваз турарни къалханар кІанзаватІа, абур за ваз ви рикІиз кІани къванбур гуда. За абур душманривай къакъудда! — Зун рази я, — лагъана эхирни маса чара, фенд жагъун тавур, Шарвилидивай турни къалхан гъат тийидайди чир хъайи Алпан гъуцра. — Гуда за ваз зи меслят, яб акала... Ирид дагъдилаьни, ирид чІехи вацІалаьни, ирид чІехи гъуьлелай элячІайла, гъалтда вал мадни са гъуьл, амма ам зурбади я. Ам сергъят я дуйньядин. А сергъятдал алай уьлкведин пачагъди вичин руш Эсилтамам, вичин чІалаз килигнач, вичиз кІандаьдаз гъуьлуьз физвач лугъуз,

къумлух чуьлдиз тухвана, асланринни иланрин юкъваз ахъайнава... Руш-туш гъа-а-а! Ракъаризни варцариз къалуриз тежедай хътин сад я. Амма ракъини ам кузва, чурурзава, вацра къурзава, хъукъурзава — рушан иервал пучзава. Асланриз ам нез кІанзава, иланриз — кІасиз. Асланринни иланрин арада дяве къиле физва. Гьелелиг са терефни гъалиб хъанвач. Агакьда вун — агакьда, вуна руш къутармишда, тахъайтІа адан эхир пуч жеда. И дуьньядал сад лагъай свас жедай руш я! За и гафар ваз мадни тикрарзава.

— Ваз адакай ни лагъана, ам ваз гъикІ чир хъана, буба?

— Зун дуьньяда гзаф къекъвезвай кас я, хва, гъавилай чида заз...

— И къуьзуь вун гъакъван къекъвезва?! — алапат хъана Шарвилидиз.

— Къуьзуьвиллиз килигмир вун, зи кІвачерани гъилера гъеле жегъилвиллин звер ама!.. Аниз, зи хва, яхцІур пачагълугъдин пачагърин рухваря фена, амма элкъвена садни хтанач. За ваз и меслят вун жуваз садрани санани: такур, тахъай хътин пагъливан, ви ватандик лайихлу къагъриман тирвилай гузвайди я.

— Сагърай, буба, зун фида! — икІ лагъана, Шарвилиди вичин шивдиз як кІарабдиз, карабин мефтІедиз гъахъдайвал са къамчи вегъена.

Чина марфни хар акъаз, живни къайи гар акъаз, лув гана Шарвилиди шивдал алаз. Ирид чІехи дагъни къулухъ туна, ирид чІехи вацІни, ирид гъуьлелайни элячІна, эхиримжи чІехи гъуьлуьв агакьна. Инал агакьайла, чилиз кек ягъиз, шивди чилай кІам авадарна пурх яна, чилай тІекв акъудна. Тіеквендай. акъатай цІайни кІамай авахъай яд сад-садал расалмиш хъана: цІай алахъна кІам къуруриз, кІам алахъна цІай туьхуьриз. Эхир садни гъалиб хъанач. ЦІай тіеквендиз хъфиз, ядни чилик кужумиз эгечІна. Женг акъалтІадайла, Шарвилидив шив рахана: «Гъерекатна турни къалхан цІук кутуна, циз вегъ! ЦІу кайи челедин хъиредай жувани яд хъухъ, зазни яд це. Эгер инал цІай гъалиб хъанайтІа, зун телеф жедай, яд гъалиб хъанайтІа, вун. Гена хъсан хъана, икІ хъана...»

Кар тамамарайдалай къулухъ шивди лагъана: "Чи вилик рекъел пайда хъайи кас Аллан гъуц тир. А кар ваз чир хъанач, заз чир хъана. Адай гуьгъуьна гелер авачир... Ада зи чІал къурурна. Инал цІунни цин женг ислягъдиз куьтягъ хъунин нетижада зи чІал ахъа хъхъана. Алпан гъуцраз чІуру къаст ава. Эхиримжи гъуьл пара хаталу лишан гвай чка я».

— Бес за вучда? — суал гана Шарвилиди, шивдин фиридилай кап алтадиз, адаз туьмер ийиз.

— Хъайиди чаз акуна, жезмайдини аквада. Анжах жув камаллу хъухъ. Алпан гъуцрахъ галаз вавай женг чІугваз жедач, я а кар гереки туш. Жув кІеве гъатдайла, лагъ: «Цаварал — вун, чилерал зун, ви хва яз!.. РикІелай алудмир...»

Гаф лагъана куьтягъдалди шивдин чІал къуна, вучиз лагъайтІа къуьзуь къаридин кІалубда аваз вилик бирдан Алпан гъуц пайда хъанвай. Шарвилидиз, гьелбетда, ам Алпан гъуц тирди чир хъанач. Са къуьзуь къари я вичиз инра къекъвезвай...

— Я бала, — лагъана къариди, — зунни, вун хъиз рекъе авай кас я. Анжах са тафават ава чи арада: вун шивдин кІулаваз къекъвезва, зун — яхдиз. И баркаван чилелай я яд авай са булах, я са кІам жагъизвач заз. Куьмек це бадедиз. СтІал цихъ гъарарат хъанва зун.

Шарвилидиз цикай ихтилат ийиз кІанзавай, амма адан рикІел шивдин гафар хтана. Ам са къадар мукъаят хъана.

— Яд санани авач, баде. Чунни цихъ къуразва. Цин чкадал чна цавай аватзавай цІай хъвазва ва чун мадни къарих жезва. Ада чи къен къурурзава, цІурурзава.

— Бес а ви спелрал алай стІалар цинбур тушни, хва? — суал гана и ажайиб къариди. Адан гафар ван хъайила, шивди Шарвилидин спелривай мез гуьцІна.

Шарвили гъасятда шивдин гъавурда акъуна ва ам мадни артух мукъаят хъана.

— Спелраллай стІалар лугъузвани вуна, баде? Абур чун иниз къведай рекъе чина акъур марфадикай алкІана амукънавайбур я, — жаваб гана Шарвилиди. — Абурни, ингъе, къарих хъанвай и зи дустуни хъвана, чан баде. Амни цихъ къуразва эхир. За гила гъайванциз вуч ийин?

Алпан гъуцра фикирна хъи, Шарвилидиз вичин фендиникай хабар авач, ам вичи «экъянавай ракъариз» физва, гъа гила-мад адан кар «туькІуьда».

— Заз ви спелрила хъвайи са стІални бес жедай хъи, амма вучда... Ваз хъсан рехъ хъуй, хва. Зани жуван сефер давамарда, кам акъажда, белки санал са булахни гьалтин зал, нивай лугъуз жеда...

Шарвили мад шивдал акъахна, шивди гарухъ галаз бяс чIугуна: лув гана.

Пуд юкъузни пуд йифиз фейила, абур агъсакъалди лагъай чуьлдиз агакъна. Ина Шарвилидиз акуна: асланарни иланар кикIизва. Иланарни иланар я гъа-а-а, гъварар хътин! Тумар яргъал гъуьлуьк хва, кбилер, зурба тарар хъиз, цавуз хкаж хъанва. Асланар дагълар къванбур я. Абур къекъведайла, чил зурзава, къвалав гвай дагъларай къванер аватзава, гъуьлелни зурба лепе акъалтзава.

Асланринни иланрин арадал, гагъ вилер тIушуниз, гагъни цавуз ялвар ийиз, хур гатаз, лацу харадин партал алай, гарданда якъутрикайни гевгъеррикай туькIуьрнавай хтар авай, гъилерихъ лали къашарикай туькIуьрнавай цамар галай гуьзел са руш ацукънава. И рушан вилер пIинияр хътинбур я, сив — некъи, гъар са хъвехъ — са варз. Амма и рушан гуьзелвал ракъини акваз-акваз чIурзава: лацу чин гагъ хъипи, гагъ шуьтруь, гагъни чIулав жезва.

И руш авай гъал акурла, Шарвилидин рикIелай вири дуьнья алатна, гададиз ам къутармишиз кIан хъана. Гъа и чIавуз шивди адахъ кбил геляна, ам вич-вичел хкана. Шарвилидин рикIел шивди вичиз гайи наситъатар хтана, адаз къулухъ элкъвез кIан хъана. Гъа и арада адан япарихъ вичиз минетзавай сесер галукъна:

— Зун къутармиша, чан гада, масан гада! За ваз зунни багъишда зи девлетни, рикIе авай къван вири гъуьрметни. Заз вун незвай фалайни, хъвазвай целайни багъа жеда. Заз вун ви гъар са камуна кIан жеда. Анжах зун вагъшийрикай къутармиша! Ваз зун гъайиф къвезвачни? Зи пуч жезвай гуьзелвиллиз вуна къимет гузвачни?

Шарвилиди жаваб гана:

Вун ухшар я тек тумуниз цуькведин.
 НуькIре гъана, вегъенвай и къумлухдиз.
 Вун ухшар я тек стIалдиз марфадин,
 Цаву гана, чили туькьуьн тавунвай.
 Ви вилера вирер ава лепе гвай,
 Ви пIузаррин чранва къве некъини.
 Ви хъуькъверин ранг чIурнава ракъини,
 Вучиз адаз гъайиф хъанач варцарин?
 Вучиз адаз иервилин гъайиф туш?
 Авахънавай хуралай ви киферни
 МуьтIуьгъ тежез алахънава ракъиниз.
 Ранг аламач чIарарал ви бинедин.
 Вилик квайди таб ятIа зи, гъакъикъат?

— Гъакъикъат я, гада, гъакъикъат! — гъарайна руша.

Шарвилиди жузуна:

— Вун гъа икI кIеве аваз гъикъван вахт я?

— Пуд варз къван жеда, — гъасятда жаваб гана гуьзел руша.

— Пуд вацра яд тахъваз, пуд вацра фу тинез, ракъини куз, вацра хъукъуриз, вун сагъ-саламатдиз гъикI амукъна?

Шарвилидин суалди рушан рикI атIана.

— Гъагъ! — акъатна адай ва ам акваз-акваз ирид кбил алай аждагъандиз элкъвена. Руш ирид кбил алай аждагъандиз элкъвейла, иланрикай сад муькуьдалай яргъи ва ход яхIур тур хъана. Иланрикай турар хъайила, асланрикай сад-садалай зурба ва къуватлу яхIур шив хъана. АкI аквадай хъи, налуьгуди ибур чиликай хкечIзава, къарникъузар хъиз экъечIзава.

— Зи сирдай ви кбил акъатна къван, гада, гила инай, чир хъухъ, за вун сагъ-саламатдиз ахъайдач. Вун за рекъида: иви хъвада, як неда, кIарабарни жакъвада — гъуьр-гъуьр ийида! Ви шивдин къисмет зи шивери гъялрай!

— Килигда чун ни вуч ийидатIа, — жуьрэтлувилелди жаваб гана Шарвилиди. — Ягъа, душман! — Шарвили аждагъандин къаншардиз фена. Аждагъан, вичин турарикай сад къачуна, Шарвилидал атана.

Са легъзеда абур сад-садал расалмиш хъана. Яна аждагънди туруналди Шарвили, амма Шарвиледи къалхан кхъена: тур къалханда акъуна, адан шивдин кІвачер метІерал къван чилиз фена.

Гила нубат Шарвилидал атана. Ада ягъайла, аждагъан алай шив руфунихъ къван чилиз фена, адан юкъ хана, аждагъандин къалханни кІус-кІус хъана, турни — къве къат!

ЦІийи тур гъиле къуна, аждагъан цІийи шивдал акъахна. Амни Шарвиледи юкъ хадаивал яна.

Гъа икІ, аждагъанди ягъайла, Шарвиледи» шивдин кІвачер метІерал къван чилиз физ, Шарвиледи ягъайла, аждагъандин шивдин юкъни, къалханни тур хаз хъана. Аждагъандин яхцІур шивни къена, яхцІур турни хана, яхцІур къалханни.

Аждагъан цІийи турунихъ къекъезвай чІавуз Шарвиледиз акуна хъи, са жегъил гадади адан гъиле ракъини хъиз нур гузвай тур твазва. Шарвиледиз ам Алдан гъуц тирди чир-хъана. Гададин къил какахънавай арада адан Целхемди чилиз кек яна, патар акъудна, кІам авадарна, пурх авуна нефес галукарна, чилай тІвек акъудна. Нефес акъур тІеквендай цІай акъатна. Шарвили чІал къунвай вичин шивдин мураддин гъавурда акъуна: ада гъа сятда вичин турни къалхан лигимарна, вичини яд хъвана, шивдизни яд гана.

Аждагъандизни вичин тур лигимариз ва яд хъваз кІанзавай. Ада вилик гъерекатна, амма и вахтунда ци цІухъ галаз женг чІугуна куь-тягънавай: абур меслятдалди чеб хкечІай чилик хъфена.

И сеферда ягъ-ягъунар пуд юкъузни пуд йифиз давам хъана. Гъар юкъуз Шарвиледи аждагъандин пуд къил атІана. Пуд ла.гъай юкъуз амукъна са къил. Амма гъа и йикъан няниз аждагъандиз куьмек гуз мадни Алпан гъуц лайда хъхъана. И сеферда ам са жегъил ва къецІи рушан кІалубда авай. Шарвиледиз аян хъана хъи, гъуцрахъ галаз женг чІугун дугъриданни четин месэла я. Шив гъахъ я, ада дуьз лагъанай...

Шарвиледи Алпан гъуцраз лагъана: —Цаварал — вун, чилерал — зун, ви хва яз!

И гафарин ван хъайила тур гъиле аваз атай къецІи руш, рагъ акъурла векъерилани цуькверилай квахъдай чиг хъиз, квахъна. Ам квахъайла, Шарвиледи аждагъандин эхиримжи къилни атІана. Ахпа ада, цавухъ элкъвена, гъарайна:

— Къачуна твах жуваз яхцІурни са турни яхцІурни са къалхан!

Ахпа, килигайла, Шарвиледиз акуна: аждагъан къейи чкадал яхцІур къелени ацахънава; яхцІур пагъливанни къенва, аждагъандикайни яваш-яваш дагъ къван авай са къван жезва...

Ахпа, лугъуда, пуд юкъузни пуд йифиз женг чІугуна галат хъайи Шарвиледи вичиз ахварар авуна. Ахвара авай чІавуз ам Целхемди гъар са хатадикай хвена.

Ахваривай тух хъана, бедендиз къуватар хъана, шивдин пурариз хкаж хъхъана, Шарвиледи мадни вичин яргъи рекъер давамарна.

ШАРВИЛИ ХАЙИ ХАЛКЪДИВАЙ КЪАКЪАТУНИКАЙ РИВАЯТ

Галат хъанвай Шарвили, лап аман атІанвай. Гзаф галат хъанвай адан шивни, лап гъалдай фенвай. Гзаф фикирна Шарвиледи, тІимил фикирна ва эхирни ам Цавардагъдиз фидайвал хъана.

Къванцел кІвач эцигайла, кІвачикай къван хкатиз, накъвадал кІвач эцигайла, кІвач, къарада хъиз ада акІиз, вад къадамдин рекъиз са сятда, са сятдин рекъиз вад юкъуз физ, агакъна ам Цавардагъдин кІукІни кукІвал. Инлай килигна ам къуд патаз. Адаз акуна: къуд пата душманри чапхунзава, ислягъ халкъариз мажал гузвач, санани секинвал авач. Сана шегъерар, хуьрер, кІвалер кузва, санай гъарай-эвердин ван къезва, санай душманри суьруьяр, рамагар, нехирар къакъудна, тухузва. Амма гъелелиг Шарвиледин ватанда душманар авачир, ана ислягъ тир. Цаварихъ элкъвена, рахана Шарвили: —Куь гъахъ-дуван гъинава, я гъуцар? Квез и дуьньядал инсанар къве патал пай хъанвайди, са патанбур ислягъбур, кІелер хътинбур, муькуь патанбур жанавурриз ухшар хъанвайди аквазвачни? ТахъайтІа куьн вири ахвариз фенвани?

Шарвиледи гуьзетна, амма жаваб хъанач. Къил хура туна, къадамар мадни залан хъана, дамарра ивиди зивв ийиз, кІарабра тІал аваз, дагъдай эвичІна Шарвили. Гъа дагъдиз экъечІдайла хъиз, адан кІвачерикай къван хкатна; кІвач, къарада хъиз, къурай накъвада акІана.

Хтана вичин шивдин патав яйлахдиз, гъайвандиз туьмер ийиз, рахана:

— Гъахъ авач и дуьньяда, зи дуст. Галатнава зун, лап аман атІанва. Къе бедендал хъайи хер пака сагъ жезва, пака хъайи хер — са гъафтедилай. И душманар сакІани акъалтІзавач, ибурухъ тумкьил авач.

— Зунни гъелек хъанва, Шарвили, — лагъана Целхемди.— Беден кІвалериз залан хъанва зи, кІвачер — чилиз. Аку, зи кІвачер и кьурай чиле, кьарада хъиз, акІизва. Бес чна вуч ийин, вуч тийин?

—Вакай са чара! — лагъана Шарвиледи.— Кек ягъа, чилий яд акъуда. Пурх ягъа, чилий цІай акъуда. Чна чун къведни лигимар хъийин.

—Чидач ман залай алакьдатІа, заз кьуватар бес жедатІа, — лагъана шивди ва, вири беден тІарамарна, вири кьуват кІватІна, чилиз кек яна, пурх авуна. Амма, гъайиф, адан нефес акьур чкадай тІеквен акъатна, цІай акъатнач. Ада кек ягъай чкадай кІам акъатна, амма яд авахънач.

Пашман хъана Шарвили. Пашман хъана, агаж хъхъана Целхем. Шарвиледи адаз туьмерна, лагъана:

— Мад вучда къван, гила нубат зиди хьурай. Зани жуван кьуват садра ахтармиш хъийин.

Вичин вири кьуват кІватІна Шарвиледи, дам дамуна, кІарабни кІарабда акьурна, бедендин вири якІар кьугъурна, шархна къакъаррай тур акъудна, шивди кек ягъай чка яна. Тур, зиввна, чилин дериндиз фена, амма кар туькІвенач: я цІай акъатнач, я яд. Я тур къеженач, я ам яру хъанач.

Гуж-баладалди акъудна тур чилий, кьизилдинни гимишдин къакъарра хутуна, Шар-виледи дериндай са ухът аладарна. Гъуцари чахъ далу элкьуьрнава, зи дуст, лагъана Шарвиледи шивдиз.

— Чи тІем мураддихъ агакъзамач.

Шивдаллаз сефилдиз хтана Туридиз, кІватІна хайи халкъ, Шарвиледи лагъана: — Икъван гуьзел дуьнья я: цуькведал чІиж элкьезва, чиле пепени цегв къекьезва, тардин хилел нуькІ рахазва. Цавай гагъ рагъ хьуьрезва, чил ифирзава, гагъни марф къвазва, бегъерар гудай цІирер хкудзава, яр-емиш битмишарзава. И чили вири инсанриз недайдини гузва, алуькІдайдини. Амма вучиз инсанар икІ я? Абур икІа вучиз ава?

— ГьикІа? — жузуна инал бирдан пайда хъайи лацу чуру квай агъсакъалди. — Квез аквазвачни инсанар? Садбур кІелер хътинбур, ислягъбур я, абуру чпин кьилни хуьзва, амайбурузни тІуьнхъун гуава, сад садахъ галаз гьуьрметлу я. Муькуьбур жанавурриз ухшар я. Абурун кеспи чапхунун, тарашун я. Абуру ислягъ ксарив вил ахъайиз тазвач, мажал гузвач.

—Гъахъ я вун, чан хва, — лагъана агъсакъалди уьзуьагъдиз. Шарвиледи вичин ихтилат давамарна:

— Гьикъван за и душманрихъ галаз женг чІугван, шумудра дявеяр ийин? Галатнава зун, инсанар. Беден кІвачериз, турни гъилериз залан хъанва. Къе бедендал хъайи хер пака сагъ жезва, пака хъайи хер — са гъафтедилай. Зи Целхемни гъелек хъанва, амни гъа и зун хъиз ава. Заз вучдатІа чизмач. Исятда чи уьлкведа секин я. Гъелелиг квез душманри тади гузвач, абур яргъара ава. Гена гьакІ къванни хъайиди!

И чІавуз яргъи лацу чуру квай, чина берекат авай агъсакъалди Шарвиледиз са кьерехдиз эверна. Анал ада лагъана:

— Ваз кичІе жез тахъуй, чан хва. За ваз авайвал лугъуда: зун Алпан гъуц я. За ваз икъван гагъди гзаф куьмекар гана. Са бязи вахтара за ваз манийвални авуна. Ваз манийвал авунал зун пашман, хъсанвал авунал шад хъана. Хиве къазва ваз. Амма инал за ваз лугъун: зунни галат хъанва. Зи рикІни динж туш. Зи чанда гъамиша женгинин квал ава, амма заз инсанар инсанрал гьалдарун хуш туш. Вучда жув гъахътинди хъайила? Ша, за ваз са меслят къалурун?

— Эгер вун дугърйданни Алпан гъуц ятІа,— лагъана Шарвиледи, — за ваз икрамзава. Завай ви гафунал гаф эцигиз жедач.

— АкІ ятІа, вуна за лагъайвал ая. Муькварал гатфарин ракъинин эхиримжи нур чилел эвичІда. Ам хъфидайла, вун адан гуьгъуьнаваз вач.

— Ам хъфидай вахт заз гьикІ чир хъуй? — За ви япал зи сес агакъарда.

— Хъуй ман, — жаваб гана Шарвиледи. И гаф лагъана куьтягъдалди адан вилик квай яргъи лацу чуру авай агъсакъал квахъна. Налугъуди бугъдиз элкьвена, цаварал эхкъечІна, яд хъана, чилерик кужумна, цІай хъана, куькІвена, кана, хкахъна...

* * *

Шивдал алаз пашмандиз физвай Шарвили акурла, Рагъни Варз сад-садахъ галаз къал хъана, лугъуда. Ракъини лагъана: —Вуна ам йифериз хвенач, азарлу авуна. Вацра лагъана:

— За ам хвена, вуна хвенач: вуна адаз бес къадар чимивал ганач, адан рикI къурна, адаз дуьнья такIанарна. Женгера адан бедендал хъайи гъар са херни къацI вуна гъасятда сагъарнач...

Чидач абурун гъуьжетар гъикъван вахтунда давам жедайтIа, эгер инал экуьнин гъуц Шемерханум атаначиртIа. Шемерханума лагъана:

— Ам зи баладин бала я, гъавилий адахъ вуч хъанватIа квез ваъ, заз хъсандиз чида.

Адан тIални чида заз, квални.

—Вуч я адан тIал? Вуч я адан квал? — санал суалар гана Ракъинини Вацра.

Шемерханума лагъана:

— Зи руш аялдик жедайла, зи итим Алпана адаз лагъанай, тагъкимнай: «Килиг, жанавурдин гелелни цIимилдал дуьшуьшдай хъиз къуьл гъалчиз тахъуй!» Амма Цуькверан рикIелай и гафар алатнай. Ада цIимилдални кIвач гъалчна, жанавурдин гелелни. ЦIимил адетдин цIегъренди тир. Чара тахъана, аял хата-баладикай хкудун патал за адал чан гъана, адав аялдиз нек гуз туна. Амма гъа и карди ам я инсанрин арада тунач, я гъуцарин. Жанавурдин гелел къуьл гъалчна, Цуьквера жанавурдин тухумдин Чехи Диде вичин геле туна. Вичиз хабар авачиз беденди векъерал аял кудай адан мамариз нек атанай. Гъуьлуьхъай чинеба вичин мамар ацаз, ада нек къеледин цIалай анихъ экъичиз хъана. Нек къеледин цIан кIане авай паркьулдин пешерал акъвазна. Ам гъар сеферда жанавурдин тухумдин Чехи Дидеди хъваз хъана. И карди ахпа, йис-йисандавай Шарвилидин къуватдиз таъсирна, ам явашарна. Гила Шарвили я цIувай лигимариз жезмач, я цивай... ГъакI хъайила куь гъуьжетар гъаваянбур я...

* * *

Эхирни Алпан гъуцра Шарвилидиз лагъай югъни атана агакъна.

И юкъуз фена Шарвили чубан БарцIилан ва адан къари Цийивацран сурарал, абуруз вичин рикIе авай чими гафар вири лагъана. Иридра ирид ухътни аладарна, гъакъван накъварни кIвадарна.

И юкъуз фена Шарвили пачагъ Багъринуран ва адан юлдаш, вичин диде Цуькверан сурарал, абурузни вичин рикIе авай чими гафар вири лагъана. Абурун сурарални ада иридра ухът аладарна, гъакъван накъварни кIвадарна.

И юкъуз Шарвилиди Тури къеледилай ирид сеферда цIар илитIна. Ирид сеферда цIар илитIна, ирид сеферда ада къеледиз ва пачагърин дарвазриз икрамна.

И юкъуз фена Шарвили Чехи Цун кIвализ. Иридра ада Чехи Цуз икрамна, цIал кIарасар вегъена, экъечIна.

И юкъуз хтана Шарвили акъван йисара чубан БарцIилахъни адан къари Цийивацрахъ галаз, абурукай вичиз гъамишалугъ дидени буба къуна, абурухъ галаз шад йикъарни пашман йикъар акъудай кIвализ. Хтана, къула авай руьхъведик тIвал хкуьрна, цIун куькIвер дуьздадал авуна. ЦIун куькIвер дуьздадал хъайила, абурал къурай ва ицIи кIарасар эцигна. Ахпа арадал атай цIал са гъаб къел кIвахна, чилин, цIун, кIвалин, экуьнин, цин гъуцариз иридра ирид икрамна. ИкI ам ГъвечIи Цухъ галазни айрутмиш хъана.

Ахпа фена Шарвили вичин шивдал алаз чуьлдиз, виринра къекъвена, виринриз илифна, виринриз килигна, вил атIана, рикI ацIурна.

Элкъвена хкведайла Шарвилидин вилик жанавурдин тухумдин Чехи Диде пайда хъана. Ам Шарвилидихъ галаз инсандин чIалал рахана:

— Гъе-е-ей, — лагъана ада, — ви пай нек гъамиша за хъванай, Шарвили!

— Нек вучтинди я, вун квекай рахазва?

— Ви дидеди вичин мамарай ацаз гадарай нек!

Хъел атана Шарвилидиз, адаз Чехи Диде рекъиз кIан хъана.

— Яваш, вун, Шарвили! — лагъана жанавуррин тухумдин Чехи Дидеди. — Турунални чемерукдал гъил вегъемир. Зун туруналди, хъелиналди ягъун ваз чехи гунагъ я! Захъни зи гъуцар ава, абуруз чун къвед аквазва.

Шарвилиди къил хура туна.

— Садра захъ яб акала, ахпа жуваз кӀандайвал ая, Шарвили!

— Вун телефайтӀа, заз вучиз гунагъ хъуй эхир? Вуна инал зи дидедин нек хъвайиди хиве къуначни?

— А нек види яз амачир, Шарвили, — лагъана Чехи Дидеди. — Ам садандини тушир.

ГъакӀ хъана, заз къисмет хъана. Зи руша, зи язух атана, ваз вичин нек гана, Шарвили! Ада вичин нек ваз ганачиртӀа, вун телеф жедай.

Ада ваз нек гана, Шарвили, вичин рехъ энгеларна. Рехъ энгеларна, ада вич гъурчехъандин хъелиниз къурбандна... ГъакӀ хъайила ви ивида зи тухумдин са зеррени ава, Шарвили.

— Ваз за вучна кӀанзава?—жузуна Шарвилиди.

— Вун хъиз, зунни и чилел халкънава, зазни и чилел яшамиш жедай ихтияр ава, — лагъана Чехи Дидеди. — Вунни ви къисметдин иеси я, къисмет—ви иеси. Адахъай садавайни катиз жедач. Къисметди ваз вуч лугъузватӀа, гъам ая, Шарвили.

Къил юзурна Шарвилиди, вич рази тирди къалурна. Жанавуррин тухумдин Чехи Диде адан вилерикай квахъна. Налугъуди бугъдиз элкъвена, цаварал хъфена; циз элкъвена, чили кужумна; цӀай хъана, ялав хъана, кана, туьхвена.

Хтана Шарвили Туридик, мадни кӀватӀна халкъ, малумарна:

— Жув авай гъалдикай за квез лагъанай. ГъакӀ хъайила, зун квевай чара хъун лазим я. Алай вахтунда квез душманри басрух гузвач. Идалай къулухъ абур куь винел атана, абурек эгер куь тӀем акат тавуртӀа, Цавардагъдиз экъечӀа ва цавухъ элкъвена, пуд сеферда «Шарвили! Шарвили! Шарвили!» — лагъана, заз эвера. Зун квез куьмек гуз къведа.

Гъеле Туридин халкъ Шарвилидин гафарин гъавурда бегъем акъунвачир. Гъеле инсанри адан гафариз бегъем фикир ганвачир, абур веревирднавачир. Гъеле абуруз Шарвили инал вичин дердиникай вучиз раханатӀа, аян хъанвачир... Алпан гъушран куькуьшдин сес хъайи патахъ элкъвейла, Шарвилидин вилериз хъфиз гъазур хъанвай ракъинин нур акуна.

Туридин халкъдиз иридра ирид сеферда икрамна, Целхемдал акъахна, гатфарин ракъинин эхиримжи нурдин гуьгъуьнаваз Шарвили Цавардагъ галай терефдихъ рекъе гъатна.

Мад ам инсанриз ахкунач, лугъуда. Мадни лугъуда хъи, Шарвили хъфинихъ галаз алакъалу яз, са бязи вакъиаяр къиле фена...

ШЕМЕРХАНУМ ГЪУЦРАН ГЪАЙИФАР ВА ШАРВИЛИДИХЪ ИШЕЛАР

Цаварилай килигна экуьнин гъуц Шемерханум. Адаз акуна: Туридин элдик гъалаба ква, инсанар санай-саниз физва. Ина балкӀанраллаз чамарзавайбурни, яхди физвайбурни, гъарай-эверзавайбурни — вири ава. Аян хъана Шемерханум гъуцраз: Алпан гъуцра Шарвилидин къилел са кар гъанва.

Гъуцран рикӀ ацӀуз, элекъна. РикӀи вилериз накъвар гъана, вилери и накъвар чилел кӀвадарна.

Эверна Шемерханума вичин итимдиз, Алдан гъуцраз, жузуна:

— Гъинава Шарвили, зи рикӀин экв, зи вилин нур? Вуна адаз хасарат авуна жеди?

Алпан гъуцра лагъана:

— За адаз са затӀни, са писвални авунач, За ам гъамиша саламатдиз хвена.

— Бес акӀ хъайила, гъинава зи рушан хва? Ам заз санайни аквазвач хъи?

— Заз ам язух атана, — лагъана Алпан гъуцра. — Пара галатнавай кас. Гъикъван женг чӀугвада, шумуд душмандин хура акъвазда! И чилерал гъич сакӀани гъахъ гъалиб жезвач, я женни ийидач. Ам зи тахсир я. Завай жуван къилих дегишиз жезвач. Къе зун дугъриди ятӀа, ваз чизва, лака зак ажугъ акатзава. За вучда? Инсанар залайни фенва! Яб гана Шемерханума Алпан гъуцран гафариз, мадни суал хгана: — Гъинава зи рушан хва Шарвили? Ам вуна гъинизна?

— За ам гатфарин ракъинин эхиримжи нурдин гуьгъуьнаваз ракъурна.
 — Вуна ракъурай чкада нурар туьхуьзвайди я! — кичІ акатна, бедендиз хар акъатна Шемерханум гъуцран.
 — Нурар са чІавузни туьхуьдайди туш, — лагъана Алпан гъуцра. — Ял ягърай вичиз. И чилел гъахъ гъалиб хъайила, хтурай.
 Пашман хъана экуьнин гъуц, Шемерханум. Чилиз килигайла, адас мадни Шарвилидихъ къекъезвай, ам хабар къазвай Туридин халкъ акуна. Туриди виринриз вичин хабардарар ракъурзавай. Алпан уьлкведин чилел секин тушир. Вири теспача тир. И гъал акурла, Шемерхануман пашманвал са шумуд къат артух хъана.
 — Алад инлай са патахъ, зун вуна секин тур,— лагъана Шемерханума вичин итимдиз, Алпан гъуцраз. — Вуна зи рикІиз къе гъич садрани тагай тІарвал гана. Шарвили и чилел алай зи рикІинни вилин нур, заз шадвал гузвай са цуьк тир.
 Алпан гъуцраз акуна хъи, вичивай Шемерханумаз теселли гуз жедач, я ам гуникай менфятни хкатдач. Ам, экъечІна, къил туькІвей патахъ фена.
 Хабар нивай? Хабар Шемерханумавай. Алпан гъуц экъечІна фейила, адан дерт мадни артух хъана. Мад адан рикІи вилериз накъвар акъудна, вилери и накъвар чилел кІвадарна. Шемерхануман рикІ дакІваз, элякъна. Эхирни дерт къезиларун патал ада вичин вах,
 ишелрин гъуц Агъузарханумаз эверна.
 — Чан вах, масан вах, — лагъана Шемерханума Агъузарханумаз, — къе зи рикІ зурбаз тІазва.
 — Вуч хъана, чан вах? ГъикІ хъана, чан вах?
 — Чилел алай зи рикІин нур, зи вилин нур, зун шадарзавай зи цуьк Шарвили амач.
 — Вучиз, я чан вах? Амачиз ам гъиниз фена?
 — Ам зи итимди гатфарин ракъинин эхиримжи нурдин гуьгъуьнаваз яргъал сефердиз ракъурнава. Анай ам хтуник зи умуд кумач.
 — За ваа вуч куьмек гун, чан вах?
 — Минет хъуй, чилел эвичІа, ТІуридиз вач, анин элдиз шел-хвал ийиз куьмек це. Вири Шарвилидихъ къекъезва, вири пашман хъанва. Зи рикІе авай тІални къезил ая, ТІуридин халкъдин дерт-гъамни.
 — Хъуй ман, чан вах, фида зун. Гъа вуна лагъайвал ийида за, — жаваб гана Агъузар-ханума.
 Ахпа, лув гана, Агъузарханум гъуц чилел эвичІна. Инал ам инсандин къатдиз атана, адакай гуьзел са дишегъли хъана. Туридиз атана, ам шехъиз эгечІна:

Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу, Агъузар,

РикІ эцигай кІавузар.
 РикІ эцигай кІавузар,
 Къезмай йикъар маргъузар!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу, Агъузар,
 РикІ эцигай кІавузар.
 Рекъе туна Алпанди
 Чи Шарвили мугъмандиз.
 Рекъе туна мугъмандиз
 Гъуцар кІвализ Алпанди!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу, Агъузар,
 РикІ эцигай кІавузар.
 Цаву чилиз дамахна,

РикI алай хва хутахна!
 РикI алай хва хутахна,
 Дердерин цвал акъахна!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу, Агъузар,
 РикI эцигай кIавузар!
 РикI эцигай кIавузар,
 Къвезмай йикъар маргъузар!
 Чун вири къе ялгъузна,
 Чи чандин гуж агъузна.
 Чи чандин гуж агъузна,
 Кард хъиз лув хай (и) ажужна!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу-агъу!
 Хутахна чи бала зирек,
 Хутахна чи вилин дирек,

Хутахна чи элдин куъмек,
 Хутахна чи аслан эркек!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу-агъу!
 Агъу-агъу, Агъузар,
 РикI эцигай кIавузар!
 РикI эцигай кIавузар,
 Къвезмай йикъар маргъузар!
 РикI яна чи кIутадив,
 Шукур гъуцраз буба тир!
 Ам чи масан бала тир,
 Чаз виридаз ала тир!
 Квекай, гъуцар, са куъмек,
 Къакъудмир ман рикIин экв!
 Къакъудмир ман рикIин экв,
 Элкъуъра ман чи эркек!
 Агъу-агъу-агъу! Агъу-агъу-агъу!

Агъузарханума вичин гафар лагъайдалай къулухъ ТIуридин итимри къилер куърсарна,
 дишегълийри шел-хвална:

КIелед хивяй шим рахада,
 Чан Шарвили дидейрин!
 ТIури вацIун къум рахада,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Къуза пата къвед къугъвада,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Цавардагъдай лекъ къудгада,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Чархун къилел къунар агъзур,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Килигиз вун хъфей ягъуз,
 Чан Шарвили дидейрин!

Гаф хаз меци атІуз-атІуз,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Туна вуна вири ялгъуз,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Жезмач чавай дуъз чІал хъулгъуз.
 Чан Шарвили дидейрин!
 Вуна гатай а душманри,
 Чан Шарвили дидейрин!
 ХъайтІа вучда чун пашманриз,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Къуд патахъай гарар къведа,
 Чан Шарвили дидейрин!
 РикІер атІуз харар къвада,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Вахъай бес гъикІ атІуда вил,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Ви тарифрай ацІуда чел,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Вучда чна къвайтІа хъелер,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Пуч хъайитІа масан эллер,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Вучда чна тахтайтІа вун,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Бирдан герек атайтІа вун,
 Чан Шарвиля дидейрин!
 ГъикІ жеч герек чІехи арха,
 Чан Шарвилн дидейрин!
 Виридалай рикІиз багъа,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Вахъ вил хъижез шехъда эллер,
 Чан Шарвили дидейрин!
 РикІел хкиз кІвале-кІвале,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Чаз вун чІехи са кас хъанай,
 Чан Шарвили дидейрин!

Ваз асланрин гуж хас хъанай,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Къекъведайла зурзадай чил,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Чан атай хъиз юзадай чуъл,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Вуна пучна шумуд алчах;
 Чан Шарвили дидейрин!
 МуътІуъгъна ваз шумуд пачагъ,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Шумуда ваз ийиз гъуърмет,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Хкажнай ви нурдин къимет,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Акъатда мад векьер-цуьквер,

Чан Шарвили дидейрин!
 АцІуриз вун хъфей рекьер,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Таму-тара къада емиш,
 Чан Шарвили дидейрин!
 Ви вилернн алай нехиш,
 Чан Шарвили дидейрин!

ТІуридин дишегІияр чилел шехъна, Шемерханум гъуц — цава. ИкІ ирид югъни ирид йиф алатна. Ирид юкбузни ирид йифиз Агъзарханум гъуцрани абурухъ галаз зил къуна. Эхирни Шемерханум гъуцран вилерин экв зайиф хъана, лугъуда. Адан вилерин экв зайиф хъайила, чилел мичІивили лувар вегъена. Шемерханум гъуцраз къуват хгун патал ТІуридин халкъди къаварал чирагъар акъуд на, куъчейрал цІаяр авуна. Гъа икІ Шарвили гатфарин ракъинин эхиримжи нурди хутахна са йис алатна. И йиса вичихъ галаз ялна мадни ругуд йис тухвана.

И ирид йисуз ирид сеферда ТІуридин халкъди, Шарвили рикІел гъиз, Чехи ЦІузни Гъвечи ЦІуз талукъ гафар лугъуз, паяр акъудна.

И ирид йисуз, гъар йисуз пуд сеферда, ТІуридин халкъ БарцІиланни ЦІийивацран сурарихъ гелкъвена.

И ирид йисуз, гъар йисуз пуд сеферда, ТІуридин халкъ вичин рикІ алай пачагъ Багъринуран ва адан уьмуьрдин юлдаш ЦІийивацран сурарихъ гелкъвена.

И ирид йисуз, гъар йисуз пуд сеферда, ТІуридин халкъ Шарвили яшамиш хъайи кІвалерихъ гелкъвена, гъар йисуз пуд сеферда адан къула цІай авуна...

ТІуридин халкъ и ирид йисузни секиндив. яшамиш хъана, лугъуда. Душманри адаз басрух гузвачир. И гъал хъун ТІуридин халкъди Шарвилидин гъунар яз гъисабзавай. Вирида лугъузвай:

Аферин чи Шарвилидив пагъливан!
 Аферин чи Шарвилидив къагъриман!

Адан гъунар пара я,
 Пара я!

Ам дердериз чара я,
 Чара я!

Къалурзавач ада вич,
 Чи душманар ийиз гъич!

Шарвили я, Шарвили,
 Хкажай чи тІвар виниз!

Шарвили я, Шарвили,
 Хкажай чи кар виниз!

Ам чахъ галаз авазва,
 Анжах ам чаз аквазвач!

Анжах ам чаз аквазвач,
 Ам чахъ галаз рахазвач!..

Шарвили ракъинин нурди хутахай йисара чилин гъуц Атара ТІуридин халкъдив мадни гзаф куьмекар гана, лугъуда. Агъсакъалрин гафариз килигайла, малум жезва хъи, ТІуридин чилерал и вири йисара садрани и чкайра битмиш тахъай хътин бегьерар битмиш хъана.

Агъсакъалри мадни лугъуда хъи, бес нубатдин гатфар алукаяйла, виридалайни гуьлуьшан са юкбуз, пакамахъ лап фад, рагъ экъечІазавай чІавуз Цавардагъдин кукІвал вичин Целхем тІвар алай шивдал алаз, юкъва Алпандин тур аваз, Шарвили пайда жезва. Са шумуд декъикъада ватандилай вил аладарна, ам цаварал хъфизва.

Агъсакъалри мадни лугъуда хъи, бес Цавардагъдин кукІвал эвичІна, къуд паталай вил аладарайла, Шарвилидилай ухът алахъзава ва и ухътдин нефес Алпан уьлкведин чилел, гатфарин гъава хъана, чкІизва.

Агъсакълри мадни лугъуда хьи, бес ухът аладарайла, Шарвилиди вичи-вичикди лугъузва: «Гъеле гъахъ гъалиб хъанвач и дуьньядал. Гъеле инсанри сада-сад бейкеф авун, сада-садан хатур хун къанажагъда ама. Гъеле инсанрин арадай душманвал квахънавач, абурун руьгъ ми хьи хъанвач...»
Агъсакълри мадни лугъуда хьи, шивдал алаз Цавардагъдал Шарвили эвичІайла, шивдин кІвачер акъуна, чил зурзазва. И кардикай хъуьтІуьн ахвара авай чилин гъуц Атараз хабар жезва ва ам ахварай аватзава. Ахварай аватай Атар гъуцра гъерекатдалди чилел чан хкизва...

* * *

Мадни лугъуда хьи, са сеферда цавар, чилер къадарсуз экуь хъана.
И гъал арадал атун Шемерханум гъуцра хур ацІана нефес акъудунин нетижа тир къван.
Яргълди фикир-хиялна Шемерханума ва адаз эхирни цаварал къарай атанач.

Ам чилел эвичІна, яваш-яваш чуьллерани тамара къекъвена,
Шарвили фейи вири рекъерайни жигъиррай фена. Ада вири яргъи гад чилел къекъвез акъудна. Зул атайла, адан рикІе мадни сефилвал гъатна. РикІи вилериз накъвар гъиз, вилери абур кІвадариз хъана. Ахпа ам цаварал хъфиз кІвачин хъана. Ада чуьллерин, тамарин къилелай лув гана. Лув гудайла, векъерилай-къаларилай, пешерилай кап алтадиз эгечІна. Цацун валарилай гъил алтаддайла, цацари адан назик гъилер чухвана, гъилерикай иви кІвахъиз эгечІна. Амма гъуц-раз и кардикай гъич хабарни хъанач, ада вири затІарилай кап алтадун давамарна. Вилерилай къевезвай накъвари гъилерин тупІарикай кІвахъзавай ивидин стІалар аладарзавай. Векъер-къаларал, пешерал, тамун чуьлдин вири тІебиатдал а иви хъипи, жегъре, яру, туракъ хъана, алкІана.

Килигна Шемерханум гъуц тамуз-тараз ва адаз вичин вилериз акур рангар чими хъана, хуш хъана. Лув гуз, Шарвили рикІел къевез, ада герен-герен ухът аладардай, лугъуда. Гъар ада ухът аладарайла, тарарилай пешер кІвахъзавай. И кар Шемерханумаз хъсан акунач: ада цавуз хъфиз гъерекатна. Цавуз хъфизвай адан блушкадин ценери арадал гъайи гару къуд пад—гам-тар, чуьл—чуплах авуна.

Мадни лугъуда хьи, вахан зегъмет язух атана, вахахъ рикІ тІа хъана, Агъузарханум гъуц акъваз тийиз шехъна, адан накъвари тІебиат чуьхвена.

Мадни лугъуда хьи, гъар гатфар куьтягъ жедай къиляй, Шемерханум гъуц чилерал эвичІзава, вири гадди ам санай-саниз физ, къекъвезва, ада Шарвилидин гелер жагъурзава. Ахпа, зул атайла, вичи сад лагъай сеферда авур кар хуш хъана, къуд паталай гъил алтадиз, тІебиатдин ранг дегишзава. Лугъуда хьи, и карди ам машгъуларзава ва адан рихІелай Шарвили алудзава.

Мадни лугъуда хьи, вири къуьдди экуьнин гъуц ксузва. Ксудай чІавуз ада вичин яргъи аур гудай блушкадин ценер аладарна, авадарзава. Адан блушкадин ценери гузвай экв хъуьтІуьн чилїз гатфаралди бес жезва...

МАХАР КЪАРИ-БАДЕДИН ГЪАЙВАНАР

Хъана къван, хъанач къван са къарибаде. И къарибадедиз авай са кӀекни, са верчни, са хицӀни, са кацни лифер. Вичин гъайванрикай къаринбадедиз виридалайни гзаф кӀекни верч кӀандай. КӀекрен жгъа къизилдинди тир, вечерен — тум. КӀекре жугъундал ацукъна гъарайиз, бадедиз вахт чирзавай. АдӀан кеспи гъам тир. Вечре гъар киш юкъуз къари-бадедиз са кака хазвай. И кака гъакӀанди тушир: адан хъире къизилдинди, къен гимишдинди тир.

Гъар гъад юкъуз вечере хайи какани чантада туна, къари-баде Дербентдин базардиз рекъе гъатдай. Анай ада, кака маса гана, вичиз кӀани-такӀан къачудай. КӀекрехъни вечерехъ къари-баде къетӀен гелкъвезвай. Абуруз ада хъсан-хъсан тӀуьнар — хархарар, пахлайрин патар, нахутӀрин кӀусар, мух, къуьл... гудай. КицӀизни кацизни лифериз ада са артух яб ядачир.

Са сеферда, нубатдин гъад йикъан экуьнахъ къарагъна, къари-баде Дербентдиз рекъе гъатна. КӀвалаяй экъечӀдайла, хиялдай акъатна, адавай вар ахъаз тун хъана. «Яз гъаятда кицӀни ава, айвандик кацни ква, къавун чӀередал — лиферни, — лагъана ада вичи-вичикди, — зун хкведалди кӀекни верч гъабуру хуьда».

Фена къари-баде, фена, са къадар мензилдиз акъатна. Инал, галатнаваз, са геренда чӀурал ацукъайла, ам ахварал фена. Ахварал фенвай къари-баде аквада са сикӀрез. И сикӀ гзаф амалдар сикӀ тир. «Яраб и баде гъар юкъуз и рекъе вучиз авайди ятӀа? — фикирна ада. — Къари-бадейрин кеспи, цӀай авай къулан патав ацукъна, чпин яхун кӀарабар чими авун тушни?!» Темягъди сикӀ къари бадедин чантадиз килигуниз мажбурна.

Квез, зи дустар, лап хъсандиз чизва къари-бадедин чантада винел къизилдин хъире алай, къене пад, гимишдинди тир кака авайди. И кака аквада сикӀрез.

— А-гъан, — лагъана сикӀре, — и бадедиз верчер ава! Фена чуьнуьхна кӀанда абур. Къари-баде кӀвале авачир ихътин вахтни заз мад жагъидайди туш... Кака чантада эхцигна, сикӀ хуьруьз рекъе гъатна.

Атана сикӀ хуьруьз, къари-бадедин кӀвал жагъурна.

За квез лагъайвал, дустар, къари-бадедин кӀелай вар агалун алатнавай гъа!.. И фикир сикӀрен къилизни атанвай. Адазни бадейрин рикӀелай ара-бир затӀ-матӀ алатдайди чизвай.

Варцин хъиткьердиз къил сухна, сикӀ гъаятдиз килигна. Адаз гъаятдин пипӀе авай гъвечӀи хъурт къечӀязавай къизилдин жгъа авай кӀекни къизилдин тум авай верч акуна. СикӀрез, яргъал хъиз, кӀвалерин вилик ацукънавай кицӀни, айвандик къвалариз рагъ гуз къатканвай кацни, чӀередал къекъвезвай лиферни акунвай, амма абуру, меслятнавайбуру хъиз, сикӀрез гъич фикирни ганач. СикӀре, абуруз вич такурдай гъисабна, фена кӀекни верч къуна, там галай патлахъ чамарна.

СикІ хъфейла, кици кацивай хабар къуна: — Ваз сикІ акунани? — Акуна, — жаваб гана каци. — Чазни акуна, — лагъана къавун чѳередилай лифери. Ам тамуз катна. Ам гъана яшамиш жезвайди я.

— Куьне захъ хъсандиз яб акала, — меслятна кици, — са суьгъбет ийин чна... Зун квелай гъам яшдиз, гъамни акъулдиз чѳехи я. И кар квез хъсандиз чида. Чи иеси чахъ гзаф лис гелкъвезва. Ада чаз тухдалди недай затІ садрани гайиди туш. Чна лагъайтІа, адаз хъсанвилерилай гъейри, авур пис кар-затІ авач. За, квез хъсандиз чизва, адан кІвалер угърийрикай хуьзва. Каци адан кІатІа авай къуьл незвай къифер къазва. Лифери, къавун чѳередал ацукъна, «къугъ-къугъ» ийиз, манияр лугъуз, бадедин рикІ аладарзава... Амма бадедиз чун такІан я... Гъавилий куьне, дустар, базардай хтайла, адаз кІекни верч гъиниз фенатІа, гъеле-меле хиве къаз тахъуй!.. Зи меслят гъахъгинди я...

— Хъуй ман, чун рази я, — лагъана катили лифери.

Югъ няни жедайла хъиз, къари-баде базардай хтана. Гъаятдиз килигна ам, къураз килигна, куьчедиз килигна, «дуьдуь-уь-уь, дуь-дуь-уь-уь» лагъана, эвер гана... ваь, санани кІекни верч авач. Къалабулук акагай къари-бадеди, вичин мет-къил гатана, шелар авуна.

— Я кици, я къей кици, — лагъана ада эхирни кициз, — лагъ тІун бадедиз кІекни верч гъиниз фенатІа.

— Лугъудач, — рази хъанач кици. — Эвелдай вуна заз тухдалди як, фу це, ахпа лугъуда за ваз.

— Авач бадедихъ вун тухариз жедай къван якни фу, — лагъана къари-бадеди, — валлагъ авач.

— Бес ви суфрадик квай фу баят жезва хъи? Айвандин цларикай куьрсарнавай къахар чІур жезва хъи?

— Авач, авач, — атІай жаваб гана къари-бадеди. — Эвелдай зи кІекни верч гъиниз фенатІа лагъ, ахпа вечре кака хурай. Гъа кака

гваз зун базардиз фида. Анай за ваз ви рикІиз кІани затІар вири гъида. Якни гъида, чІемни гъида, фуни гъида... Рази хъанач кици. Къари-бадеди кациз минетна: — Я пси, я къей пси, гъиниз фена кІекни верч? Гъерекатна лагъ бадедиз. — Вуна заз тухдалди чІем алай фу, къатух це, ахпа лугъуда, — жаваб гана каци.

— Я чан пси, вири затІар гуда ваз бадеди, анжах кІекни верч авай чка лагъ заз... Ахпа вечре кака хурай. Гъа кака базарда маса гана, бадеди ви рикІиз кІани затІар вири къачуда.

— Бес ви къечер чІемйяй ацІанва хъи? Бес ви гетІеяр къатухдай ацІанвайди вуч я? Вахъ авачир вуч ава?

— Авач бадедихъ, валлагъ авач. Са хъуьтІуьн ражни гъеле бегъем хъанвач. КІекни верч жагъайла, бадеди ваз ахътин затІар гуда хъи, ахътин затІар! Абур акурла, сивиз цІаран яд атана, жуван пац фитІинда вуна! Кацни рази хъанач. Къари-бадеди къавун чѳередал ацукънавай лифериз лагъана:

— Я чан лифер, масан лифер, лагъ тІун бадедиз, кІекни верч гъиниз фенатІа.

— Вуна чаз икван гагъди гъич вилни ягъайди туш,— жаваб гана лифери. — Ваз чун авани-авачни чир хъайиди туш. Вуна чун садрани саймишнач... Гила ваз чавай куьмекни кІанзава... Сифте, чаз тухдалди твар це, садра хъайитІани са хъсанвал ая...

— Бадедихъ авач эхир квез гудай твар,— лагъана къари-бадеди.

— Ава, ава, — лагъана лифери, — ви кІатІа авай къуьл къифери незва... Чаз каци лагъана... Вун мутІлакъ я.

Лиферни къари-бадедиз куьмек гунал рази лъанач.

Чара-мумкин атІай къари-бадеди кициз тухдалди якни фу гана, кациз чІемни къатух гана, лифериз ири къуьл гана,

— Гила чна жагъурда ви кІекни верч, — лагъана гъайванри. Абур тамуз рекъе гъатна. Кицини кац чилай фена, лифер — цавай.

Гъайванар рекъе авай чІавуз са гъвечІи хътин марф къвана. Кицивайни кацивай сикІрен гелер квахъна. Гила вири умуд лиферик квай.

Са къадар мензилдиз лув гайи лифериз яргъай хъиз гум акъатзаваз акуна.

— Жагъана сикІрен къазма! — шаддиз лагъана абуру чпин дустариз — кицизни кациз. — Акуна-такуна мичи жезва, дустар, гъереката. Ахпа чи вилериз акваз амукъдач...

Фена агакьна ибур гурмагъдай гум акъатзавай къазмадив. Лифер чѳередал ацукьна, кицІ раќларихъ акъвазна, кацни — айвандал. ЭгечІна вирида гъарайиз. КицІи «ав-ав-ав» авуна, кацни «мя-я-яв» авуна, лифери «къубъгъ-къубъгъ» авуна.

И чѳавуз сикІре пичинал къажгъан эцигзавай. Адаз кІекни верч тукІуна, ргадай умуд авай. Къазмадин къуд патахъай зегъле тухудай гъарагъунрин ванер хъайила, сикІрез гзаф кичІе хъана. Гъерекатна кІвачерал мясерар алуќІна, ам, даќлардай хќадарна, катна.

Дустари къизилдин жгъа авай кІекни къизилдин тум авай верч хќана, чпин иесидив вахќана.

Гъа йикъалай инихъ къари-бадеди кицІизни, кацизни лифериз галайвилер ийизва.

ХАЛИДИКАЙ МАХ

Гатфарин вахт тир. Чиликай цІир, цуќ... хќатиз башламишнавай. Са юќбуз са девлетлу касдиз кІарасар атІана, тамай хќвезвай кесиб са лежбердиз халидин цил жагъана. Гзаф шад хъана адаз. «И цил за санал цада»,— хиялна ада ва къуд пата вил экъубрна. Адаз са хуьлен къерех хъсан акуна, гъанал ам цадайвал хъана. Амма цил чилик кутаз агаќнач, сада, зегъле тухудайвал, гъарайна:

—Эй, малќамут! Вуна анал вучзавайди я? И кас са девлетлудан гъилибанрикай тир. Ам вич хътин куќк ва тух балќІандал алай. —Валлагъ, заз ийиз кІанзавай са ахътин кар-затІ авайди туш,— лагъана дугъривилелди лежберди, — халидин са цил цаз кІанзавай заз...

— Халидин цил?! — ажугъламиш хъайи гъилибандин ацІай чиниз иви хъичена. — Эхъ, стха. И рекъелай жагъай са цил авай...

— И чил, нинди ятІа, рикІелай алатнавани вин?

— Валлагъ, алатнавач, стха, — жаваб гана лежберди.

— Зун вун хътин нитІрешан стха туш, квахъ инлай!

— Хъуй май,— лагъана лежберди ва руќвадикай хќудна, цил жибинда хутуна, вичин рехъ давамарна.

Са къадар рекъиз фейила, ам къум квай са чќадал агакьна. Инихъ-анихъ килигна, кас-мас такур лежбердиз халидин цил чилик кутаз кІан хъана. Гъа и арада, цавай аватайди хъиз, адан вилик чІем гуьцІнавай спелри цІарцІар гузвай, ажугълу къацу вилер авай са итим акъатна. Ам девлетлу фекъидин сухтайрикай сад тир. Ада гъарайна:

—Акъваз! Инал вучзавайди я вуна?

— Валлагъ, и халидин цил цаз кІанзавай заз...

— Фекъидин муќкуна халияр цадай ихтияр ни гана ваз, ан?!

— За и чќа ишлемиш тийизвай, гъакІан баябан чуьл я лагъана фикирнавай, — секин сесиналди жаваб тана лежберди. — Мад вучда къван, цадач ман, стха...

— Яргъияр герек туш квахъ инлай! — гъарайна фекъидин сухтади.

Пашман хъайи лежберди халидин цил жибинда хутуна ва вичин рехъ давамар хъувуна.

Са къадар мензилдиз хъфейла, лежберди, акъвазна, фикир-хиялна: «Яраб атІа яргъал Барзада цайитІа, и хали экъечІдач жал? А чилни иеси авачирди хъиз аквада».

Фена лежбер Барзадиз, санал тІвалуналди чил къечІяйиз эгечІна. Бирдан балќІанрин кІвачерин ванер акъатна. Къулухъ элкъвена килигай лежбердиз акуна: анихъай са виш кас яракъламиш хъанвай аскерар къвезва! Абур и вилаятдин хандин нуьќверар тир.

Атана агакьна нуьќверар. Абурун къиле авайда лагъана:

—Чун хандин итимар я, чи кеспи адан муќкар хуьн я. Вуна инал вучзавайди я?

—За ийизвай пис кар авайди туш,— дугъривилелди жаваб гана лежберди.

— Бес вуна инал чил къечІяйнава хъи? Белки вуна аникай къизилар хќудзаватІа?! Хандин къизилар? Лагъ къван садра. —Халидин са цил жагъанвай заз... Гъайиф атана, цаз кІан хъана...

Ингъе ам, стхаяр, — лежберди, руќвадикай хќудна нуьќверриз халидин цил къалурна.

—Халидин цил! Ван хъанани, гадаяр? — хъел кваз хабар къуна нуьќверрин къиле авайда. —

Халидин цил цазвалдай вичи! Гъа-гъа-гъа! Ваз вуч ихтияр ава хандин муќкуна халидин цилер цадай?!

Нуьќверри кесиб лежбердал чархар яна, ам балќІанрин кІвачерик акат тавуна кІам-шам амуќна.

Нуькверрин кьиле акъвазнавайда эмирна:
 — Акат чи вилик!
 — Я стхаяр...
 — Вилик акат!
 — Са цил тир заз цаз кІанзавайди... — Яргъияр герек туш!
 Чпин вилик кутуна, нуькверри кесиб лежбер хандин латав хкана. — Хан, вун сагърай, чна ви мулкунай са итим къуна хканва, — лагъана нуькверрин кьиле авайда. Халидин цил цаз кІанзавалдай вичиз...
 Гъуьлягъдин хътин къайи вилерай килигна, ханди лежбердиз гьал-агъвал ахъагъун эмирна. Лежберди хъайи-хъайивал ахъайна. Цегърен гелер квай са хъуьхъве гьил акІурна, яб акалайдалай къулухъ, ханди лагъана:
 — Вуна заз кІвалах авурди яни?
 — Эхъ, хан, вун сагърай, авурди я. Жегъил чІавуз кІвалахна за ваз.
 — Шумуд йисуз кІвалахна?
 — Дуьм-дуьз къад йисуз, хан. Фикирна ханди, фикирна, ва лагъана:
 — АкІ ятІа, вун, ягъалмиш хъана, зи мулкуниз акъатун мумкин кІвалах туш. Табзава вуна! Къад йисуз заз кІвалахнатІа, ваз Барзадин чил зиди тирди чир хъун лазим я...
 — Са цил цаз кІанзавай, хан, — язух къведай сесиналди лагъана лежберди.
 — Гадаяр, им къирмаждикай ая! Са рахун-луькІуьнни мад герек туш!
 Чпиз кІани къадар гатана нуькверри лежбер, амма лежберди эхна. Малдай хъиз, гъараяр физ, эхна. Бедендай иви авахъиз, галтад жезвай лежбердиз ханди лагъана:
 — И сеферда за валай гьил къачузва, вун зиндандиз гадарзавач, ахлад!
 — Хан, ви девлетар артух хъуй, — язух къведай сесиналди минетна лежберди, — заз и халидин цил цадай ихтияр це. Чилин са гъвечи кІус чара ая заз.
 Гатана пемпе авунвай кесиб лежбердин жуьрэтлувал акурла, хан хияллу хъана.
 — Чилин кІус?! — мурмурна ада вичи-вичикди ва, къайи хъверна, яргъал дагълариз килигна. — АтІа, шалман хъиз, агъадай винелди хкаж хъанвай дагъдин кукІуш аквазвани ваз?
 — Аквазва, хан.
 — Гъа кукІуш зи патай ваз хъуй.
 — Гзаф сагърай вун, хан, — разивал ва шадвал къалурна лежберди. — Вуна, жез хъайитІа, а дагъдин кІукІ зи патаз акъатнавайди тестикъарзавай чар ганайтІа, пис тушир ман...
 — Гуда, — лагъана ханди, — башуьсте. Гъваш, нуькверар, чарни къелем!
 Ханди гайи чарни жибинда туна, гуьгъуьнал хъуьруьнарни къивер алаз, галтад жез, кесиб лежбер рекъе гъатна.
 Ханди багъишай дагъдин кукІушдал рагарилайни къванерилай гъейри затІни алачирди лежбердиз чизвай. Амма ам жуьрэтлудаказ анал хкаж хъана. Адан бахтунай хъиз, кІунтІал гару гъайи са гъаб руг алай. Гъаруквада лежберди халидин цил цана. ВацІай гъана, са гичин ядни гана.
 Алатна са къадар вахтар. Са сеферда, рекъай фидайла, лежбер итим вичиз ханди багъишай дагъдин кукІушдиз килигна: къванерин гъамбардин къуд патахъай халидин къенерар авахънавай...
 Мадни са къадар вахтар алатна. КъенцІик са хали хъана. Йикъандавай-юкъуз ам чІехи жез башламишна. И кар лежбердин рикІиз гзаф хуш хъана. «Са юкъуз жуван хзан шадарда за», — фикирзавай ада.
 Гатун эхиримжи йикъар тир. Дагъларихъай экъечІзавай рагъ гила кесиб лежбердиз ханди багъишай кІунтІунихъай хкечІзавай.
 Са юкъуз хандин тавханайрик къалабулух акатна. Виридаз ханди кесиб лежбердиз багъишай дагъдин кукІвал пайда хъанвай аламатдин затІуникай хабар хъанвай.
 — За лугъузвай эхир, вучиз и рагъ икъван геж экъечІзавайди я лагъана! — гъуьлягъдин хътин къайи вилерай дагъдиз килигна хан. — Гъереката, зи дурбуяр гъваш!
 Нуькверди, дурбуяр гъана, хандив вугана.
 Хан мукъуфдивди дагъдин кукІваз килигна, Адай гъарай акъатна:
 — Вагъ, ам хали я хьи! Зи хали-и!
 — Гъелбетда ам ви хали я, хан, — са сивяй лагъана нуькверри.

— А нитреш лежбердиз а кIунтI багъишайдини зун я, вахчудайдини зун! Низ чизвай анал акъван зурба халияр жедайди... АтIана хкваш а хали!

— Хан, вун сагърай, — лагъана нуькверри, — ам гъакIан хали туш, аламатдин хали я. Къе акурвал, ам пака амуькзавач: фад-фад еке жезва. Зурба цел хъиз, акъаж жезва ам! Къваларал алай чIулав рангунин зулар йикъа са шумуд чипIинин гъяркъуь жезва... Ша чна ам атIуз тади тийин. Ам гъеле дигмиш хъанвач.

Къадарсуз шад хъайи ханди лагъана:

— АкI ятIа, къенин йикъалай чна вирида адал къаравул чIугвада. Гъа дагъдин тIулал фида чун. Вири зи ярар-дустариз хабар це. Фекъи-фахра, девлетлу гъар са кас, зи хабар агакънамазди атурай. Хзанарни галаз атурай. Межлис къурмишзава лагъ. Дагъдин тIулал алачухар ягъа. Малар, гъерер тукIукI, аниз гъар са затI твах. ЧIачIани чехир булдиз твах! Межлисдин эхирдай чна гъа хали неда! Нуькверар хандин буйругъ таммариз рекъе гъатна...

Хабар нивай, хабар кесиби лежбердивай. Са юкъуз ам халидиз килигиз, ам дигмиш хъанватIа акваз, фидайвал хъана. Дагъдив агакъайла, аквада адас: дагъдин тIулал алачулар, са гъаф къадар инсанар ала. Ибур вужар ва вучтинбур хъуй? Мукъув агакъайла, адас а инсанар ханни адан нуькверар, девлетлу итимар, фекъияр, папар, аялар тирди чир хъана.

— Аферин, лежбер, аферин, — лагъана ханди кесиби акурла. — Жуван хандиз зурба хали битмишарна вуна...

— Хан, вун сагърай, ам зи хали тушни къван? — къалабулук акатнаваз, хабар къуна лежберди.

— Гъа-гъа-гъа! — хъуьрена хан. — Ви ха-ли-и! Ваз хали вуч герек авай затI я? Кесибри халияр недайди яни къван? Квез ван къвезвани, гадаяр?

Инал кIватI хъанвай инсанри кесиби лежбердал хъуьруьнар ийиз, адан намусдик хуькуьриз эгечIна.

— Хан, вун сагърай, — лагъана рикIивай кичI акарай лежберди, — и дагъдин кIукI вуна заз багъишной эхир?! Ингъе вуна ви гъилелди кхъей чарни.

— Вуч лагълагъар я?! — кIвач чилел гъалчна, гъарайна ханди. — Яхъ, гъилер-кIвачер кутIуна адан! Тухвана зиндандиз гадара!

Нуькверри гъасятда хандин эмир къилиз акъудна. Кесиби касдиз ханди гайи чарни кIус-кIусна, кана.

Мадни са шумуд югъ алатна. Халидикай акъван зурбади хъанвай хъи, куьне лугъуда, алай дагъдал са дагъ мадни эхцигнава. Алачухрик ксуз, къарагъиз, межлис йикъандавай-юкъуз гурлу ийиз, хандини адан итимри вахтар кеф-кефина акъудзавай.

Са экуьнахъ кIватI хъана вири: хан, нуькверар, аскерар, хандин мугъманар...

— Бес я межлисар! — эмирдин сесиналди лагъана ханди. — Межлисрикай шит хъанва зун... Хали тIуьна, кIвалериз!

Бирдан «Танкъ-ранкъ» авур сесер акъатна. Хали вич-вичелай къенцихъай галатна, дагъдин тIулал алай инсанрал аватна. Абурукай гъич садни къутармиш хъанач, вири телеф хъана.

Кесиби лежбер вич хътин кесибри хандин зиндандай акъудна.

АЦИ-БАЦИ ВА АДАН ДУСТАР

Вуч хъсан я гатун югъ,
 Вуч хъса-ан я-я-я!
 Вуч масан я гатун югъ,
 Вуч маса-ан я-я-я!
 Вуч ширин я гатун югъ,
 Вуч шири-ин я-я-я!
 Къацу я чуьллер,
 Михьи я цуьквер,
 Михьи-и я-я-я!

Ихътин шад мани лугъуз-лугъуз, Аци-Баџи вичин дуст Къуьрен патав физвай. Къуьрез ада вичиз бадедивай ван хъйи мах тухузвай.

Са къадар рекъиз фейила, Аци-Баџидал вичелай чџехи фитедин бар'балаг авадарзавай Пепедшараг гьалтна.

— Къуватар хъуй! — лагъана Аци-баџиди.

— Сагърай, — жаваб гана, адаз чапрас-чапрас са вил яна Пепедшарагди ва, вичин къуватлу патахъ кџвачер чиле акџурна, барбалагдиз рум гана. Барбалаг къурай векъин къалунихъ галкџанвай, гъавиляй Пепедшарагдивай сакџани ам авадариз жезвачир.

— Куьмек гудани? — дуствилелди хабар хъуна Аци-Баџиди.

— Герек авач, — Пепедшарагди хъилелди жаваб гана. — Ви куьмек галачизни жеда...

— Са манини лугъуда за ваз, — меслятна Аци-Баџиди.

— Кџандач заз ви мани.

— За ваз са хъсан махни ахъайдай...

— Махарни жуваз тур! — гъарайна Пепедшарагди.

Аци-Баџиди, мягътел хъана, къуьнер агажна ва вичин рехъ давамарна.

Тамун жигъирдилай элячџайла, Аци-Баџидиз ригеярни аламай еке са къуьлуьн твар тухузвай Цеквешараг акуна. Залан твар ялдай къван адан аман атџанвай.

— Къуватар хъуй! — лагъана Аци-Баџиди Цеквешарагдиз.

— Сагърай, — жаваб гана Цеквешарагди Ам, кџвач-кџвачел вегъена, къуьлуьн тварцихъ агалтна, ял ягъиз ацукъна.

— Куьмек гудани, дуст?

— Ваъ, герек авач, — хъилелди жаваб гана Цеквешарагди.

— За ваз хъсан са манини яда-е!..

— Кџандач заз ви мани!

— Са махни ахъайда за ваз.

— Махни ваз амукърай, заз кџандач, — хъилелди лагъана Цеквешарагди.

Мягътел хъайи Аци-Баџиди къуьнер агажна ва мадни вичин рехъ давамарна.

Ваџун и патай а патаз вегъенвай кџарасдилай — муькъвелей элячџайла, Аци-Баџидиз Къалгъандин цуькведиз янавай ажугълу гъуьрчехъан, Хашунин чилина гъатнавай, Чџижрешараг акуна. Чџижрешараг чилини хъсандиз къунвай, гъавиляй адавай анай, гъикъван алахъзавайтџани, экъечџиз жезвачир.

— Куьмек гудани? — дуствилелди хабар къуна Аци-Баџиди.

— Герек авач! — хъилелди жаваб гана, Чџижрешарагди.

— Вавай чилинай экъечџиз жезвач эхир?!

— Жеда завай, жеда!

— Манини чирдай-е за ваз. Хъсан са мани. Ваз гъич садрани ван тахъай, вуна гъич садрани ягъ тавур мани.

— Герек туш заз ви мани, — жаваб гана Чџижрешарагди.

— Са махни ахъайда за ваз... Зи бадеди заз. ахъагъай цџийи мах.

— Кџандач заз ви мах! — гъарайна Чџижрешарагди.

Къадарсуз мягътел хъана Аци-Баџи. Ада, вичин къуьнер агажна, рехъ давамар хъууна.

— Къенин югъ ихътинди вучиз ятџа яраб? — вичи-вичикди веревирдзавай Аци-Баџиди. — Вири къе кџевени ава, виридак хъелни ква. Белки цџифедивай ятџа? — ам, къил хкажна, цавуз килигна: цавал цџифедин гъич са гъвелни алачир. — Ала-а-мат! — къил галтадна Аци-Баџиди, — Бес къе югъ икъван писди вучиз я? Къуьрекни хъел кваз хъайитџа, бес за мах низ ахъайда?! Ахпа ам зи рикџелей алатдайди я! Бадеди гъаф махар ахъайзава къван... Акъванбур рикџел аламуькдани?!

Жуьреба-жуьре хиялрик кваз, Аци-Баџи къалин валара авай вичин дуст Къуьрен кџвализ гъахъна. Къуьр кџвале авай. Ада вичиз гуьлуьтар хразвай. Аци-Баџи акурла, Къуьрез гъаф шад хъана. Ада вичиз дустуни гъайи цџийи махунихъ гъаф шириндиз яб акална. Аци-Баџи Къуьрез манини лугъуз эгечџина:

Вуч хъсан я гатун югъ,
 Вуч хъса-а-ан я-я-я!
 Вуч масан я гатун югъ,
 Вуч маса...

- И мани ваъ, и мани ваъ! — вичин мани акъвазарна Аци-Бациди, — маса мани лугъуда за... И мани хъсан юкъуз ядайди я. Къени югъ... Къенин югъ, икъван писди вучиз ятла, лидачни ваз?
- Пис йикъар жедайди туш, — жаваб гана Къуьре.
- Тахъайла, бес чи дустариз къе хъел вучиз ава?
 — низ?
- Пепедшарагдизни, Цекврешарагдизни, Чижрешарагдиз... Абуруз зи куьмек клан хъанач... Чеб, лагъайтла, кеве авай!
- Аквадай гьаларай абурун гуьгъуьлар авач, — жаваб гана Къуьре.
- Гуьгъуьлар? Абур вуч затлар я, гуьгъуьлар?
- Гуьгъуьлар... Гуьгъуьл... За ваз гьикл лугъун, гьикл за вун гъавурда тван, Аци-Бацци: Мисал яз, вун шадди я. Ваз хъуьрез, рахаз, манияр лугъуз, махар ахъайиз, къугъваз кланда. Им ви гуьгъуьлар хъсанзава, абур вахъ ава лагъай члал я. Сад вахъ галаз къал хъайитла ва я вавай са клвалах тамариз тахъайтла, вун пашман жеда. Ам ви гуьгъуьлар авач, абур члур хъанва лагъай члал я... Гуьгъуьлар хъсан хъун, хъуьрез, шадвал ийиз клан хъун лагъай члал я.. Гила чир хъанани ваз?
- Чир хъана, — жаваб гана Аци-Бацци. — Гуьгъуьлар авачирла, закни хъел акатун мумкин яни?
- А кар заз чидач, — жаваб гана Къуьре. — Чун къвед фадлай дустар я, амма заз вак хъел кваз гьич садрани акурди туш. Вун гъамиша шадди ва къениди я.
- Чухсагъул, дуст кас, — лагъана Аци-Бацци, — вунни къениди ва шадди я... Мадни вичин манидал илигна, Аци-Бацци рекъе гьат хъувуна.
- Фена, фена, къубудал агакъайла, Аци-Баццидиз шехъзавай Чижрешарагдин ван хъана. Килигайтла. Чижрешарагдал чилер ахтармишиз атанвай ажугълу гъуьрчехъан Хаш тлвал гъаз гъавалат хъанва. «Идаз куьмек тагана жедач, — лагъана Аци-Баццидиз вичи-вичикди. — Еке са Хаш жен, бици Чижрешарагдал гъавалат жен?! Гъахълувал гъинава?»
- Аци-Баццидиз Хашунин гъиле авай тлвал акъудна, яргъаз гадарна, ахпа Чижрешараг чилинай азадна.
- Ви гуьгъуьлар авач, дуст кас, — лагъана Аци-Бацци Чижрешарагдиз, — гъавилияй вак къе хъел ква.
- Гуьгъуьлар авач?! Абур вуч затлар я а гуьгъуьлар? — мягътел яз хабар къуна Чижрешарагди.
- Ша захъ галаз. Са гъвечи эха, ахпа лугъуда за ваз, — меслятна Аци-Бацци.
- Тамун жигъирдал агакъайла, абурал, къуьлуьн твар ялиз тежез, шехъзавай Цекврешараг гьалтна. Аци-Баццидиз адав гъай къуьлуьн твар цекверикайни ригейрикай михъна.
- Ви гуьгъуьлар авач, — лагъана Аци-Бацци Цекврешарагдиз.
- Вучтин гуьгъуьлар?! — мягътел хъана Цекврешараг. — Абур вуч затлар я?
- Ахпа лугъуда, дуст кас. Исятда ша чахъ галаз.
- Гъиниз?
- Зи бадедин патав... Чна ваз къуьлуьн тварни ялиз куьмек гуда. Тушни, Чижрешараг?
- Гьелбетда гуда, — шаддиз жаваб гана Чижрешарагди. — Вуна зазни куьмек ганачни къван, Аци-Бацци?!
- Куьн къведни хъсан дустар я, аферин, — лагъана Аци-Бацци. — Са мани лугъуда за квез, куьне анжах яб акала.

Вуч хъсан я гатун югъ,
 Вуч хъса-а-ан я-я-я!
 Вуч маса-а-ан я гатун югъ,
 Вуч маса-а-ан я-я-я!..

Са къадар рекъиз хъфейла, дустарал, фитедин барбалаг авадализ тежез, хъилелди адал гъутар илигнавай Пепедшараг гьалтна.

— Акъваз, — лагъана дуствилелди адаз Аци-Бациди. — Акл вуна а барбалаг кукварунни мумкин я... Ваз хъел къемир, дуст кас, къе ви гуьгъуьлар авач. Чна ваз куьмек гуда. — Вуч затлар я а гуьгъуьлар? — хабар къуна Пепедшарагди. — Недай затлар яни абур?

— Ваъ, дуст кас, гуьгъуьлар недай затлар туш. Абур гзаф хъсан маса затлар я.

— Заз гишинзава, — лагъана Пепедшарагди.

— Зазни! — рахана Цекврешараг. — И къуьлуьн твар ви бадедиз гуда за, Аци-Баци. Къуй ада чаз фу чурурай.

— И барбалагни гьадаз хъурай! — меслятна Пепедшарагди. — Гъазур пичина кудай затл жеда адаз.

Аци-Бациди, разивал гана, манидик кекаяна:

...Къацу я чуьллер,
Михьи я векьер,
Михьи-и-и я-я!
Шад я къе цуьквер,
Шад я чи риклер,
Ша-а-ад я-я!

Абур Аци-Бацидин бадедин патав хтана.

— Аферин квез, — лагъана Аци-Бацидин бадеди, — куьн зурба, къегъалар я. Икъван еке къуьлуьн тварни, икъван зурба барбалаг гъар нивай хъайитлани ялиз жедайди туш! Куьн гзаф къуватлубур я... Анжах куьне, балаяр, и къуьлуьн тварни и барбалаг куь дидейриз хутах. Абуруз герек жеда и затлар. Фу квез бадеди гьаклани гуда...

— Ваъ, баде! — саки гъарайна, са сивяй лагъана Пепедшарагдини Цекврешарагди. — Ибур чаз чуьлдай жагъанвайбур я, дидейрини са гафни лугъудач.

— Акл ятла, хъурай, зун рази я, зи балаяр. За гъа куьне лагъайвал ийида. Бадеди, куь риклиз гьикл кландатла, гьакл ийида. Аферин.

Хърак цай кутуна, фу чрадалди, Аци-Бациди вичин дустариз гзаф хъсан са мах ахъайна. Къведай сеферда а мах за квезни ахъайда, зи гъвечли дустар. И сеферда за жуван ихтилат куьрелди куьтягда.

Ихтияр къачуна, Аци-Бацидин бадеди вугай гъвечли гетлени гваз, Чижрешараг даклардай чуьлдиз экъечлна. Са тлимил вахт алатайла, цуькведилай цуькведал лув гана, гетле виртледив ацурна, Чижрешараг элкъвена хтана. Ширин виртледихъ галаз дустари чими фу тлуьна, чеб тухарна.

— Гила куьне куьн гьикл гьиссзава? — хабар къуна Аци-Бациди, хъуьцуганрихъ агалтна, къулайдиз ял язавай вичин дустаривай.

— Хъсандиз! — са сивяй жаваб гана абуру.

— Манияр ядай гъевес авани квехъ?

— Ава, Аци-Баци!

— Хъуьруьнар ийиз кланзавани квез?

— Ава!

— Аватла, квехъ гуьгъуьларни ава, — лагъана Аци-Бациди. — Гъамиша чир хъухъ: шадвилерал рикл хъайи вахт, квехъ гуьгъуьлар авай, куь гуьгъуьлар хъсанзавай вахт я! Гуьгъуьл — им шадвал я!.. Зазни и кар зи бадедивай чир хъана...

КЪАНБА КЪИФ ВА ЧУБАН

Хъана къван, хъанач къван са чубан. И чубандин тварни Чубан тир. И Чубанди и къил а къил авачир мулкарин иеси тир Бицлир пачагъдин зурба суьруь хуьзвай. Пакамалай няналди чуьлда лапагрихъ гелкъвезвай Чубан къаних ва гзаф мутлакь, акъулсуз пачагъ Бицлира гъамиша гишила

тазвай. Адан чантада твазвайди пуд туб кван кьуру фу тир. Кесиб Чубандиз лагъайтла, са кьат хзанни авай...

Гатун гзаф гуьзел са югъ тир. Чубан, пачагъ Бициран суьруь къацу яйлахдиз ахъайна, фу неда лагъана булахдин кьилел алай тарак фена. Анал ада вичин чанта тунвай.

Чанта ахъайна килигайтла, ана са кьиф ава.. Къанба Кьиф! Фу амач... Гила вучда? Гишила ацукъдани? Шехъна Чубан. Чантадин сивни ада чугваз-чугваз кутунна.

— Гила за вун гъа и чантада аваз агъа дередай авахъзавай вацгув вугуда, — лагъана Чубанди Къанба Кьифрез.

— Зи кьилел къаза гьимир, минет хуй, — тлалабна Кьифре, — захъ гъвечи балаяр ава. За ваз хъсанвилер ийида.

Язух атана Чубандиз и кьиф. Адахъни, вичихъ хьиз, балаяр ава эхир. Чебни гъвечи балаяр я. Абур кьилел диде алачиз гьикI тада? Жув гишила рекъизваз хъайитлани, ахътин кьиф къутармишна кланда эхир. Балайрин язухдай...

Чубанди Къанба Кьиф ахъайна, лагъана:

— Ахлад жуван балайрин патав.

— Вуна заз ви квалин рехъ чира, — лагъана шад хъйи Къанба Кьифре, — за вун риклелай алуддач, хъсанвилер ийида...

— Вуна заз ийидай хъсанвилер гъа ихътинбур тушни, дуст кас? — кьил галтадна, наразивал къалурна Чубанди. — Гъа икI зун гишила тун тушни ви мурад!..

— Ваъ, — лагъана Къанба Кьифре, — акI жедач, жуваз лагъайвал ая, вун пашман жедач.

Кьифрен дугъривал акурла, Чубанди адаз яргъай аквазвай вичин асклан къазма къалурна.

«Сагърай, кесиб Чубан!» — лагъана, Къанба Кьиф хъфена.

И югъ алатна. Экуьнахъ фад къарагъай Чубандиз квалин юкъвал са гьамбар къуьлуьн кьилер алаз акуна. Шад хъйи ада паб ахварай авудна ва лагъана:

— И савкъват Къанба Кьифре гъанвайди я. Къе чи руфунар тух жеда. Зун суьруь гваз фида, вуна и къуьлуьн кьилер гатана, тварар къуд, гъилин регъвера регъвена, гъур ая ва фу чуруж. Халисан регъуз тухумир, пачагъдин итимриз чир жеда.

Шад хъйи паб гьасятда кардив эгечина.

Гъа икI Къанба Кьифре гъар юкъуз Чубандин хзан шадариз хъана.

Хабар нивай, хабар Бицир пачагъдивай! Са юкъуз экъечIда печать вичин мулкариз килигиз. Тамал-тарал, къурухрал цар илитина, агакьна ам никлерив. Къуьлуьн никлиз килигайтла, пачагъдиз ам кьери хъанваз акуна. Гъиниз фена къуьлуьн кьилер? Ни тухвана? Гъич нуькIревайни гатуниз тежезвай пачагъдин никлик яраб вилиз таквадай угъри акатнава жал?! Гъарай акъатна Бицир пачагъдай! Мет гатаз, къве гъиливни кьилин чарар чухвана ада. Цел хътин, зурба руфунни гатана вичин. Гъекъни каф хъана, хтана ам тавханайриз, нуькверриз йифиз-юкъуз никлел къаравул чугун эмирна.

Бицир пачагъдин нуькверрин вилер гзаф хцибур тир. Абуруз йифизни, юкъуз хьиз, аквадай...

Къвед-пуд юкъуз къаравул чугурдалай къулухъ, аквада нуькверриз — никле сада сам атлузва. Хъсандиз килигна абур: Къанба Кьиф я! Са шумудра Бицир пачагъдин члехи клатлай къуьлуьн тварар чуьнуьхай Къанба! Ата чавуз нуькверриз къаз клан хъанай Къанба, амма къаз хъаначир: катнай. Гилани абурун ийир-тийир квахъна. ГьикI къада икъван зурба Кьиф?! «Гъанал акъваз!» — гъарайна пачагъдин члехи нуькверди. Кьифре адаз гъич ябни ганач. Къуна сиве яргъи сам галай къуьлуьн са кьилни, катна гуьлле хьиз! Калтугна къаз клан хъана нуькверриз, амма Къанбадихъ агакъдани абур?! Кандатла вичиз Бицир пачагъдини галтуграй!..

Нуькверри акур-такурдакай, хъйи-тахъайдакай пачагъдиз ихтилатна. Хъел атана пачагъдиз Къанба Кьифрекай ва гъарайна:

— Гъиле гъатнамазди, твалуникай ийида ва ам! Гъа и гъилералди! Тумуниз твални яна, ахъайда!

— Вучиз ахъайда? — хабар къуна нуькверрикай сада. — Ахъаймир, асмиша!

Пачагъди вичин чларчи къунвай кьил къве гъиливди чуькъвена, фикир-хиялна, нуькверди гайи теклиф дуьзди яз гьисабна. Амма я пачагъдиз, я адан нуькверриз Къанба Кьиф къадай са фенд жагъизвачир. Хейлин вахтунда фикирар хъувурдалай къулухъ, Бицир пачагъ рахана:

— КІватІа зи виляятда авай къван кицІер! Къуна Къанба Къиф, зи патав хкида куъне! Тум къуна! ТахъайтІа ада куън кІасда...

Туна гуьгъуьна кицІерин нехир, гъатна рекъе нуькверар Къанба Къиф къаз. НикІерив агакъиз кІамшам амайла, аквада кицІериз яръай хъиз са къуьр. Калтугда абур къуьрехъ, калтугда... Квахъна вилерикай кицІер! Нуькверри гъикъван эвер ганатІани, хтанач абур.

Ийир-тийир хъанвай нуькверар къулухъди элкъвена, пачагъдин патав хтана, агъвалат адаз ахъайна.

Мадни кІевиз, мет-къил гатаз, шехъна БицІир пачагъ.

Гилад вучда? ГъикІ къада Къанба Къиф? Ам такъуртІа, гвенар гуьдалди никІе къуьлуьн гъич са къилни амуькдаиди туш! —Ша чна адал цура кстахдиз хуьзвай чи жунгавар гъалдарин. Сабуру къада ам! — лагъана пачагъдин чІехи нуькверди.

— ТахъайтІани! За абурукай вучзавайди я хвена?! Къанба Къифни къаз тежедай жунгавар жедани?! — шад хъана БицІир пачагъ ва вичиз меслят къалурай нуьквердин къилин кІукІни кукІваз са темен гана, вичин цел хътин руфун чухвана, лагъана: — Гъерекатна никІиз гъала зи жунгавар! Гъич са декъикъани энгелмир!

Гзаф пис жунгавар тир пачагъдин жунгавар. Чебни анжах мух гуз хвенвайбур тир. Гзаф пехъи, гзаф дили жунгавар тир.

Йиф алуькнавай, гъавилъй нуькверри, пачагъди лагъайвал, энгел тавуна, кІвалах къилиз акъудиз башламишна. НикІив агакъайла, акуна абуруз накъ хъиз, сам атІузвай Къанба Къиф. Ахъайна нуькверри жунгавар, Къанба Къифрел, тІуб туькІурна: «АтІа Къанба къуна, инал хкваш!»

Жунгавриз Къиф аквазвайди яни, абур гъадан къайгъуда авайди яни? Яшамишрай чи руфунар лагъана, абуру патав гвай мухан никІел гъужумна. ТІурди тІуьна, кІур гайидаз кІур гана, са къадар техил пучна.

КичІе хъайи нуькверри са гуж баладалди жунгавар никІяй акъудна. Хъайи кардикай хабар агакъайла, БицІир пачагъди, мет-къил гатаз, шелар авуна.

Гилад вучда? Крар мадни чІур жезва. И Къанбадин гъилъй, тІурди тІурдакай жезвач. Мад им зун хъанач хъи, БицІир пачагъ туш хъи зун! Са Къанба Къифни къаз тежезвай и дуьньядал аламукна вучда? Гзаф фикирар-хиялар авуна пачагъди, амма адан къилиз хъсан са меслятни атанач. Руфунни чухвана ада вичин, амма куьмек хъанач. Нуькверарни адан вилик къилер агъузна акъвазна.

— Вири виляятдиз хабар чукІурда! — гъарайна эхирни БицІир пачагъди. — А Къанба Къиф за гъикІ хъайитІани къада!

БицІир пачагъдин виляятдин гъар са пипІе гъа йикъара гъулгъула гъатнавай. Вирида пачагъдиз куьмек гуникай фикирзавай, веревирдерзавай. Виляятдин вири цларални, тарарални жугъунрал ихътин гафар кхъенвай чарар алкІурнавай:

«Ни заз, машгъур пачагъ БицІираз, Къанба Къиф къаз куьмек гайитІа, гъадаз за жуван виридалайни зурба кІатІай са киле къуьл багъишда!»

Хабар нивай, хабар КафтІар Къаридивай! КафтІар Къаридиз Къанба Къифрекай гзаф хъел авай. Вучиз ятІа чидани квез? Вучиз лагъайтІа, Къанба Къифре жакъвана, КафтІар Къаридин шаламрин кІанерай тІеквенар акъуднавай. Гъа тІеквенрай цаз-къумбак акъахдай къван, КафтІар Къари михъиз гъелек хъанвай.

КъецІи ийиз, къецІи ийиз, гзаф ажугълу яз атана, КафтІар Къари пачагъдин патав ва вичин куьмек теклифна:

— Пачагъ, вун сагърай! — лагъана ада шелни хуьруьн акахънавай сесиналди, — Заз чида Къанба Къиф къадай амал. Ам зи хурукайни са шумудра хкатнавайди я. Зи хъел ви хъилелай тІимил туш. Ингъе, и шаламар шагъидар я! — КафтІар Къариди пачагъдиз вичин шаламрин кІанер къалурна.

— Фад лагъ! — эмирна БицІир пачагъди. — ТахъайтІа, атІуда за ви гардан!

— Лугъуда! — гъарайна КафтІар Къариди. — Эвелдай савкъват це. Шаламар! ЦІийибур!

— Киле къуьл, — лагъана пачагъди.

— Шаламар! — тикрарна КафтІар Къариди.

— Къуьл! Меслят хъайивал! — къил галтадна пачагъди.

— ЯтІа зун хъфена, — лагъана КафтІар Къариди.

— За ви гардан атІуда!

— АтІутІ. Ваз кьиф ни кьадатІа килигда зун...

— Къанба... Гуда-а-а! — вилерилай накъвар къвез-къвез разивал гана Биціир пачагъди.

Гъиз туна пачагъди вичин чІехи нуьквердив ціийи шаламар, вугана КафтІар Къаридив. Амма вичин вилер а шаламрилай сакІани алатзавачир. Гъакъван гъайиф хъанвай адаз вичин гъилий ціийи шаламар акъатун. Мад вучда кван?!.

Шаламар гъиле гъатай КафтІар Къариди хъуьчІуьк квай шешелдай са вил буьркьюь кац акъудна ва лагъана:

— Гъа и каши кьада ви душман Къанба Къиф. Кьада ва неда!

— Ваь! — гъарайна пачагъди. — Къурай, амма тІуьн тавурай! Ван хъанани? Эвел а Къанба заз кьалура, за жуван рикІе авай мукъилиз акъудин! Рази хъана КафтІар Къари, вугана пачагъдив са вил буьркьюь кац. Няниз тухвана нуькверри и кац никІиз ва сам атІузвай Къанба Къиф адаз кьалурна. Галтугна са гуж-баладалди кьуна кац Къанба Къиф ва нез кІан хъана адаз ам, амма нуькверри Къанба адавай кьакъудна, тум кьуна пачагъдин патав хкана.

Ажугъламиш хъанвай пачагъди кьуна Къанба Къифрен тум, куьрсарна гъиликай, кулуни кьалуналди гатана.

— Дуьз лагъ, низ чуьнуьхзава вуна зи никІяй кьуьлуьн кьилер? Эгер хиве кьуртІа, ахъайда за вун, тахъайтІа гъа вун кьур КафтІар Къаридин са вил буьркьюь кацив нез тада, — лагъана пачагъди.

Чара атІай Къанба Къифре хиве кьуна.

— А-гъан! — къавар алатдайвал гъарайна пачагъди ва гъа и арада адавай тирш ягъун хъана. Тирш ягъайла, адан гъилий Къанба Къифни аватна. Ам кІвалин пипІе авай са тІеквенда чуьнуьх хъана. — Исятда кьуна гъана, зи вилик метІерал акъвазара а Чубан! — эмирна Биціир пачагъди вичин нуькверриз. Къаних пачагъдивай вичин Чубандин руфун тух хъана эхиз жедайни мегер?!.

Йифен кьулариз месикай хкудна гъана, нуькверри Чубан пачагъ Биціиран вилик метІерал акъвазарна.

Пачагъди артух яргъияр авунач. Ам Чубандиз, элкъвез-элкъвез, ажугълу вилерай килигна, кьве гъиливди вичин руфун чухвана, кьулан тІуб сарарик кутуна хкудна лагъана:

— Куьрсара! Къеледин кьулухъ галай хат-рут таракай куьрсара!

— Гъи жуьреда куьрсарда, пачагъ? — хабар-кьуна чІехи нуькверди.

— Къилихъди, — лагъана пачагъди. — Гъа саягъ хъсан я. ТІуьр зи фу сивяй ават хъийида адан! Гъереката!

Чубан таракай куьрсарна, пачагъ ва нуькверар архайиндиз ксана. КафтІар Къари вичин са вил буьркьюь кацни ціийи шаламар гваз, кьецІи ийиз, кьецІи ийиз, атайвалди хъфена.

Хабар нивай, хабар Къанба Къифревай! Пачагъдин тавханадин полдни кІаник квай рекъай ам чуьлдиз экъечІна. Къуд пад ахтармишна, ам хатрут тараз акъахна. Вичин хци сараралди ада Чубан кутІуннавай епер атІана.

Аватна тІимил тІар хъанатІани, Чубан сагъ-саламатдиз амукъна.

— Вуна фикир ийимир, — лагъана хиялрик акатна ацукънавай адаз Къанба Къифре, — за вакай пачагъ ийида.

— Э-э-эгъ, вуна гайи куьмекди зун и чкадал гъанва, дуст кас. Вун, лагъайтІа, гила заз пачагъвилер гузни гъазур хъанва. Ам кьилиз акъат тийидай месэла я, ам анжах ахваррай аквадай, махарик жедай кар я. Кесибдиз пачагъвилер аквадани, жагъидани?! Пачагъди, зун кьаз туна, гьикІ хъайитІани жазаламишдайди я.

— Акъваз, яб акала, — лагъана меслятдивди Къифре. — Гзаф йикъар тир за фикир-хиял ийиз. Эхирни заз са фенд жагъанва, амма чидач ман чавай ам кьилиз акъудиз жедатІа. Ваз аквазва хъи, и пачагъ акъулсузди я. Нуькверарни гъадалайни фейибур я. Зи гуьгъуьниз абуру кицІер ахъайна, жунгавар гъалдарна зал. Мадни низ чида абуру вучдайди тиртІа, эгер КафтІар Къаридин кац хъаначиртІа... Гъавилай зи фикир-хиял кьилиз акъатун лазим яз аквазва заз. Ша захъ галаз, геж тийин чна...

Къифре Чубан са еке фурун патав тухвана ва адаз ана авай балкІандин леш кьалурна, лагъана:

— Гъа и леш вунани ви папа тади гъалда вун куърсарай таран хилек кутлуна, ахпа хъфена саламатдиз кеус. Амай кВалахар зи хиве ава. Пака, за эверайла, пачагъдин тавханадиз ша. Киче жемир.

Чубан, вичиз Къанба Къифре къалурай меслят килиз акъудна, хъфена ксана...

Хабар нивай, хабар пачагъдин Чехи нуьквердивай! Экуьнахъ фад къарагъна къецел экъечІай адаз кІараб жакъвадай ван хъана. Къил хкажна килигайтІа, аквада адаз: таракай леш куърс хъанва ва а лешинин са кІараб Къанба Къифре жакъвазва! Киче хъайи нуькверди пачагъдин тавханайра гъарайдин ван туна:

— ТІуьна! ТІуьна!! Чубан Къанба Къифре тІуьна!!!

Чехи нуьквердин гъарай-эверди ахварай авудай пачагъ, нуькверар ва къаравушар леш акуна, пагъ атІана амукъна. Са арадила абура чеб-чпел хтана, гъерекатдик акатна.

— Са йифен къене сагъ итим нез алакъай а Къанбади чун вири недайди я! — гъарайна чанди зуз ягъай Бицір пачагъди. Адан рикІелай вичин цел хътин руфунни чухун алатнавай, тирш ягъунни, хъуькъвек гъил кутуна, фикир-хиял авунни... Вири алатнавай. Саки къецІила авай ада катун къетІна. Сиви куьтІни тавуна, ада къил туькІвей патахъди тІветІ авуна. Адан гуьгъуьна аваз нуькверрини чамарна, къаравушарни тавханайривай яргъаз катна. Катдайла, Бицір пачагъдин юкъва авай ЧІулунихъай куърснавай шаламар авай складдин куьлег галтад жезвай ва ракъинал ада цІарцІар гузвай... Тавханаяр ичІи хъайила, Къанба Къифре, Чубандиз Бицір пачагъ катуникай хабар гун патал, Керекул ракъурна.

— Зи фенд килиз акъатна, гила вун пачагъ я, — лагъана Къанба Къифре Чубандиз. — Кесибар инжикли ийимир!

Кардин гъавурда акъур Чубан гзаф шад хъана. Ада эвелни эвел Керекулдиз са тике як гана, ахпа Къанба Къифрен кІуфуз са темен гана.

Халкъдин лугъунриз килигна, Чубан пачагъвал ийиз рази хъана.

Ада пачагъвал авур чІавуз, гъихътин вакъиаяр хъанатІа, за квез гуьгъуьнилай къведай махара ахъайда.

АЦИ-БАЦИДИН ГЪУНАРАР

Хъана къван, хъанач къван са къари-баде. И къари-баде текдиз тамун къерехда авай са къазмада яшамаш жезвай. Адан рикІ гзаф затІарал алай; чхрадал гъалар авунал, рухвар, гамар, гуьлуьтар... хурунал. Адаз тІямлу афарарни чраз чидай. Амма... Амма виридалайни гзаф адаз махар кІандай. Къадарсуз гзаф махар чидай и къари-бадедиз. Чебни гъихътинбур! Абурухъ яб акалай касдиз вич аламатдин, суьгъурдин дуьньядиз акъатайди хъиз жедай. Анжах махар кІандай кас авачир и бадедихъ. Вучиз латъайтІа, за квез хабар гайивал, ам тек тир эхир.

Йифериз, къулан патав чхрадал гъал ийиз ацукъай чкадал, къари-баде хиялри тухудай. И чІавуз адан вири фикир вич тек хъуникай, вичивай садазни мажар ахъайиз тахъуникай жедай. «Захъ са гъвечІи хтул хъанайтІа! — лугъудай къари-бадеди вичи-вичикди. — Акъван махар ахъайдай хъи за адаз, акъван махар!..»

Са сеферда, къула кудаь цІамар гъиз фейила, къари-баде акуна пехъериз. Къушари, ам текдиз яшамаш жезвайди чиз, гъамиша адан язухар чІугвадай. И сефердани, ам акурла, пехъери сада-садаз кушкушиз эгечІна.

— Валлагъ, гадаяр, заз и бадедин язух къвезва, — лагъана са пехъре. — Гъикъван текдиз яшамаш жеда кас?!

— Эхъ, дуст кас, вун гъахъ я. Касдин уьмуьр сефилдиз физва...

Чавай, адаз са хъсанвал ийиз алакънайтІа, ажеб жедай, — лагъана са маса пехъре.

— За адаз са машгъулат гуда, — яргъалди фикир-хиял авурдалай къулухъ, аста ва векъи сесиналди рахана виридалайни яшлу пехъ,— адан рикІ сефил жедач.

— Вуна адаз вуч гуда, я къуьзек?!

— АтІа хъархъун тарцин кІукІни кІукІ аквазвани квез? — лагъана яшлу пехъре.

— Аквазва, — жаваб гана пехъери.

— Гъа хъархъун тарцин кукІван хилекай хъархъ куьрс хъанва. Адан къене кІерец ама.

— Керец?! Вучда ада ви керицикай? Ада цИи а керецар тИмил кВатІнани?! — хъурена пехъер.

Яшлу пехъере, са декьикбада вичин лува кІуф экъурна, лагъана:

— Ам гьакІан керец туш, дустар. Ам аламатдин керец я. Аквадай гьаларай куъне садани адаз фикир ганач... Куън зи чІалахъ хъухъ, а керецди къари-баде шадарда. ЧІалахъ хъанач пехъер. Лув гана, абур хъархъу таран хилерал ацукъна ва керецдиз килигиз эгечІна.

Я гар авач, я шагъвар авач, амма керец алай хел инихъ-анихъ галтад жезва ва керецдин къеняй ихътин сесерин ван къезва: «Бим-м-м, бам-м-м...»

— И керец дугъриданни аламатдин керец я, — лагъана пехъери, — це ам къари-бадедиз. Къуй адан рикІ алахърай!..

Къуъзуъ пехъере, кІуфувди къуна, керец хилехъай галудна, тухвана цІамар кВатІзавай къари-бадедин вилик къурай векъел гадарна. Бадеди керец хкажна, адаз пад элкъуриз килигна ва ам вичин жибинда туна. КІвализ хтайла, бадедиз керец жибиндай акъудна столдал эцигиз кІан хъана, амма ам адан гъиляй аватна, кІвалин са пипІез авахъна. Гьикъван кьекъвенатІани, бадедиз керец жагъанач. Вилер са къадар зайиф хъанвай бадедиз са гъвечІи керец жагъурун регъят кар тушир эхир...

— Эгъ, керецрай зи кІатІ ацІанва. Идахъ кьекъез, жув бизардани я кас?! Садра кул элядайла, кулунихъ галкІидачни ам, — лагъана вичи-вичикди къари-бадеди... Хабар нивай, куъвай? Хабар — са кьифревай.

КІвалин пипІез авахънавай керец аквада и кьифрез. Авадарна, тухуда и кьифре керец вичин тЕквендиз. Ана, чилин кІаник квай кІвале са хейлин кьифер кВатІ хъанвай. Керец акурла, абур адал алтІушна, сараралди хъире регъез эгечІна. Регъвена, регъвена, ваъ... садлагъана абур къулухъди хъана... Керецдин къеняй са бицІи гада экъечІна!

— Вун вуж я, вуж туш? — жузуна кьифери. — Ви буба вуж я, ви диде вуж я, вун гъинай я?

— Зун Аци-Баци я, хъархъу таран хва я зун...

— А-а-а, гъавиляй я ман вун керецда авайди... Вични са квак къванди я гъа! — гъейранвална кьифери.

Аци-Бациди куьтІни акъуднач. Кьиферизни гудай суалар амукънач. Абур хиялри тухвана. Са къадар вахт алатайла, абурукай сада лагъана:

— Ша чна и Аци-Бацидикай чи пачагъ Цирцирбегаз хабар гун? — Идаз вуч ийидатІа, вуч ийидачтІа, гъада лугъурай.

— Хъсан меслят я, — рази хъана кьифер. Сада чилин кІаник квай гъвечІи вар ахъайна, са гъиниз ятІани гъерекатна. Са арадилай хъиз, ам чпин пачагъни галаз хтана. Кьифери адаз гьал-агъвал ахъайна.

КІвач-кІвачел вегъена гамунал ацукъна, фикир-хиялна кьиферин пачагъ Цирцирбега ва лагъана:

— Чи кьилел алай къазмада яшамеш жезвай къари-бадеди вичин муъхце къянавай къуларачи тухумдин итирикай сад гъатнава. Ам ахъагъун чарасуз герек я... Гъавиляй за меслятзава: и Аци-Бациди чаз куъмек гуда ва, гъа кІвалах авурла, Аци-Баци вични чакай азад жеда. ТахъайтІа... — ухът аладарна Цирцирбега. — ТахъайтІа чна ам чан аламаз неда!..

Гзаф кичІе хъана Аци-Бацидиз. Са геренда адан кьилин чІарар цаз-цаз хъана акъвазна. Ам Цирцирбеган меслятдал рази хъана.

Фена чилин кІаник квай са рекъай, Аци-Бацини кьифер къари-бадедин сарайдиз экъечІна. Ана дугъриданни са кьиф сузадик квай. Аквадай гьаларай адаз къуларачи азаб гузвай.

Вичин вири къуват кВатІна, Аци-Бациди къуларин къалпагъ хкажна, кьиф азадна.

Аци-Бацидиз чухсагъул малумарна, кьецІи ийизвай юлдашни галаз кьифер чилин кІаник хъфена...

Аци-Баци муъхце аваз, югъ атана няни хъана. Керецдин къене авайла, Аци-Бацидиз садрани гишин хъайиди тушир, гила адаз кашу азият гузвай. Вучда? Гьикъван ацукъда? Яраб иниз, и сарайдиз кас-мас къведач жал?!

Са тапусдихъ агалтна, Аци-Баци хиялар ийиз ацукънавайла, бирдан муъхцуън рак ачухна, са къари атана. Им гъа чаз чидай, чна чи махунин эвел кьиле ихтилат авур къари-баде тирди квез гьелбетда чир хъана, зи дустар.

Къари-баде акурла, Аци-Баци гзаф шад хъана:

- Я баде, — лагъана ада, — я чан баде, заз гишинзава, заз са недай затІ це.
- Ву-у-ув, я бала, вун вуж я? Икъван бицІиди! Вун яниз гынай акъатна? — хабарар къуна къари-бадеди вичин вилерихъ ягъан тийиз, тІуб сарарик кутуна.
- Зун Аци-Баци я, баде. Хъархъу таран хва я зун... КІерецда яшамиш жезвайди тир...
- Хъша, хъша, чан бала, хъша кІвализ, — лагъана бадеди. — Ваз мекъи хъана, дидедин ваз гишин хъана дидедин... Ваз дидеди ахътин афарар чрада хъи, ахътин афарар!.. Ваз дидеди иситІаяр, тІачар гуда... Ваз дидеди ксудайла лайлаяр яда... Ваз дидеди махар ахъайда...
- ТІуьна, хъвана, руфун къулайнавай Аци-Бацидин цІару вилери, гъетери хъиз, нур гана. Адан элкъвей тІанутІ хътин чин, рагъ хъиз, хъуьрез акъвазна.
- Къари-бадеди Аци-Бацидиз са гзаф хъсан шалварни перем цвана. Адаз нехишар авай гуьрчег ва къезил мясерар храна.
- Гила ви патавай зун санизни хъфидач, баде, — шаддиз лагъана Аци-Бациди. — Зун гила ви хтул я.
- Чан зи бала-а-а! Чан зи масан! Чан бадедин рикІин хия-я-ял! Бадеди вун гъикъван гуьзетнатІа чидани ваз, гъикъван?! — Хкажна Аци-Баци, вичин чинив агудна, бадеди адаз теменар гана... Адан шадвилехъ тум-къил авачир...
- Зулни акъатна, къуьд алукъна.
- ДакІардихъ къаю къув язавай, живедин цІверекІар къугъурзавай. КІвале чими тир. Къула цІийиз вегъей кІарасри чІакъракъ-пакъракъдин ван тунвай.
- Аци-Бациди, бадедин махарихъ яб акализ, ада чрай афаррикай лезет хкудиз, яргъи къуьд акъудна.
- Гуьлуьшан гатфар алукъна. Чуьлле къацу хъана, къуд патаз векъ, цуьквер акъатна. Таму-гара хъуьтуьл ширин шагъвардал виш-риш ийиз эгечІна. Тебиатдиз цІицІни пепе экъечІнавай...
- Са юкъуз, бадедивай ихтияр къачуна, Аци-Баци чуьлдиз фена. Ам, ашукъ хъанвай вилералди, вичиз акур гъар са затІуниз — векъер-къалариз, цуьквериз, гъашаратриз, пепе-шепедиз... килигзавай. Гъар са затІуни гададин фикир вичелди желбзавай.
- Са чкадилай фидайла, Аци-Бацидиз пурпу руквадикай са вуч ятІа хкечІиз акуна. Гадади, акъвазна, ам вуч ятІа чирун къетІна. Яргъалди гуьзетайдалай къулухъ, юяз-юяз, накъвадикай са еке рагъул пепе хкечІна. Вичин яргъи тІарам апелар инихъ-анихъ юзурна, ам элкъвей цуькІуьн тварар хътин вилерай Аци-Бацидиз килигна. Аци-Бацидиз кичІе хъана, адаз кІвализ катиз кІан хъана, амма пепе вичиз ислягъ вилерай килигзавайди акуна, ам адаз тамашиз акъвазна.
- Вун вуж я? — хабар къуна Аци-Бациди адавай.
- Зун? Рагъул пепе я ман зун. Адетдин рагъул пепе. ТІварни Спелдах я... И зи яргъи спелриз килигна, зи дидеди ганвай тІвар я заз... Ваз зун чидачни?
- Ваъ, чидач.
- Бес вун вуж я?
- Бадедин хтул я зун. АтІа тамун къерехда авай къазмада яшамиш жезвай бадедин хтул.
- Ви тІвар вуч я?
- Аци-Баци.
- Хъсан гада я вун, Аци-Баци. Акунмазди, чир жезва. Ви чина хъвер ава... Бахтлу гада я... И зи лувак са кесек галкІанва. Вири къуьдди ада заз секинвал гайиди туш. Ада зав гъамиша са къвалал ксуз туна. Минет хъуй, им алудиз куьмек ая... Зун алахъайтІа, лув хаз кичІезва...
- Башуьсте, гуда за ваз куьмек. Аци-Бациди гзаф мукъаятдиз Спелдахдин лувал алкІанвай кесек алудна. Спелдахди, шад хъана, са къадар вахтунда, вичин лувар юзуриз, «ж-ж-ж» ийиз, сесер акъудна.
- Вуна вучзавайди я? — жузуна гъейран хъайи Аци-Бациди.
- За жуван лувар ахтармишзава, абуруз гуж-къуват хкизва, — жаваб гана Спелдахди. — Гзаф хъсан гада я вун, Аци-Баци. Бегенмиш хъанва заз вун... Гзаф бегенмиш хъанва... Ша чун къвед дустар жен... КІеви дустар..
- Зун рази я, — шад хъана Аци-Баци.
- Валлагъ, дуст, са мурад ава зи рикІе... Шаз залай ам къилиз акъудиз алакънач... ЦІи белки алакъин.
- Ви рикІе авай мурад вуч ятІа, зазни лагъайтІа, жедачни?

— Вахъай чуьнуьхдай затІ захъ авач, дуст... Лугъуда за ваз... Заз, садра хъайитІани, и гуьлуьшан дуьньядал цІар илитІиз кІанзава! Им аи эвелимжи мурад я.

— Лап хъсан мурад я, — лагъана Аци-Бациди. — Дуьз лагъайтІа, са мурад зи рикІени ава...

— Гьерекатна лагъ! — тарпна истемишна Спелдахди. И чІавуз адан спелар, крчар хъиз, тик акъвазна. Адан ихътин тегъерди са геренда Аци-Баци вич-вичивай квадарна. Ахпа, са хиял хъувуна, ада лагъана:

— Яб це, дуст. Зи бадедиз махар чида. Гзаф хъсан махар... Са мах ахъайна ада заз... А махуник къадарсуз ажугълу, гзаф пис, мурдар амалар квай са хан квай...

— Ваз а хан акваз кІанзавани?

— Тек са акваз ваъ, жез хъайитІа, адас са карни къаз кІанзава заз! Ам заз, жуван душман хъиз, такІан хъанва.

— Ви мурад къилиз акъатдай мурад я... Хандиз кар къаз алакъун заз чидач, ам акваз, адан крариз килигиз валай алакъда.

— ГьикІ алакъда къван, завай ам авай чкадиз физ тежезвайла?! Бадеди заз ам ирид дагъдилай анихъ галай вилайтда авайди я лагъана.

— Гъаниз фида чун, — къетІидаказ лагъана Спелдахди.

— Чун?

— Эхъ, чун.

— Яни вунни зун ман?

— Эхъ лагъаначни?!.

— Чун къвед гьикІ фида, вуна цавай лув гузвайди хъайила? — мягтел хъана Аци-Баци. — Чилия физ хъайитІа, вун захъ агакъдач. Цавай физвай вахъни зун агакъдач... Дуьз гъал жезвач...

— Ваз кІандатІа ,вун рази ятІа, ваз кичІе туштІа, за вун зи далудаллаз ви рикІиз кІани къван чкайриз тухуда. Анжах заз пурар герек жеда...

— Ур-ра! — гъарайна шаддиз Аци-Бациди. — Пурар за бадедив храз тада, ур-ра!

Къанихвилелди векъин са шумуд пириш тІуьна, Спелдахди Аци-Бацидиз лагъана:

— Са пуд юкъуз за жув кІалубдиз хкида, дуст... Гзаф яхун хъанва зун... И хъуьтІер... И хъуьтІери чал гъал тазвач, валлагъ. Ибурукай и хъуьтІерикай вучзавайди ятІа, заз чидач... Дуьньядал гъамиша гатфарни гад хъанайтІа, ажеб туширни!.. Жува гьерекатмир. Хан санизни катдач. Ам чаз аквада... Пуд йикъалай ша зи патав. Гъа и чуьлдиз та. Пурарни гваз ша. За вун гуьзетда... Спелдахдиз сагърай лагъана, рикІе зурба мурад гъатнавай Аци-Баци, элкъвена, кІвализ хтана. Ада бадедиз вичин фикир-хиялдикай лагъана.

Аци-Бацидин баде, квез чидайвал, зи дустар, гзаф хъсан баде тир.. Вичин хтул адас гзаф кІандай. Адахъни, Аци-Бацидихъ хъиз, дуьньяда къекъведай мурадар авай, амма... Къуьзуь хъанвай эхир ам! Адахъ къуват амачир. Адалай алакъзамайди чуьлда, тама къекъуьн, къурай цІам-кІарас, афарар ийидай хъач-мач кІватІун тир...

Хтулдин фикирдал баде рази хъана. Ада гъасятда герек гъалар хкъана, Аци-Бацидин дуст Спелдах патал гуьрчег пурар храна.

Аци-Бациди, къарай хуьз тежез, пуд юкъуз гуьзетна. Къуд лагъай йикъан пакамахъ, бадеди храй пурарни гваз, чантада са тике фуни са кІус ниси туна, ам чуьлдиз экъечІна. Ина адал Спелдах гъалтна...

Акъахна Аци-Баци Спелдахдин кІула — лув гана Спелдахди. Тарарин, тамарин къилерилай, хуьрерин, кІвалерин къилерилай, са шумуд шегъердин винелайни са гъуьлуьн винелай лув гана, яргъаз акъатна кІула Аци-Баци авай Спелдах пепе. Эхирни агакъна ибур хандин къеле алай чкадив. Къеледив агакъиз кІам-шам амайла, акуна Аци-Бацидиз са къазмадин къавук квай чубарукрин мукай айрандик са шараг аватнава. И шараг акунва жугъундал ацукънавай кациз. Вичиз акур кардикай Аци-Бациди дустуниз хабар гана. Дустуни чубарукдин шараг аватнавай къазмадин айвандик лув гана. Чилел эвичІайла, Аци-Бациди чубарукдин шараг вичин бедендалди кІевирна, адав псидив гатІуниз тунач.

Гъарай-эвер къилеллаз хтай чубарукри — дидедини бубади, шараг муказ хкажна ва Аци-Бацидизни адан дустуниз чухсагъул лагъана.

— Чавай квез куьмек кІан хъайила, чун гъасятда куь кьуллугъда акъвазда, — лагъана чубарукри абуруз.

— Гзаф сагърай куьн, чубарукар! — шаддиз лагъана Аци-Бациди. — Куьн гила чи дустар я! Хъсан дустар!

Акьах хъувуна Спелдахдин далудал, Аци-Бациди сефер давамарна.

Хандин кьеледин кьилелай са шумуд сеферда чархар яна, Спелдах тавханайрин къавун чІередал ацукъна.

— У-уф, галат хъанва зун валлагъ, дуст. Югъни няни хъанва, чаз гишинни хъанва... Къведай рекъе чна затІни тІуьнач эхир. ИкІ чун кьведни харапІ жеда... Зи фикирдалди исятда чаз, фу тІуьна, ял ягъайтІа хийирлу я. Вуна вуч лугъуда Аци-БацИ? — жузуна Спелдахди.

Аци-Бациди лагъана:

— Хъуй ман. Зун ви меслятдал рази я. Спелдах хандин кьеледихъ галай багъдиз вичиз векъин сад-къве пириш нез фена. Аци-Бациди чантадай акъудна, нисидихъ галаз фан кІус тІуьна. Ахпа абур, къвал-къвалаз яна, стхаяр хъиз ксана...

Экуьнахъ фад кьеледин гъаятда инсанрин рахунрин, гъарай вургъайдин сесер чкІана. И сесери Аци-Бацини адан дуст Спелдах ахварай авудна. Къарагъна, чІередилай килигайтІа, Аци-Бацидиз вичин бадеди ахъагъай махуник квай хан акуна! Ам халичаяр вегъенвай тахтуна, са къакъан чкадал ацукънавай.

Адан кьилел ракъиник нур гуз къизилдикай авунвай кІукІ алай. Хандин гъиле, кьилел къизилдин тул алай лаш авай. Ам элкъуьрна са шумуд касдин юкъва авай. Хандин чин гзаф чІуру тир. Ада гъилин ишарадалди, чилел икрам авунин лишан яз, ярх хъанвайбуруз къарагъун эмирна.

Хандал алай парталриз ва адан суйдиз фикир гузвай чІавуз, Аци-Бацидиз, са шумуд касди, — яракъламиш хъанвай итимри, — вилик кутуна гъана, хандин вилик са кесиб итим акъвазарайди акуна.

— Хан вун сагърай! — лагъана са нуькверди, — и касди ваз цІи харж ганач. И кас ваз пуд гьерни вад риле техил буржлу я. Амма, хан вун сагърай, идаз харж гуз кІанзавач...

Алай чкадилай чІарни юзан тийиз, къве вилни гуьтІуь авуна, хан яргъалди кесиб касдиз килигна. Кесиб кас, кьил тик къуна, такабурдаказ вили цавуз килигзавай.

— Тарагъаж гъазур яни? — са къадар вахт алатайла хъиз, суал гана ханди.

— Эхъ, хан, гъазур я. Чна ам гъа л ви вилик квай мегъуьн тарцикай куьрсарун меслятнава...

— Кар аку! — эмирна ханди.

— А-гъа, — лагъана Аци-Бациди Спелдахдиз, — ихътин алчах я къван и хан... Идазни са вижевай кар такъуртІа, мад чакай къведакай дустар хъана вучда?! Идан тифтиф цавуз акъуд тавурла, зани вуна и дуьньядал яшашиш хъана вучда?..

Са гъвечІи геренда нуькверри мегъуьн таран хилелай къве патахъди цІил авадарна, адан са кьилел гьалкъа авуна, кесиб касдин гардандиз вегъена.

Гъилер ва кІвачер кутІуннавай кесиб касди хандиз лагъана:

— Зи язух ша, хан. Валлагъ захъ ваз гудай харж исятда авач... Я гьерер авач, я техил авач... Зи аялри са гужа-гуж югъ няни ийизвайди я... Захъ хъайила, за вал вири харж санал агакъарда.

Ханди адан гафариз ябни ганач. Адан чин мадни писдаказ чІур хъана. Гъа и арада хандин итимри кьеледин кьенез са яхун цІару кал гъана. Ам акурла, кесиб касдай гъарай акъатна:

— Минет хъуй, хан, зи балаяр некІедин стІалдихъай хъайитІани атІумир! Аллагъдин хатур аватІа...

— Лал хъухъ! — гъарайна ханди. — Инсанвал квачир малкамут! Вун гъахъ кІани итим тиртІа, вуна ви хан инжиклу ийидачир... Къавун чІередал ацукънавай Аци-Бациди хандиз кьурмишдай са фендиникай фикирзавай. Садлагъана адан рикІел вичин жибинда авай чукІул атана.

— И чукІул акъазвани ваз, дуст? — жузуна Аци-Бациди Спелдахдивай, жибиндай акъуднавай гъвечІи ништІер къалурна. — Ам вуч я? — суал гана Спелдахди. Вучиз лагъайтІа, адаз ништІер садрани акур затІ тушир.

— Им ништІер я, дуст кас. Иниз килиг, ида и сам гьикІ атІузватІа!

Спелдах гъейран хъана. Аци-Бациди са легъеда чІехи яцІу са сам къатІнавай...

— Гъа и ништІердалди чна къведа атІа кесиб куърсарзавай тарагъаждин еб атІуда... Им заз зи бадеди багъишай ништІер я... Гзаф хци ништІер я, ваз акуна... И ништІердалди садра за бадедихъ галаз хъчар кІватІнай. Афарар ийидай хъчар.

— Ша лув гун, — лагъана Спелдахди.

— Ша ман...

Далудал Аци-Бацини алаз Спелдахди мегъуьн таран хилел, дуьм-дуьз гъа цІил куърсарнавай чкадал, лув гана.

Мегъуьн тарал къалиндиз пешер алай, гъавиляй Аци-Бацини Спелдах хандин итимриз акун мумкин кар тушир.

Аци-Бациди гьерекатдалди цІил атІана, са тах еб туна. Ахпа дустар мадни тавханайрин къавал хъфена.

Нуькверри кесиб кас тарагъаждиз чІугвазмазди, цІил къатІ хъана. Хандайни нуькверрай гъарай акъатна.

— Тар ахтармиша! — эмирна бирдан ханди. ГъинавачтІани ана са кас чуьнуьх хъанва, тахъайтІа им жедай алапат туш!

Нуькверрикай са шумуд кас мегъуьн тараз хкаж хъана. Абуру таран гъар са хел, гъар са чхел ахтармишна: касни акунач. Чилел эхвичІна абуру хандиз лагъана:

— Хан, вун сагърай, тарце касни авач.

— ЯтІа, цІил ктІайди я... Фена са маса цІил гъваш.

Нуькверри маса цІил гъана, адан са къилел гъалкъа авуна, таран хилекай куърсарна. И ебни Аци-Бациди къатІна...

—Заз чида вуч ийидатІа! — рахана нуькверрикай сад. — Аквадай гъаларай чи хандиз тагай харж тІуьна, и итим гзаф задан хъанва. Им са жуьрединни цІилеривай эхиз жезвач... Ша чна и кас балкІандин чІарарикай авунвай цІилиникай куърсарин, хан!

Хандиз вичин нуьквердин меслят хъсан акуна, балкІандин чІарчІин цІил гъиз туна.

Аци-Бацидини Спелдахди мадни чпин кар якуна. Нуькверар цІийи цІил гъиз складдиз феи чІавуз, Аци-Бациди чІередин са къванцивай гуьцІиз, ништІер хци хъувунай... Ада балкІандин чІарчІин цІил регъатдиз атІана.

И сеферда цІил къатІ хъайила, хандин вилер думбул хутар къванбур хъана, къежел акъатна.

— Им вуч алапат я зи вилериз аквазвайди?! — гъарай акъатна адай. — Им гъикІ жезвай кар я? Жинжи кІвалах аватІа гъа-а, гадаяр?!

— Чидач, хан, — лагъана балкІандин цІил гъун меслят къалурай нуькверди, — и цІилини виш касни эхдайди я... Им гзаф кІеви цІил Я... Имни къатІ хъайила...

— Акунани, хан, — рахана шад хъайи кесиб хас, — зи гафар талукъ касдал агакънава!

Са геренда хандин къил хура гъатна. Ахпа, фикир авуна, ада эмирна:

—Ахъая ам! Азад ая... Кални вахце. Зи нехирдайни са пуд кал це адас... Зи къилелай хата-бала алуд!..

Нуькверри хандин эмир къилиз акъудна. Кесиб кас, вилик вичиз гайи калерни кутуна, вич къутармишайбур вужар ятІа чирни тахъана, хъфена...

Аци-Бацидини адан дустуни, къавун чІередал ацукъна, ханди мад вуч ийидатІа, гуьзетзавай.

И сеферда нуькверди хандиз са ктабдай са гзаф инсанрин тІварар кІелиз эгечІна: Али, Вели, Мели, Шели, Тели, КІели...

—Гъакъванбур зи къушунда заз къуллугъ ийиз рази тушни?!— гъарайна ханди.

—Рази туш, хан, вун сагърай, — жаваб гана ктаб кІелзавай нуькверди.

—Гъинава абур? Исятда къуна зиндандиз вегъ!

— Абур фадлай ви зинданда ава, хан. Ханди вичин къам чухвана ва къилелай хутІунай къизилдин кІукІ ахлукІ хъувуна, лагъана:

—За абуруз ийидайди ийида.. Гьерекатна кІарасар гъваш, и майдандал зурба цІай ая. Гъа инал, и зи вилик ая!.. Чрада за абур... Чан аламаз чрада!

Нуькверар кардив эгечІна. Арабайра аваз гъана, са гъвечІи геренда гъаятдин юкъвал кІарасрин зурба са хара авуна. Хандин ишарадалди харадиз цІай яна.

— Гила дустагъар гъваш! — эмирна ханди.

Нуькверри дустагъханадай са агъзур кас «тахсиркарар» акъудна, цIун патав гъана. Тахсиркаррин тгилерни кIвачер ракъун къандалралди кутIуннавай.

— Квез и цIай аквазвани? — суал гана ханди тахсиркарриз.

Гъич садаини са витIни акъатнач.

— Гъа и цIуз къурбандда за куьн... Са-сад! Валлагъ, къурбандда! ТахъайтIа, мад зун хан туш хьи, са аюх я и вилайтдин кьиле акъвазнавай! Куьне вуч лугъуда? Аку-аку, квяй витIни акъатзавач! Вучиз лIагъайтIа зун гъахъ я...

— Вун нагъахъ я, хан, — секин сесиналда лагъана дустагърикай сада.

— Вуч-вуч?! Зун нагъахъ я?! — хан тахтунай къарагъ хъана. Адан чина биришрин гъамбар кIватI хъанвай. Адавай вичин ажугъ хуьз жезмачир. Ам пехъи хъун патал кIамайди кIам-шам тир.

— Эхъ, хан, вун нагъахъ я, — тикрарна радай касди. — Ваз чи гъавурда акъаз кIан хъанач. Ви итимар намуссузар я, хан... Ви итимриз инсанвал чидайди туш! Вун гъабурулайни феи сад я! КIандач чаз вун хътин хандиз къуллугъ ийиз, ви аскерар жез. Чахъ аялар авайди я, абур хвена кIанзава...

Хандин хъиле кIапар вири ацIана, алахъна. Адавай мад эхиз хъхъанач. Ада жазаламишзавай инсанрай ихътин гафар акъатда лагъана гъич фикирни авунвачир.

Са къадар вахтунда хандин чIал къуна, адан вилер, лупI тийиз, цIуз килигиз хъана...

Къавун чIередал ацукънавай Аци-Бациди вичин дустуниз лагъана:

— Фена, зи дуст, са кIуькI чуьнуьха. Чна къведа хандиз рикIелай тефидай кар къада. Са гъвечи хътин кIуькI хандин далудикни вегъез жедатIа аку!

Спелдах кардив эгечIна. Ам феи чIавуз Аци-Бациди къавал гару гъайи сам-къал кIватIна, санал хандин тавханадин чIередик, къурай тахтаяр дуьздал алай чкадик кутуна, И чIавуз Спелдахни хтана агакъна.

— Валлагъ, дуст, — лагъана ада шаддиз спелар юзурна, — за вуна лагъай къве карни тамамарна. Ингъе ваз кIуькIни... Сад за хандин далудик вегъена!..

— Аферин, — разивал къалурна Аци-Бациди, — зурба чухсагъул ваз.

КъукIуьниз уф гуз, Аци-Бациди самарик цIай кутуна. Ахпа, Спелдахдин кIула ахкъахна, ада къеледин цIал лув гана.

Са къве легъени арадай фенач — хандай гъарай акъатна. АкI гъарайна хьи, на лугъуди, им са ни ятIани тукIвазва... Налугъуди им са шумуд касди къуна, гъилер, кIвачер кутIунна, чIулаларди гатазва... АлтIушна хандал нуькверар. Хандин парталрай лагъайтIа, хум акъатзавай... Кузвай хан! Хкадарзавай ханди. Жегъил бацIиди хъиз хкадарзавай...

Са гуж-балалалди хан къуна акъвазарна, нуькверри адал алай парталар хтIунна, кайи чкайрал хъач, пеш алкIурна... Гъа и арада акуна садаз: тавханайрин къав кузва. АкI жузва хьи, ялавар акъатиз, гумадин гул цава къугъваз, чилиз серин ийиз. Ийир-тийир хъана хандинни адан итимрин. Вучда? Яраб икI вучиз жезвайди ятIа? Тав-ханайрал чинерар алтIушнава жал? Дабанар вилик квайбур?! АкI хъанватIа, хандин язух ггушни бес?! Акъваз тийиз хияларзавай ханди.

Нуькверри гурарар гъана, яд авай челегар авадарна, абур цIилер акална, кIирер галкIурна, къавал хкажна, цIай хкадриз згечIна. Гзаф зегъметар чIугурдалай къулухъ, абурулай цIай хкадриз алакъна.

— Яраб ханди вуч меслятдатIа? — дустуниз суал гана Аци-Бациди.

— Лугъуз хъун четин я, — жаваб гана Спелдахди, — Хандай нин кьил акъатдалда вуна...

— Валлагъ, — лагъана Аци-Бациди, — эгер и ханди а дустагъар ахъай тавуртIа, чна къведа адаз са маса фенд къурмишда!

Аци-Бацидини Спелдахди ихътин суьгъбет ийизвай чIавуз, хандин сес акъатна:

— Азад ая абур! Абуруз килигна зи кьилел дуьшуьшар къвезва... Зун такана кIам-шам амукъна... ШейтIанри куьмекзава абуруз... Гьерекатна ибур вири зи вилерикай квадара!..

Ахъайна нуькверри дустагъар. Гъаятдин юкъвал хъувунвай зурба цIайни хкадарна...

Аци-Бацидини Спелдахди шадвилей къеледин цIал къуьлер авуна. Аци-Бациди лезги макъамдал къуьлна, Спелдахди — Истамбул. макъамдал. Чеб гъалиб хъунин сагълугъдай, чпин фенд кьилиз акъатунын сагълугъдай, чеб-викIегъбур тирди къейд авунин сагълугъдай къуьлерна.

Дустагънавайбур яргъаз акъатайла, Аци-Бациди дустунин далудиз пурар хъияна ва къведани хандин багъдиз лув гана. Спелдахдиз гишин хъанвай. Ам векъ-къал тІуьнал машгъул хъана. Аци-Бациди багъда къекъвез, вичин рикІ аладарзавай.

Са къадар чкадиз фейила, Аци-Бацидиз жив хътин лацу перем алай са гъвечІи руш акуна. Ам, гъелбетда, Аци-Бацидилай гзаф къакъанди тир, амма амай инсанрин патав акъвазарайла, ам лап гъвечІиди тир. И руш са гъвечІи бала тирди Аци-Бацидиз гъасятда чир хъана. Ам рушан патав фена. И чІавуз Аци-Бацидиз са кар алапат хъана: рушан киферик кутІуннавай бантикрикай сад къацІанвай...

— Салам алейкум! — лагъана рушаз Аци-Бациди.

— Вун вуж я? — саламни такъуна, суал гана руша.

Аци-Бацидиз и руш нинди ятІа, вуж ятІа чидачир, гъавиляй ада, дугъри хъверна, жаваб гана:

— Зун Аци-БацИ я... Бадедин хтул я зун.

— Пегъ, пегъ, зурба кас я вун! — дамахдивди, пІуз кІудна, лагъана бицІи руша. — Икъван бицІи вакай и бадеди вучзаватІа лугъуз фикирзава за!

— БицІиди ятІани, залай зурба крар алакъзавайди я! — малумарна Аци-Бациди.

— Месела, вуч?

— Месела, хандин кІвалериз цІай ягъиз! Месела, хандин парталрик цІай кутаз! Месела...

— Акъваз, бес я, — ажайиб сесиналди рахана бицІи руш. — Табзава вуна!

— Валлагъ, таб туш. РикІивай лугъузза за, — дугъривилелди лагъана Аци-Бациди.

— Гъа и вуна акъван крар авуна?!

— Тек са за ваъ, гъелбетда. Заз зи дустуни куьмек гана.

— Вуж я ви дуст? — Спелдах.

— Ву-у-уж?!

— Спел-дах!

— Спелдах?

— Ун ман... Са рагъул пепе я... Исятда фенва вичиз затІ-матІ нез.

Пепейрикай инсанриз дустар жеда лагъана бицІи руша фикирнавачир. Ам Аци-Бацидин и гафарихъ агъунач, амма эвелдай лагъай гафари — хандин кІвалериз цІай ягъуни, хандин парталрик цІай кутуна лугъуни — рушаз гзаф таъсирна. Ам фикирди тухвана.

Бирдан бицІи руша, Аци-Бацидиз мукъва хъана, ам садлагъана къуна, вичин хурудив игисна, тавханаяр галай патахъди гъерекатна.

— Вуна зун гъиниз тухузза? — къалабулух акатна Аци-Бацидик.

— Зи бубадин патав.

— Вуж я ви буба?

— Гъа вуна парталрик цІай кутур хан! Къадарсуз гзаф кичІе хъайи Аци-Бациди гъарайна:

— Ахъая зун! Фад ахъая! Спелдах, куьмек ая!

ГъвечІи руша ам мадни кІевиз къуна. Аци-Бацидин рикІел, гъелбетда, кІасун атаначир. Эгер атанайтІа, ада бицІи рушан гъил кІасдай, адай гъараяр акъудна, вич ахъайиз тадай...

Спелдахдиз вичин дустунин къилел атай агъвалатдикай геж хабар хъана. ТахъайтІа, адани са фенд къурмишун мумкин тир. Адазни фендер тІимил чизвачир. Тавханайриз хтана, хандин руша бубадиз вичи тавханайриз цІай ягъай душман къунва лагъана.

— Адан гъилер, кІвачер кутІуна! — эмирна ханди са нуьквердиз. — За адакай руг ийида!

За ам руьхъведизни гумадиз элкъуьрда! За ам и чилерилай квадарда! За ам... Нуькверри гъилерни кІвачер кутІуннавай Аци-БацИ тухвана са зурба ратІран юкъни юкъвал эцигна ва чеб ругунар галай балкІанар гъиз фена. Аци-Бацгидин патав къаравуларни туна. Сивив къван яракъламиш хъанвай къаравулар!..

РатІран са къерехдал зурба са къавахдин тар алай. Ацукъна гъа таран са пешинал, спелар куьрсарна, Спелдах хияллу хъана. «За вуч ийин, вуч тийин? Жуван дустуниз за гъик куьмек гун? Гзаф хияларна, гзаф веревирдерна Спелдахди, эхирни адан рикІел чубарукар атана. АтІа чІавуз Аци-Бацидини вичи псидикай шараг къутармишай чубарукар!

КӀусни энгел тавуна; Спелдахди чубарукрин патав лув гана. Чубарукар и вахтунда къведни мукан къерехдал ацукьна, чпин шарагрихъ галаз рахазвай. Спелар куърснавай Спелдах акунмазди, абуру са сивяй хабар къуна:

—Вахъ вуч хьанва, дуст? Ви дуст гьинава?

— Ам кӀеве ава, — жаваб гана Спелдахди. — Лугъуз тежедай къадар кӀеве ава... Зун квевай куъмек тӀалабиз атанвайди я.

— ГьикӀ хьана, вуч хьана? Адан къилел вуч дуьшуьш атанва?! — гьалаба акатна чубарукрик.

— Кардин къил ихътинди я, дустар... — Спелдахди гьерекатна чубарукриз Аци-Бацидин къилел атай дуьшуьшдикай суьгьбетна.

— Энгелна виже къведач, — лагъана чубарукри. — Хан гзаф писди я... Пара алчах итим я. Чи тухумдиз ам лап хьсандиз чидай кас я... Чна садрани адан тавханайрин къаварик мукар ийизвайди туш... Чун фена, Спел-дах! Вуна чун гьа инал гуьзет ая...

Фена чубарукар. РатӀран къилел са шумудра чархар яна, абур агъуз эвичӀна. И чӀавуз нуькверри ратӀрал ругунар галай балкӀанарни гьанвай. Абуру эхиримжи гьазурвал аквазвай.

Къаравулрин вилер ругунар галай балкӀанрал алай чӀавуз, чубарукри, садазни хабар тавуна, гьилер, кӀвачер кутӀуннавай Аци-Баци цавуз хкажна, гваз фена...

ЧИЧАНБЕГНИ НАЗКЪАТУН

Хьана къван, хьанач къван Чичанбег тӀвар алай рагъул къифни, Назкъатун тӀвар алай чӀулав са пепе.

Ачух чуьлда чпиз са къазмани эцигна, абур къведни дуствилелди яшамиш жезвай. Гзаф ашукъ хьанвай абур сад-садал.

Чантани къачуна, Чичанбег мукьвал-мукьвал сейрдиз экъечӀдай, Адан кеспи Назкъатуназ недай затӀ-матӀ жагъурун тир. Назкъатун лагъайтӀа, анжах кӀвалихъ гелкъвезвай: асунар ийизвай, кул элязавай, вичиз Чичанбега гьайи затӀарикай хуьрекар гьазурзавай. Са юкъуз Чичанбегаз ван жеда, бес Гачалар хуьре авай Бадана вичин хциз мехъер ийизва лагъана. Гьерекатна хтана ам кӀвализ, эгечӀна вичин кӀвач-къил дуьзариз.

— Вун гьиниз кӀвачин жезва, я Чичанбег? — лагъана хабар къуна Назкъатуна.

— Шад хабар ава, Назкъатун, — жаваб гана Чичанбега. — Гачалар хуьре авай зи хванахвадин мехъер ава. Зун гьаниз физ гьазур хьанва.

— Алад ман, — лагъана шад хьайи Наз-къатуна, — хьсан сят хьурай ваз!

— Килиг, Назкъатун, — лагъана Чичанбега, — аквадай гьаларай, марф къвада. Вун гьеле-меле къавал экъечӀиз тахъуй гьа! ТӀилияр атайтӀани, эха. Зун хкведалди гьич са карни ийимир.

— Хъуй ман, Чичанбег, — рази хьана Наз-къатун. — КӀвал лап юкъвал къван цяй ацӀайтӀани, зун къецел экъечӀдач, са хьитӀкьерда чуьнуьх хьана, вун гуьзетда.

Чичанбег, чантани къуьнуьз вегьена фена.

Са алатна, къве сят алатна, пуд сят алатна... Акатна зурба марф. КӀвализ тӀилияр къвез башламишна.

Эхна Назкъатуна, эхна Назкъатуна, эхирни адавай къарай хуьз хьанач. Къачуна верхи тӀваларин кул, экъечӀна ам къавал. ЭгечӀна кул гуз. Къавал руквадикай къар хьанвай къван. Назкъатун гьа къарада акӀана. Гила вуч ийида, куъмекдиз низ гьарайда? Инихъ килигна Назкъатун, анихъ килигна Назкъатун, аквада адаз: яргъал майдандилай са мугъман Гачалар хуьр галай патахъди хьфизва. Назкъатуна адаз гьарайна, лагъана:

— Я мугъман, чан мугъман!

Тек са вакай заз дарман.

Гачалар хуьре авай Баданан

мехъерик квай

Чичанбегаз гьерекатна хьша лагъ,

хьша лагъ!

Мугьманди кьил юзурна.

Хабар нивай? Хабар Чичанбегавай! Наз-къатуна гьарайдин ван хьайи ам, цавайни чилай хтана акъатна.

— Я Назкъатун, я кьейди, — лагъана ада къарада акланвай папаз: — Ваз за марф къвайила, къавал зкъечИмир лагъайди туширни?

— Валлагъ, вуна лагъанай, — регъуыз-регъуыз жаваб гана Назкъатуна, — амма тИлияр къвез акурла, завай акъвазиз хъанач.

Чичанбега кларасдин гурар гъана къавук кутуна, Назкъатуназ лагъана:

— Де хьайиди ана хъана, дуст кас, эвичІа къавалай.

И гафарин вак хьайила, Назкъатуназ гзаф дерт хъана. «Вучиз ам вич заз куьмек гуз къавал акъахзавач?» — фикирна ада, — эгер адаз зун гъакъван кландайтІа, зи гьил къаз къведал ам».

Фикирна, фикирна Назкъатуна, эхирни адаз ихътин са фенд жагъана.

— Эгер вуна къизилдин гурар гъана эцигайтІа, эвичІа зун и къавалай, тахъайтІа эвичІадач. Къуй зун гъа инал кьирай! — лагъана Назкъатуна Чичанбегаз.

— Я кьей Назкъатун, — лагъана Чичанбега, — за ваз къизилдин гурар гъинай тьида?

— Гъинай кландатІани гъваш, — дамахдивди жаваб гана Назкъатуна. Зун килигда вун гьихътин кар алакьдайди ятІа.

Гзаф фикир-хиялна Чичанбега, эхирни адан кьилиз са вуч ятІани атана. Фена Чичанбег никлиз, хтана са яргъи къуьлуьн хьипи сам гваз. Гъа сам ада къавук кутуна.

— Гила эвичІ, Назкъатун! — шаддиз лагъана ада вичин папаз. Назкъатун вичин гъуьлуьн акъуллувилел гьейран хъана. Ам тадиз самунай агъуз чилел эвичІна.

Баданан мехъерикай гъайи паяр нез ацукънавай вахтунда, Чичанбегазни Назкъатуназ ЯхцІуркІвач мугьман хъана. Гъада ахъагъайди я заз и мах. Ам за къвезни ахъайна.

ЦАРУ ПЕПЕДИН КЪИЛЕЛ АТАЙ ДУЪШУЪШАР

Са сеферда вичин тухумдин пепейрикай хъел авуна, са жегьил пепеди (адан тІвар Цару Пепе тир) виридаз ван жедайвал малумарна:

— Заз мад квехъ галаз яшамиш жез канзамач. Са патахъ фена, текдиз яшамиш жеда зун.

— Вун гъеле жегьил я, ваз чаз къван дуьнья акунвач. Вуна чна къван фуни кьел тІуьнвач. Вун гъеле писданни хъсандан гъавурда авач — къелетар ийимир, чахъ галаз секиндивдиз яшамиш хъухъ, — лагъана адаз вичин тухумдин репейри.

Амма Цару Пепеди абуруз гьич ябни ганач: ам экъечІна фена.

Фена Цару Пепе, фена ва, са къадар рекъиз акъатайла, адаз бурандин са цил жагъана. И чІавуз адаз хъсандиз гишинни хъанвай. «Ажеб хъаначни вун заз жагъана», — лагъана ада ва гьерекатдалди бурандин цилинай тІвек акъудна, хвех тІуьна. Ахпа, цилинин къене са пипІай муькуь пипІез камар яна, ада вичи-вичикди веревирдна:

— И цил зун патал гъазур кІвал я. И гатуз зун гъа и цилина яшамиш жеда.

Гъа и йикъалай башламишна Цару Пепе бурандин цилина яшамиш жез эгечІна.

Юкъуз Цару Пепеди пуд пипІен векьин са пириш атІана, бурандин цилина акІурна, вичиз са таж туькІуьрна. Къаткана и тажунин-сериндик, адан кеспи хиялар авун хъана. «Текдиз яшамиш хъун вуч хъсан кар тушни?! — лугъудай ада вичи-вичикди. — Кеф чІугвада за жуваз и къацу тІебиатдал. Ахпани низ чида ана вуч жеда тІа, гьикІ жеда тІа. Къена фидай дуьнья я им...»

Са юкъуз пуд пипІен векьин пиришдин сериндик къатканвайла, Цару Пепедин кьилив вичин тухумдин пепеяр атана акъатна.

— Чун къарай-мумкин квахъна къуд пата вахъ къекъвез, вун лагъайтІа, инал кІвач-кІвачел вегъена сериндик гъавадикай лезетар хкудиз къатканва. Къарагъ, хъша чахъ галаз.

— Зун санизни хкведач! — алай чкадилай

гьич кьилни хкаж тавуна жаваб гана Цару Пепеди. — Зи кІвал ина ава.

— Вуч кІвал? Гъинава кІвал? Ваз кІвал ни эцигна? — гьейран яз суалар гана пепейрин гелегъди.

— АтІангъе хьи, куь вилик ква зи кІвал, Цару Пепеди бурандин цил къалурна.

Килигна бурандин цилиниз, элкъвена адалай тухдалди, квилер галтадиз, хъуьруьнар, зарафатар авуна пепейри.

— Вун ахмакъ жемир чан хва, бурандин цилиникай квал жедайди туш, — меслятдалди лагъана Цару Пепедиз вичин тухумдин пепейрикай виридалайни яшлуда, — гъавайда жуван квил беладик кутамир. И цил са зайиф гаруни кваз цавара къугъурда... Ша вуна чи тухумдин твар къацурмир. Чахъ чаз хас, чи цару лепейрин тухумдиз хас квалер авайди я. И кар вуна рикелай алудмир...

Гъич ябни ганач Цару Пепеди вичин тухумдин пепейрин меслятриз, абурун гафариз.

— Куьне вуч лугъуза? Куьн гъинай рахазва?! — хъилелди рахана ам. — И цил туна, зун квез квехъ галаз хкведай хъиз яни? Инай зун санизни гъич чарни юзадач. Маса квални кландач аз.

Вучда? Цару Пепедиз вичин тухумдин пепейрихъ галаз яшамиш хъжез кланзавач къван. Адаз бурандин цилиникай квал хъанва къван. Текдиз яшамиш жедалда вич. Чавай адаз вуч лугъуз жеда? Ятла акъвазрай вичиз. Хъша, чун хъфида, дустар...

Хъфена лепейр чпин мулкуниз. Цару Пепе текдиз амуьна. Мадни ада вичин хиялар авун давамарна. Амма са къадар вахтунилай и кар адаз шит хъана. Гъикъван хиялар ийида?!

Эхирни ада вичин квил хкажна. Ам инихъ килитна, анихъ килигна ва адаз къуьлуьн твар тухузвай са цегв акуна. И цекврен твар Къуватбег тир.

— Я Къуватбег, Къуватбе-е-ег! — эверна адаз Цару Пепеди.

— Гъай, вуч хъана? — жузунна Къуватбега, вичив гвай къуьлуьн твар чилел эцигна.

— Ша чун къвед чуьнуьх гумбатI къугъван.

— Гъе-гъей, дуст кас, вун гъинай рахазва эхир?! Заз вахъ галаз чуьнуьх гумбатI къугъвадай мажалар авайди яни?! — жаваб гана Къуватбега. — За жуваз хъуьтлуьн раж гъазурна кланзава. Гад са вилиз акуна, муькуь вилиз аквадалди акъатдай затI я, гъавилай хъуьтлуьн къайгъуяр энгел тавуна акуна кланзава. Захъ азад са декъикъани авайди туш.

Цегв вичин рекъе гъат хъувуна.

Цару Пепедин кефияр са тимил чур хъана, амма гъа и арада адаз векъин са пиришдилай къацу Цици акуна. Ада вичин кеменчи куькуьна твазвай. И Цици са вахтара Цару Пепедин дуст тир.

— Яда, я къаду Цици! — зверна адаз Цару Пепеди.

— Ам вун яни, гъикана? — къацу Цици адахъ элкъвена.

— Ша чун къвед чуьнуьх гумбатI къугъван.

— Заз вахт авач, дуст кас, — жаваб гана къацу Цицире.

— И гад акъатдалди зи гъиле кваллах ава.

— Вуч кваллах?

— И чуьлда авай вири гъашаратриз, ина яшамиш жезвай вири махлуькдиз за жуван кеменчидай макъамар яна кланзава. Квалахзавай абур машгуларун зи везифа я.

«Э-э-эгъ, — лагъана Цару Пепеди вичи-вичикди, — вири квалахдик ква, вирида са вуч ятлани ийизва... Ингъе инай лацу Чепелукъ къвезва. Идаз лугъудани? Белки лацу Чепелукъ чуьнуьх гумбатI къугъваз рази жен? Ваъ, лугъуникай файда авайди туш. Лацу Чепелукъди гудай жавабни гъа сад я. Виридан жавабар исятда са гафар я. Анжах тек са зун са куьнинни къайгъуда авач. Квалахдивайни квил баштаннава за. Заз гад акъалтIдалди кефер чугъваз кланзава...»

И чавуз Цару Пепедиз чими хъанвай. Адан рикел патав гвай къубуда чуьхуьнагар авун акъалтна. Къарагъна къубудихъди фидайла, адан квач галклана, бурандин цил кватIи-кватIар хъана, циз аватна. Цин винел галтад хъайи вичин квал акур Цару Пепе гзаф шад хъана. Ада, къуд патаз ван жедайвал гъарайна, лагъана:

— Ва-а-агъ, и зи квал гъаклан квал туш хъи! Им луьтквени я гъа!

Акбахна бурандин цилина пацаривди яд гадриз, эгечIна пепеди къубуда сирнавар ийиз. Анжах адан шадвилер яргалди фенач. И декъикъайра ина хъайиди масад я!..

Цин винел алай бурандин цил аквада къве клизридиз. Абурукай сада лагъана:

— Ам за неда!

Муькуь клизриди лагъана:

— Ваъ, ам за неда!

КкІана кІизрияр. АкІ ккІана хьи абур, куьне лугьуда абур куьгъне душманар тир, фадлай сад муькуьдал гьалтнавачир. Гила, гьалтайла, сада-садан тифтиф цавуз акьуддайнал я.

КІизрияр ккІана — цел лепе акьалтна. Лешеди Цару Пепе авай бурандин цил хкажна, кьерехдиз гадарна.

Къубуда авай чІавуз Цару Пепедиз кІизрийрин гуьжетдин ван хьанвай. Ам шехьиз башламишнавай. Гила, вичин килел атун мумкин тир хата-беладикай хкатайла, ам къадарсуз шад хьанвай.

Гьерекатна вахчуна бурандин цил, нефес-нефесдихъ текъвез, Цару Пепеди. къубудин килел алай векьер къалариз гьерекатна. Кьурурун патал ада вичин кІвал — бурандин цил — векьин са пиришдал эцигна, вич патав свай кьаратикендин валариз гьахьна. И валарин кІаник са шумуд йисан къурай пешер квай. Абурун арайра кьекъуьнал Цару Пепедин рикІ алай кар тир. И пепедин тухумдин хьсан кьилихрикайни сад гьа им тир.

Къурай пешерин виширихъ яб акализ, Цару Пепеди вичиз абурун атирдикай лезет хкудзавай. Бирдан адаз чІиш-пуф ийидай ван хьана. КилигайтІа анихъай кІуф чиле туна, векьер-Къаларихъай ни чІугваз, Къуьгъуьр кьвезва!

Гзаф кичІе хъайи Цару Пепе гьерекатдалди кьаратикендин валаз хкаж хьана. Ацукьна са цуьрцуьнал, ада Къуьгъуьрдал гуьзчивал тухвана.

Ина кьекъвена Къуьгъуьр, ана кьекъвена Къуьгъуьр, таза векьин сад-къе пиришни тІуьна, кьил хкажиз, ара-бир цавузни са вил яна иштагьдалди гьавадихъайни ни чІугуна. Садлагьана адан вилериз Цару Пепеди рагъ гун патал векьерал эцигнавай бурандин цил акуна. Са легъзени энгел тавуна, Къуьгъуьрди бурандин цил тІуьна. И кар акур Цару Пепедин бедендиз хар акьатна, адан ивиди зуз авуна.

«И кардикай за виликдай вучиз фикир авуначир? — суал гана ада вичиз, къе пацувди кьил къуна. — Эгер зун гьа цилина амайтІа гьикІ жедай? Месела, ксанвай зун бурандин дилина. Атана Къуьгъуьр, тІуьна зун, вичин руфун ацІурна... Ва-а-ай, ва-а-ай! Чан диде, ва-а-ай!..»

И чІавуз кьаратикендин валан кьилелай са чІижре лув гузвай. И чІижрен тІвар Виртбег тир. Виртбегаз дерт-гьам чІугвазвай Цару Пепе акуна. Цару Пепедизни ам Виртбег тирди чир хьана.

— Гьикана, дуст, кьил къуна ацукьнава хьи вун? — жузуна Виртбега.

Цару Пепеди адаз вичин килел атай дуьшуьшрикай суьгьбет авуна.

— Ваз вуч аватІа чидани? — лагьана меслятдалди Виртбега. — Вуна, зи дуст, жуван тухумдивай кьерех хьана пара чІуру кар авуна.

Уьмуьр, дуст кас, зарафатар авун туш. Гьар садаз жува вуч авун лазим ятІа, вуч тавун лазим ятІа гьи кар авурла пис жедатІа, гьи кар авурла хьсан жедатІа чир хьун хьсан я. Эвелни-эвел чІехибурун гафарихъ яб акална кІанда... Мад за ваз вуч лугьун, вуч талгьун? Жува хьсандиз фикир ая. Захъ яргьалди суьгьбетар ийидай вахт авач.

ИкІ лагьана, Виртбег вичин кІвалахдин гуьгъуьниз рекъе гьатна.

Цару Пеле гуькьна ацукьнавай. Амма са кар ашкара тушир: яраб ада Виртбеган гафарихъ яб акалнатІа, я туш акалнатІа? Анжах адан гьвечи рагъул вилерай къайгъусузвални амалдарвал аквазвай. Идалайни гьейри, адан гуьзел цІалцІам спелар герен-герен инихъ-анихъ юзаввай.